श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

(श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणम् ।)

(अध्यायाः ८-१४)

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रणीता ।

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

विद्याविलासिश्रीश्रीनाथद्वाराधीशश्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धन-
लालजीमहाराजचरणानां द्रव्यसाहाय्येन 'भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र
तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' 'सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास
सांकलीया, बी. ए., एल्.एल्. बी.,
वकील हाइ कोर्ट' इत्येताभ्यां
संशोध्य निर्णयसागरमुद्र-
णालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता

श्रीवल्लभाब्दाः ४४६. संवत् १९८१.

मूल्यं रूप्यकद्वयम् ।

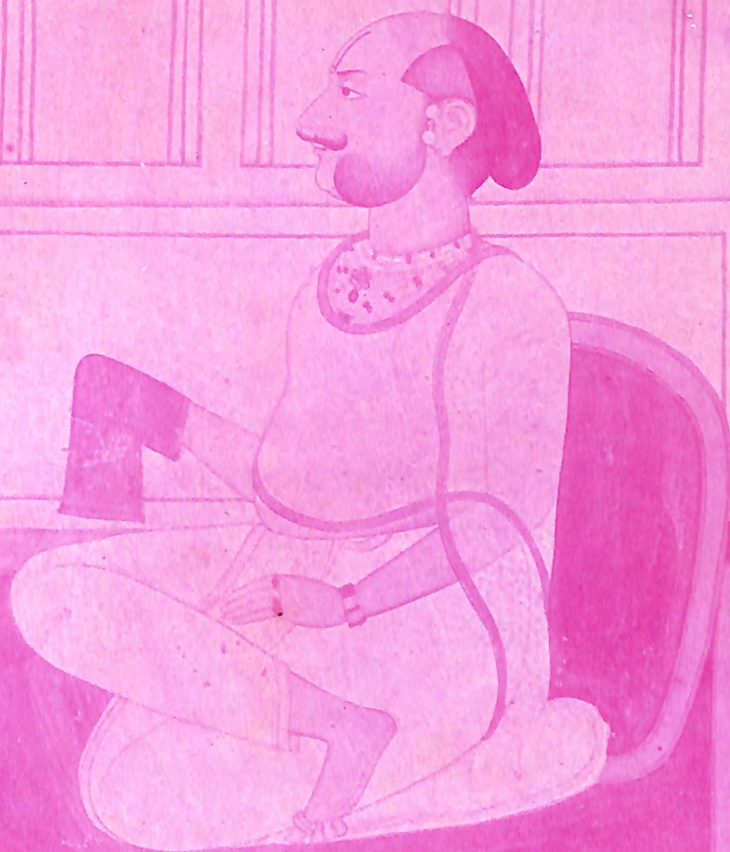
श्रीमद्वल्लभाचार्यजी.

दामोदरदासजी. कृष्णदासजी. माधवभट्टजी.

प्रादुर्भावः (चंपारण्य) सं. १५३५. चैत्र कृष्ण ११. तिरोधानम्. (काशी-हनुमान घाट) सं. १५८७ आषाढ शुक्र २.

लेखकारश्रीमद्गोस्वामिश्रीवल्लभाः ।

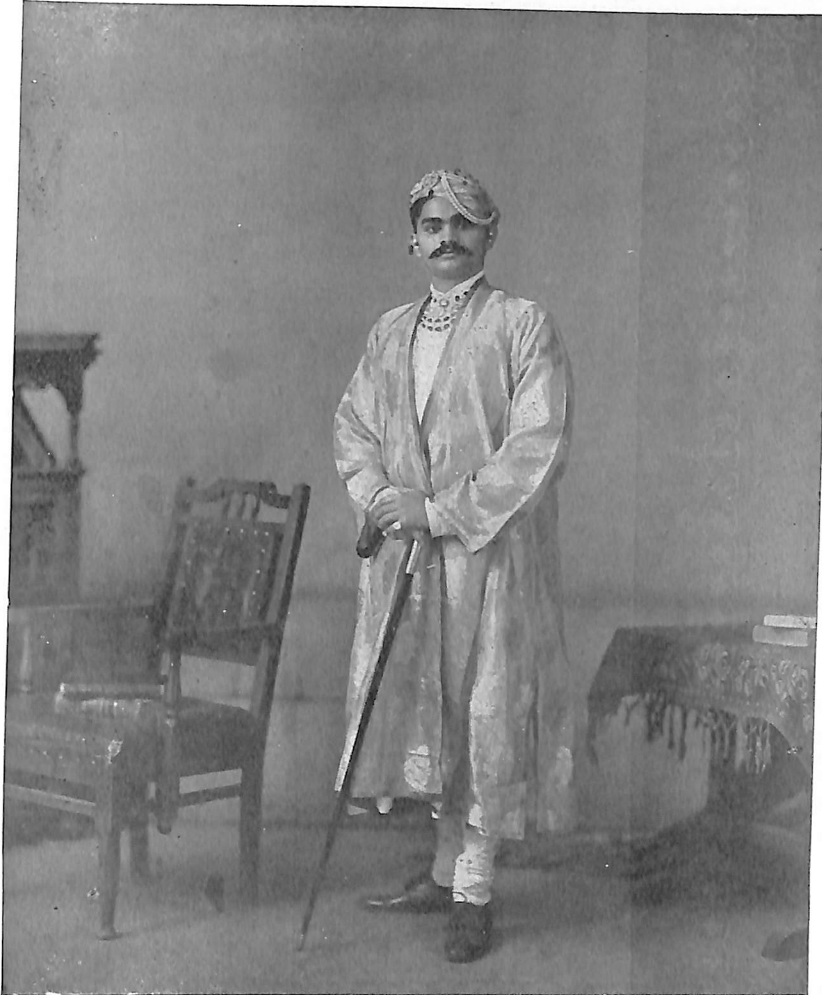
प्राकट्यं संवत् १७२९ कार्तिककृष्णद्वादशी ।

श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलक-आचार्यवर्यश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणाः।

प्राकट्यं संवत् १९१७ श्रावण कृष्ण १.

चि० लालबावा-श्रीदामोदरलालजी ।

प्राकट्यं संवत् १९५३ पोष शुक्ल ६.

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटिता ।

(दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणम् ।)

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखसमेता ।

अष्टमोऽध्यायः ।

निरोधो मानरूपोऽत्र सप्तभिर्विनिरूपितः ।
मेयरूपश्च तावद्भिः प्रमेयबलमुच्यते ॥ १ ॥
अपकारिषु भक्तेषु तथा साधारणेषु च ।
फलप्रकरणं ह्येतत्तेन तादृङ् निरूप्यते ॥ २ ॥
कामः फलं यथा पूर्वं क्रोधस्त्वत्र तथा फलम् ।
राजसानां विशेषेण जयस्त्वत्र फलिष्यति ॥ ३ ॥
हरिधर्मैश्च हरिणा बलभद्रेण यादवैः ।
जयो निरूप्यते लोके निरोधात्मा हि राजसः ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

श्रीहरिः । अष्टमेऽध्याये । उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात् तत्रापि फलप्रकरणारम्भाध्यायस्य भाषान्तरत्वात् पूर्वार्धोक्तप्रमाणप्रमेयप्रकरणाभ्यां सङ्गतिर्न भवेदित्याशङ्क्य तयोरपि भाषयोः समाधिपोषकत्वात् ताभ्यां सहैव प्रकरणविभाग इत्याशयेन पूर्वार्धोक्तप्रकरणद्वयमनुवदन्ति निरोध इति । साधनप्रकरणस्य तूत्तरार्धे एवोक्तत्वान्नासङ्गतिशङ्केति न तदनूदितमिति भावः । प्रमेयेति । अपकारिणो द्विविधाः । भक्ताः अक्रूरादयः । अन्ये साधारणाः । अतः परमुभयेषु प्रमेयबलमुच्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुः फलेति । हि यतः एतत् फलप्रकरणम्, फलं त्वत्र स्वरूपबललभ्यम्, न साधनाधीनम्, तेन हेतुना तादृक् बलं निरूप्यत इत्यर्थः । काम इति । पूर्वं तामसप्रकरणे फलप्रकरणे यथा कामलीला निरूपिता, तथात्र क्रोधलीला निरूप्यते इत्यर्थः । फलतीति फलम्, फलसम्पादकमित्यर्थः । हरिधर्मैरिति । एकेन त्रिभिः एकेन द्वाभ्यां चेत्यध्यायविभागः ।

तत्राष्टमे तथाध्याये कृष्णेच्छाया जयस्त्रिधा ।
सत्राजिच्छतधन्वा च अक्रूरश्च जितास्तथा ॥ ५ ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता मणिर्न गृहीत इत्युक्तम् । तस्य फलमत्र निरूप्यते । देवतान्तरे कृता बुद्धिः जीवन्तं निरोधयितुं न प्रयच्छतीति निरोधाधिकार्यपि सत्राजित् स्वदेहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते स्थितः संसारे भगवत्पादरूपेषु वाराणस्यादिषु निरुद्ध इत्युच्यते । तत्र प्रथमं तस्य पूर्वदेहत्यागार्थं प्रस्तावनामाह विज्ञातार्थोऽपीति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—**विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ।**
कुन्तीं च कुल्यकरणे सहरामो ययौ कुरून् ॥ १ ॥
भीष्मं नृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ।
तुल्यदुःखौ समागम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥

विद्यमाने भगवति भगवद्धर्माणां प्रयोजकता न स्यादिति, लोकाश्च दुष्टाः अन्यथा कल्पयिष्यन्तीति भगवान् द्वारकां परित्यज्य हस्तिनापुरं गतो बलभद्रश्चेतीर्यते । न हि पाण्डववैरिषु भगवान् भक्तानां विधिमुखेन हितं कुर्वाणः किं गच्छति । न हि मुख्येषु गतेषु तत्सम्बन्धिष्वदुःखितेषु गमनं कुलाचारो भवति । सर्वमज्ञात्वा गत इत्याशङ्क्याह विज्ञातार्थोऽपीति । विशेषेण ज्ञातः लाक्षागृहात् यथा पाण्डवा निर्गताः, यथा वा एकचक्रे गताः, तत्र ब्राह्मणवेषेण भिक्षावृत्त्या च यथा तिष्ठन्ति, यथा वा पञ्चपुत्रा काचिच्छबरी लाक्षागृहे दग्धा, तत्क्रमात् लोकाः पाण्डवाः कुन्ती च दग्धेति वदन्ति, इदं प्रमेयमर्थः । विज्ञातः अर्थो येनेति । अन्यथा कौरवेषु सन्देहः स्यात्, यदि भगवान् न गच्छेत्, भगवतैवान्यत्र स्थापिता इति । अतोऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम्, अन्यथा पाण्डवनाशार्थं पुनर्यत्नं कुर्युः । यतो भगवान् गोविन्दः, सतामिन्द्रो रक्षकः । अतः पाण्डवरक्षार्थं दग्धानाकर्ण्य । अदग्धानिति मुख्योर्थः । यतः पाण्डवाः पितुः पुत्राः । मातृपुत्रा एव दग्धा भवन्ति। कुन्तीं च दग्धां श्रुत्वा । कुल्यकरणे कुलधर्मसंरक्षार्थम् । बन्धुषु मृतेषु अवशिष्टानां तत्सम्बन्धिनां दर्शनार्थं दूरस्था गच्छन्तीति। अनेन तेषामपि निरोधार्थं भगवान् गत इति सूच्यते । कुरून् हस्तिनापुरम् । केवले भगवति कस्यचित्सन्देहोऽपि भवेत् । बलभद्रसहिते न भवतीति सहराम इत्युक्तम् ।

गतयोः सम्प्रश्नमाह भीष्ममिति । नृपो धृतराष्ट्रः । त्रयः सात्त्विकराजसतामसाः स्त्रीब्राह्मणाश्च जन्मोत्कर्षापकर्षौ । प्रत्येकमुपागम्य हा कष्टमित्यूचतुः । एतादृशं वचनमाश्चर्यमिति हेत्युक्तम् ॥ २॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भीष्मं नृपमित्यत्र । जन्मोत्कर्षापकर्षाविति । नात्र क्रमो विवक्षितः । तथा च जन्मापकर्षः स्त्रियां गान्धार्याम् । जन्मोत्कर्षो ब्राह्मणे द्रोणे इत्यर्थः ।

यदर्थमेतदुक्तं तदाह लब्ध्वैतदन्तरमिति चतुर्भिः ।

लब्ध्वैतदन्तरं राजन् शतधन्वानमूचतुः ।
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३ ॥

अक्रूरः द्वारकाया अवेक्षकः, दिवसे न्यायकर्ता धर्माधिकारी । कृतवर्मा तु रात्रावेवक्षकः[1], कोटिवारक इति प्रसिद्धः । शतधन्वा तु साहसी असाध्यसाधकः तयोराज्ञाकर्ता । स चौर्येण सर्वं कर्तुं समर्थः । त्रयोऽपि यादवाः भगवति विद्यमाने, बलभद्रे वा, अन्यायं कर्तुमसमर्थाः, भगवति ग्रामान्तरं गते, एतदन्तरं छिद्रं लब्ध्वा । राजन्निति तथा परिज्ञानात्सम्बोधनम् । शतधन्वानं वक्ष्यमाणमूचतुः । तयोर्वाक्यमाह मणिः कस्मान्न गृह्यत इति सपादश्लोकेन ॥ ३ ॥

न केवलं मणिमात्रं ग्राह्यम्, मारणीयोऽपीत्याह योऽस्मभ्यमिति ।

योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ।
कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥ ४ ॥

भगवदपराधकरणात् मणिग्रहणे भगवतश्च मणिरिति न हेतुर्वक्तव्यः । भगवच्छ्वशुरोऽयमिति मारणे हेतुर्वक्तव्य एव । अवश्यं तेन कन्यारत्नं देयत्वेन प्रतिज्ञातम्, तदभावे रत्नरत्नं वा तस्माद् ग्राह्यम् । अस्मान् निन्दित्वा एते न वराः समीचीना इति भगवते दत्तवान् । तत्र निन्दायामवश्यं मारणीयः क्षत्रियधर्मपरैः । भगवते च दत्तवानिति गुप्ततया मारणीयः । यथा भगवता याचितं मणिं भगवते अदत्वा भ्रात्रे दत्तवान् । ततः समणिः भ्राता, हिनस्तीति सिंहेन विपाटितः । एवं कन्यादानप्रसङ्गेन स्वकीयोऽपि मणिः भगवता तस्मै दत्त इति समणिः सत्राजित् कस्माद्धेतोर्भ्रातरं नान्वियात् । अपित्वनुगमनमेवोचितम् । सत्यभामा मणिश्च तुल्यौ याचने । अस्माभिः सत्यभामा याचिता, भगवता मणिर्याचितः । उभयोरपि याचितं न दत्तवान्, निन्दां चोभयोः कृतवान् । ततो निन्दानन्तरं मणिर्यत्रैव तिष्ठति, स एव प्रसेनपदवीं गच्छतीति तस्य भ्रातृसहगमनं युक्तमित्यर्थः । ताभ्यां लौकिकभाषया निरूपितोऽप्यर्थः सरस्वत्या परमार्थ एव निरुक्तः । येन प्रसेनो हतः, सोऽप्यन्येन[2] हत इति जानन्तावपि मूर्खं शतधन्वानं स्वस्याप्यसम्मतमूचतुः । अन्यथा स्वयमेव तथा कुर्याताम् ॥ ४ ॥

ननु शतधन्वापि विचक्षणः कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह एवं भिन्नमतिरिति ।

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ।
शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

योऽस्मभ्यमित्यत्र । ततः समणिरिति । हिनस्तीति सिंहपदनिरुक्तिः । शतधन्वापि हिंसकत्वात् तत्तुल्य इति ज्ञापनार्था ।

---

१. रात्रावेव रक्षक इति पाठः । २. अनेनेति पाठः ।

ताभ्यां भिन्ना नाशिता मतिर्यस्य । मणिरेव ग्राह्य इति तत्प्ररोचनया बुद्धिरुत्पन्ना । ततोग्रे भाव्यर्थे बुद्धिस्तावता नष्टेति विचारसमर्था न जाता । उभौ तौ बहुधा च भ्रामयतः । भ्रामणमग्रिमार्थमेव । तौ हि जानीतः । मणिसम्बन्धेन मरणं भविष्यतीति । अतो न मण्यर्थिनौ । अयं तु मण्यर्थी । अतः असत्तमः । तावुभावसदसत्तरौ[1] । अयमसत्तम इति । अन्यथा युद्धं कृत्वापि मारयेत् । किन्तु शयानमेवावधीत् । तत्रापि लोभात्, न तु तेन सह वैरम् । ननु कथमेवं बुद्धिरुत्पन्ना, द्वारकावासिनो भगवदीयविषये स्थितस्य, तत्राह स पाप इति । स शतधन्वा पापः, देवानां मध्ये अधमोऽप्येकः, यथा कलिः । ततश्चायमधर्मरूप इति तथा कृतवान् । किञ्च । क्षीणजीवित इति । तस्य जीवितमल्पमेव । एतदर्थमेव तस्यावतार इति ॥ ५ ॥

यदि हननमात्रमेव कुर्यात्, तदाप्यन्यप्रेरितः, तथा कृतवानिति तथा नास्य दोषो भवेत्, किन्त्वधिकमपि कृतवानित्याह स्त्रीणामिति ।

स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।
हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥

विशेषेण क्रोशमानानां सतीनाम् । ता अपि नाथरहिता एव हत्वा ताडयित्वा वा मणिमादाय जग्मिवान् पलायितः । दयादाक्षिण्याद्यभावार्थं दृष्टान्तः सौनिकवदिति । निरन्तरं सूनाकर्ता सौनिकः, पशून् हत्वा तन्मांसविक्रेता । यथा काष्ठच्छेदकस्य न वृक्षेषु दया, तथा तस्यापि । अर्चितस्यापि मणेः अनिष्टहेतुत्वं प्रतिपादितम् । अत्र प्रकरणे प्रमेयबलमिति न पूर्वाध्यायवाक्यैर्विरोधः ॥ ६ ॥

सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचार्दिता ।
व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥

तस्मिन् गते भगवद्गृहेऽपि स्थिता सत्यभामा उपश्रुतिमिव श्रुत्वा, पितृगृहे समागता, पितरं हतं वीक्ष्य शोकेन पीडिता, तात तातेति व्यलपत् । यथा स्त्रीभिराक्रोशः कृतः, एवं सत्यभामयापि कृत इति समुच्चयार्थश्चकारः । भर्तृवधे तासां यावद्दुःखम्, पितृवधेऽपि तावत्कृतमित्यर्थः । तासामुभयं स्वनाशो भर्तृनाशश्चेति तुल्यत्वाभावात् कथं समुच्चय इत्याशङ्क्य, अत्रापि द्वयमाह तात तातेति । हा हतास्मीति च । ननु कथमेवं स्वयमहता तथोक्तवती, तत्राह मुह्यतीति । मोहं प्राप्ता मृतकल्पा सत्यमेव तथोक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्त्रीणामित्यत्र । विरोध इति । अर्चनं विहाय कण्ठे बन्धनात् प्रसेनस्यानिष्टम्, अत्र त्वर्चित एव तिष्ठतीति कथमनिष्टं जातमिति विरोध इत्यर्थः । वाक्यैः 'दुर्भिक्षमार्यरिष्टानी'ति वाक्यैरित्यर्थः ।

---

१. असत्तराविति पाठः ।

भगवद्विरोधात् तस्य शीघ्रं पारलौकिकी क्रियापि न जातेति वक्तुं सत्यभामाया उद्योगमाह तैलद्रोण्यामिति।

तैलद्रोण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाह्वयम्।
कृष्णाय विदितार्थाय तमाचख्यौ पितुर्वधम्॥ ८॥

इयं देवदत्तपुत्रिकाप्रायेति पुरुषप्रकृतिर्भवति। यतोऽभ्रातृमती। अतो धर्मतः अविवाह्यापि स्त्रीरत्नत्वाद्गृहीता। अतः पुरुषवदेव तस्याश्चरित्रम्। द्रोणी कुसूलवत् कुतूवत् कटाहवद्वा आयसी ताम्रनिर्मिता वा। मरणपर्यन्तं विलापः। ततो मृतस्य तैलद्रोण्यां प्रक्षेपः। स्वयमपि गजसाह्वयं जगाम। तत्र गतो भगवान् मृतानामनुसन्धानं करोतीति। गजसाह्वयमिति प्रसिद्धस्थानत्वात् तत्र गमनं न सन्देहमावहति। तत्र भगवद्विज्ञापनार्थमेव गतेति तदाह कृष्णायेति। भ्रान्तेयमिति ज्ञापनार्थं विदितार्थायेति। तं तादृशप्रकारापन्नम्। पितुर्वधमिति। आवश्यकत्वान्न दोषायेत्यर्थः॥ ८॥

यथा ज्ञात्वा न किञ्चित्कृतवान्, एवं श्रुत्वापि न करिष्यतीत्याशङ्क्य, लौकिकं प्रतीकारं च कृतवानित्याह तदाकर्ण्येति द्वाभ्याम्।

तदाकर्ण्येश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम्।
अहो नः परमं कष्टमित्यस्राक्षौ विलेपतुः॥ ९॥
आगत्य भगवांस्तात सभार्यः साग्रजः पुरम्।
शतधन्वानमारेभे हन्तुं हर्तुं मणिं ततः॥ १०॥

ईश्वरावपि लीलार्थं नृलोकमनुसृत्य श्वशुरमारणात् दुहितेव स्वयमपि विलापं कृतवन्तौ। यथा तस्याः कष्टं तथा कष्टमूचतुः। केवलं वाचनिकत्वव्युदासाय अस्राक्षौ। पूर्णा शक्तिः तथा करोतीति ज्ञापयितुं द्विवचनम्। उद्योगमाह आगत्येति। अन्यद्वारा कार्यकरणमौदासीन्यद्योतकमिति स्वयमेवागत्य कृतवान्। भगवानिति सामर्थ्यमुपायज्ञानं च। तातेति राज्ञः सम्बोधनं विश्वासाय। गुप्ततया समागतो भविष्यतीत्याशङ्क्याह सभार्यः साग्रज इति। पुरं द्वारकामेव। नतु मध्ये स्थित्वा उपायेन बन्धनं विचारितवान्। ततः शतधन्वानं हन्तुम्। हननस्य प्रयोजनं मणिं हर्तुमिति। स हि जीवन् न ददाति। अतो हत्वैव ग्राह्यः। अत्र द्वयं न प्रयोजनम्, हननं ग्रहणं च। किन्तु ग्रहणार्थमेव हननम्। अन्यप्रेरितो हतवानिति। भगवदिच्छापीति न वधमर्हति, नापि तद्वंश्यो भगवान्, येन हन्तारं हन्यात्। उभौ च तुल्यौ। कृतस्य करणं नास्तीति शतधनोर्हनेऽपि न सत्राजिजीवनम्। अत एवाग्रे भगवद्वाक्यं घटते। 'वृथा हतः शतधनु'रिति। शतधनुःशब्दः सकारान्तः, उकारान्तोऽपि। सत्राजिद्वत्। द्विःस्वभावेनैव द्विःस्वभावो

१. शीघ्रमेवेति पाठः।

मारित इति ज्ञापयितुं द्विविधः प्रयोगः । सत्राजितो द्विस्वभावत्वं निन्दाकरणात् पश्चात्तापकरणाच्च निरूपितम् । अस्यापि हनने निर्भयत्वमग्रे पलायनेन सभयत्वं च निरूपयिष्यति । ततः शतधनुषः अयमारम्भः म्रियतां बध्यतामिति स्पष्टमाज्ञापनरूपः ॥ १० ॥

ततो राजकीयाः तन्निग्रहार्थं प्रवृत्ताः, एवं सति शतधनुषः कृत्यमाह सोऽपीति ।

सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।
साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥

योऽयं राजद्वारा निग्रहः श्रूयते, स भगवत्कृत एवेति निश्चितवान् । अतः कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा पूर्वं साधारणत्वेन ब्रह्मत्वेन वा सम्बन्धेन वा ज्ञात्वा निर्भयः । इदानीं पक्षपातिनं ज्ञात्वा भीतो जातः । चौरस्य चौर्यादेव स्वत्वमुत्पद्यते । तस्मिन् हते शत्रुजयन्यायेन यो हन्यात्, तस्य भवति । अन्यथा तस्मिन् विद्यमाने परस्वापहार एव भवति । अतो भगवान् हत्वैव ग्रहीष्यतीति निश्चित्य, **प्राणपरीप्सया** सर्वतः प्राणा रक्षणीया इति, अहत्वा दुष्टान् न ग्रहीष्यतीति, चौरवच्च मरणं न प्रशस्तमिति, स्वयमसहायः कृतवर्माणं यादवं सहायत्वेन प्रार्थितवानित्याह **साहाय्ये कृतवर्माणमयाचतेति** । अस्य याचनवाक्यानि स्पष्टानीति नोदाहृतानि । **स चाब्रवीदिति** चकारेण सूचितानि ॥ ११ ॥

स कृतवर्मा महान् यादवः, भारते युद्धे कौरवपक्षपाती, बहुकार्यं तस्यास्तीति, स्वाभिलषितं सिद्धमेवेति, मणिं चायं न प्रयच्छतीति, उदासीनः सन् भगवत्पक्षपातेन वाक्यान्याह **नाहमीश्वरयोरिति** ।

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।
को नु क्षेमाय कल्प्येत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥

फलं तु न तव, नापि मम, किन्तु हेलनं कर्तुं शक्यम्, यथा त्वं करोषि, तदपि न कर्तव्यम् । यतः कृष्णरामौ न लौकिकौ, तत्रापीश्वरौ दृष्टादृष्टलौकिकालौकिकफलदानसमर्थौ । अहं चैकः स्वानुभवेन तुच्छश्च । **रामकृष्णयोरिति** नाम्नैव प्रसिद्धिरुक्ता । ननु भवानपि यादवः शूरो महारथश्च, तत्कथं बिभेषीत्याशङ्क्याह **को नु क्षेमायेति** । नु इति वितर्के । यावन्तो भगवदपराधकर्तारः, ते सर्व एव क्षेमात् प्रच्युता दृष्टाः । भविष्योतः परं को वा कल्प्येत, भूतवदेव भविष्यस्यापि निर्णयात् । नु इति निश्चये । तत्रापि तयोः पूर्णशक्तिमति भगवति आचरन्नेव भगवता अहतोऽपि चिन्तयैव म्लानो भवतीति साधनफलयोः समानकालत्वं निरूपयन् वर्तमानप्रयोगं कृतवान् ॥ १२ ॥

तत्र निदर्शनमाह **कंस इति** ।

कंसः सहानुगोऽपीतो यद्द्वेषात्त्याजितः श्रिया ।
जरासन्धः सप्तदश संयुगान्विरथो गतः ॥ १३ ॥

---

१. लौकिकेति पाठः ।

महान् स राजा, तादृशोऽपि तयोर्वृजिनमाचरन्, सहानुगो भ्रातृसहितोऽपि, अपीतः अप्ययं प्राप्तः। अपीति प्रलयार्थे। अप्युपसर्गपूर्वक इण् धातुः। कर्तरि क्तः। अपिरप्ययः तमित इति। श्रिया वा अपीतः अपगतः अपसारितः भगवतैव च, द्वेषाद्वा। एकमुदाहरणं नार्थं निश्चाययतीति व्याजरहितां क्रियाशक्तिं भगवतो निरूपयति जरासन्ध इति। सप्तदश युद्धानि कृत्वा आलक्ष्य, यद्वेषात्त्याजित इति वा अनुवर्तते। संयुगान् त्याजितः विरथो भूत्वा गतः स्वगृहम्। सप्तम्यर्थे वा द्वितीया॥ १३॥

कृतवर्मा भगवत्प्रतिकूलस्वभाव इति प्रथमं स याचितः। स चेदुत्तरं दत्तवान्, तदा तमुदासीनं मत्वा, सत्राजिद्वधः अक्रूरस्यैव सर्वथाभीष्ट इति उपकारकर्तारमात्मानं मत्वा, भगवद्भक्तमपि अक्रूरं युद्धे क्रियमाणे भङ्गे पश्चात्पृष्ठपूरकत्वेन याचनं कृतवानित्याह प्रत्याख्यात इति।

प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्ष्णिग्राहमयाचत।
सोऽप्याह को विरुध्येत विदित्वेश्वरयोर्बलम्॥ १४॥

चकारात्तत्पक्षपातिनोऽन्येऽपि तेन प्रत्याख्याताः[1]। स पूर्वोक्तः कृतोपकारः। अक्रूरं भक्तं नाम्ना हितकारित्वमपि बोधितम्। पार्ष्णिग्राहः पृष्ठपूरकः। पूर्ववदेव याचनवचनानि नोक्तानि। सोऽपि स्वकार्यस्य सिद्धत्वात् भगवदसम्मतिं ज्ञात्वा प्रत्याचष्ट इत्याह सोऽप्याहेति सार्धैस्त्रिभिः। अपिशब्दात् पूर्वः कृतवर्मा गृहीतः। तेन प्रत्याख्यानं सिद्धम्। तद्वदेवाहेति। अग्रे त्वयापि विरोधो न कर्तव्य इति युद्धान्निवर्तयितुं भगवन्माहात्म्यमाह को विरुध्येतेति। को वा विरोधमाचरेत्। अज्ञः करोतु नाम, ईश्वरयोर्बलं विदित्वा प्रत्यक्षशब्दाभ्यामवगत्य, पूर्णशक्तेर्भगवतः विरोधं कोऽपि न करोतीत्युपदेशः॥ १४॥

आदौ श्रुतं माहात्म्यमाह य इदमिति।

य इदं मायया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च।
चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताजया॥ १५॥

भगवतः सामर्थ्यं तस्यानन्यत्वं च प्रतिपाद्यते। माया सर्वभवनसामर्थ्यम्, शक्तिर्वा काचित्, अप्रयोजिका, तामपि करणत्वेन स्वीकृत्य इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति नाशयति च। एवमन्योऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन[2] परिहरति चेष्टामिति। भगवांस्त्वेतल्लीलयैव करोति, अन्यैः कर्तव्यमिति दूरापास्तम्। भगवत्क्रियामात्रमपि न जानन्ति, किं करोति कथं करोतीति। क्रियाशक्तिर्वा निष्पन्नापि सर्वं निष्पादयन्त्यपि किमात्मिकैषेति न विदुः। तत्र हेतुः अजया प्रकृत्या मोहिता इति। यदि

---

१. प्रत्याख्यात इति पाठः। २. कैमुत्यन्यायेनेति पाठः।

ते जानीयुः, तदा कथमात्मवञ्चनामङ्गीकुर्युः । ये अजयापि मोहिता भवन्ति, ते अजा एव, सर्वैरेव हन्यमानाः स्वरक्षायामेवाशक्ताः कथं सृष्टिं करिष्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

एवं श्रुतिसिद्धमुक्त्वा प्रत्यक्षसिद्धमाह यः सप्तहायन इति ।

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकेन पाणिना ।
दधार लीलया बाल उच्छिलीन्ध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥

जरासन्धादिजयस्त्वतिदेशेनैव प्राप्तः । अलौकिकस्तु वक्तव्यः । तत्र पर्वतोद्धरणं लोके अत्याश्चर्यमिति, वयःप्रकारादीनां सुतरामत्याश्चर्यहेतुत्वमुच्यते । सप्तहायनः सप्तवार्षिकः, तत्रापि शैलं गोवर्धनमेकेन पाणिना उत्पाट्य दधारेति । मन्दरधारणादप्यधिकः प्रयत्न उक्तः । एकेनैव पाणिना दधार, तत्र तु पृष्ठेनेति विशेषान्तरम् । लीलया अङ्गुल्यादिषु वेणुनादानुगुणतया स्थापयन् दधारेति तृतीयो विशेषः । एतदपि धारणं न गोकुलसंरक्षार्थम्, अन्यथा साधनपरतन्त्रः स्यात्, इन्द्रभयाद्वा तथा कृतवानित्यपि शङ्केत, किन्तु लीलयैव कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह उच्छिलीन्ध्रमिवेति । छत्राकमिव अर्भको बालकः ॥ १६ ॥

एवं माहात्म्यमुक्त्वा कृतं स्वापराधं दूरीकर्तुं भगवन्तं नमस्यति नमस्तस्मै भगवत इति ।

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
अनन्तायादिभूताय कूटस्थायात्मने नमः ॥ १७ ॥

अचिन्त्यैश्वर्यत्वात् अन्यथाज्ञात्वा कृतोपराधः, अतः क्षन्तव्यं[1] इति । कृष्णायेति । भक्तहितार्थमेवावतीर्णत्वमुक्तम् । किञ्च । भगवदिच्छा एतादृशीति हतः सत्राजित्, तदधुना विपरीतमापतितम्, अनुग्रहं कुर्वन् निग्रहं करोति । एतद्वा विपरीतम् । तदाह अद्भुतकर्मणे इति । अशक्यः प्रतीकार इति वक्तुमाह आदिभूतायेति । न कस्याप्यपराधोऽपीति सूचितम् । कूटस्थायेति दोषाभावः । न केनाप्यपराधः कर्तुं शक्य इत्यपि सूचितम् । परमामुपपत्तिमाह सर्वदोषपरिहाराय आत्मने नम इति ।

प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।
तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥

एवं तेनापि सर्वथा युद्धं निवारयितुं प्रत्याख्यातः पलायनप्रेप्सुः स मणिर्यत्र क्वापि वधं प्राप्स्यतीति मणिं तस्मिन् स्थापयित्वा शतयोजनगं सैन्धवमश्वमारुह्य ययौ ॥१८॥

ग्रामाद्रात्रावेव निर्गतः । न्यासो न देय इति ज्ञापितम् । तस्मिन् मृते तदीयाः प्राप्स्यन्तीति नान्यो भगवते मणिं प्रयच्छति, महामणित्वात् दातुमपि न शक्यः ।

1. क्षन्तव्यमिति पाठः ।

अद्भुतकर्मत्वान्न ग्रहीष्यतीत्यपि सूचितम् । अतः स्थापयित्वैव पलायनमेवोचितम् । ततो लोके पलायितः शतधन्वा एकेन दिनेन शतयोजनानि गत इति द्वितीयदिवसे लोकवार्ता निर्गता, तदा भगवान् यत् कृतवांस्तदाह गरुडध्वजमारुह्येति ।

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।
अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव दिवसे चेद्गच्छेत्, तदा निकट एवोपलम्भः स्यात् । द्वितीये दिवसे मध्याह्ने निर्गतः । तावता स योजनानां शतद्वयमतिक्रम्य गतः । भगवान् पुनः रथान्तरं शीघ्रगामि न भवतीति, अलौकिकं च न कर्तव्यमिति, गरुडध्वजमेव रथमारुह्य[1] एकस्मिन्नेव सर्वसामग्रीं गृहीत्वा, प्रमाणाद्यपेक्षां परित्यज्य, रामजनार्दनौ ससाधनपूर्णप्रयत्नौ महावेगैः अश्वैः सैन्यादिभिः कृत्वा अन्वयाताम्, पृष्ठतो मारणार्थमनुगतौ । अवश्यं तथागमने हेतुः गुरुद्रुहमिति । गुरुः श्वशुरः पञ्चानां मध्ये गणितः । तस्मै द्रोहं कृतवानिति । राजन्नित्यालस्याभावाय शौर्यं कथयन् सम्बोधयति । गुरुद्रोहकथनेनान्यदपि सूचितम् । 'प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मवि'दिति पक्षः परिहृतः ॥ १९ ॥

तावता सः मिथिलानगरपर्यन्तं गत इति तत्र मारित इति वक्तुं तस्योपलम्भमाह मिथिलाया इति ।

मिथिलाया उपवने विसृज्य पतितं हयम् ।
पद्भ्यामधावत्संत्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥

अतिदूरगमनात् हयस्य श्रमात् पातः । ततः पद्भ्यां धावनम् । ततो भगवानपि रथेनानुगमनं निषिद्धमिति स्वयमपि पदातिरेव भूत्वानुगत इत्याह कृष्णोऽपीति ॥ २० ॥

पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥

स्वयमपि पदातिः तस्य पदातेः तिग्मनेमिना अप्रतिहतेन सुदर्शनेन शिरस्तस्योत्कृत्य, धावनसमय एव शरीरं[3] धावमानमेव स्थितम् । शिरस्तु छिन्नमिति । भगवानिति मोक्षदानार्थं तथा कृतवानिति निरूपितम् । अत एव भगवानद्भुतकर्मा बलभद्रः पश्यतीति तत्र मण्यभावं ज्ञात्वापि वाससोः व्यचिनोत्, विवेचनेन अन्वेषणं कृतवान् ॥ २१ ॥

बलभद्रविचारेण स मारित इति ज्ञात्वापि भगवांस्तथा कृतवान् । मण्यर्थमेव मारणमिति बलभद्रविचारः । सर्वथा मारणीय इति भगवतः । लोकवद्बलभद्रः बहुविधानि वाक्यानि श्रुत्वा मणिसद्भाव एव तस्यापराधं जानीयात् । अन्यथा लोकोन्यथापि वदतीति विश्वासं न कुर्यादत आह भगवान् ।

---

१. रथमिति नास्ति क्वचित् । २. अधावदिति पाठः । ३. शरीरधावनमिति पाठः ।
२ सु. रा. फ. प्र.

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥

अलब्धमणिरग्रजान्तिकमागत्य वृथा हतः शतधनुरिति । सर्वज्ञत्वे भगवतोऽपराधः स्यात् । ज्ञात्वैवान्यत्र गत इति । सर्वकर्तृत्वमपि सर्वज्ञत्वे भविष्यतीति सुतरामेवापराधः स्यात् । ततोऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम् । अहतो वृथेत्यपि वाक्यं भवति । गुरुद्रोहात् हत एव सार्थको भवतीति । अन्यथा अकृतनिर्वेशो भवेत् । मणिस्तु न विद्यत इत्युभयत्र समानम् ॥ २२ ॥

ततो बलभद्र एव युक्त्यभिज्ञः भगवन्तमाहेत्याह तत आह बल इति ।

तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं व्रज ॥ २३ ॥

नूनमिति तस्य वाक्यम् । अवश्यं मणिरन्वेष्टव्यः । यदि तत् स्थाने नास्ति, तदा नूनं स मणिः शतधन्वना, शतधन्वन्शब्दः कस्मिंश्चित्पुरुषे, न तु खाते, भार्यादौ वा । पुरुषपदेन महानेव कश्चित्सूचितः । न्यस्तः न्यासप्रकारेण स्थापितः । ततः किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह तमन्वेष्टुं पुरं व्रजेति । नतु स्वगृहे गन्तव्यम्, कार्यं न जातमिति ॥

स्वस्यान्यथा विनियोगमाह अहं विदेहमिच्छामीति ।

अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनन्दनः ॥ २४ ॥

भूभारहरणार्थमुभौ समागतौ । लोकाश्च द्विस्वभावाः[2] । यद्युभावप्येकासक्तौ स्याताम्, तदा पक्षान्तरे बलातिशयं दृष्ट्वा अपरो निवर्तेत, तदनुगुणो वा भवेत् । ततो भूमिभारस्तदवस्थ इति फले[3] उभौ विरुद्धस्वभावौ जातौ । अतो दुर्योधनशिक्षार्थं बलो विदेहनगरे गच्छन् भगवन्तं द्वारकां प्रेषितवान् । इतःप्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता । असम्मतिलीलाप्यन्योन्यं प्रदर्श्यते । अत एवाग्रे भगवद्वाक्यम् । 'किन्तु मामग्रजः सम्यक् न प्रत्येति मणिं प्रती'ति । ईश्वरशक्त्योर्विभक्तत्वात् तद्भक्तानामपि बुद्धिर्विभक्तेति अक्रूरभीष्मादीनां भगवद्भिन्नशीलत्वं वर्णितम् । अन्यथोभयविधाः न निरुद्धा भवन्तीति । अतो बलभद्रप्रकारेण ये निरुद्धाः, ते भगवतो नानुगुणाः । भगवता निरुद्धाश्च न बलभद्रानुगुणा इति । अनयोर्विभागे शास्त्रमपि[4] विभक्तमिति ज्ञापयितुं विदेहपदम् । ज्ञाननिष्ठाः प्रियाः बलपक्षे । भक्तिनिष्ठाश्चापरत्रेति । क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र । भक्तिपरमानन्दावपरत्र । अत एव विदेहः प्रियतमः । ततस्तन्निकटे गत्वा तद्दर्शनार्थं समुत्सुको जातः । ज्ञानपक्षे वेदमार्गो नात्यन्तमादरणीय इति गरुडध्वजो रथः भगवतैव गृहीतः । बलस्तु रथान्तरं

---

१. मारणेऽमारणेपि । २. द्विस्वभावत्वमत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वं, क्रियाभक्तिपरत्वं वा । ३. लोकजयादावित्यर्थः । ४. ज्ञानभक्तिशास्त्रमित्यर्थः ।

समारुह्य पद्भ्यां वा गत इति निश्चीयते। बलभद्रो नियोगकर्तेति तस्यैव चरित्रं प्रथममाह इत्युक्त्वेति त्रिभिः। मिथिला नाम मथनाज्जातेति, न निर्मितेति कर्मज्ञानोद्भवस्तस्यां सूचितः। यदुनन्दन इति तदर्थमेव भगवदवतार इति तथाकरणमुचितमिति ज्ञापितम्॥

ततो राजकर्तृकमभिनन्दनमाह तं दृष्ट्वेति।

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः।
अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः॥ २५॥

अतिप्रियत्वात् न ज्ञापयित्वा गतः। अतोऽन्तःप्रवेशानन्तरमेव दर्शनानन्तरमेव राजा ज्ञातवानिति दृष्ट्वा सहसोत्थायेत्युक्तम्। यतो मैथिलः। दर्शनेनैव प्रीतं मानसं यस्य। एवं देहेन्द्रियान्तःकरणस्थितिरुक्ता। ततस्तस्य कार्यमाह अर्हयामासेति। विधिप्रधान इति विधिवत्पूजां चक्रे। कस्मिन्नप्यंशे पुष्टिर्नास्तीति ज्ञापयितुं अर्हणीयमित्युक्तम्। रामः सर्वैरेव अर्हणीयः, साधनपुरःसरम्, ब्रह्मरूपत्वात्। समर्हणैः सम्यगर्हणयोग्यैः शुद्धैः द्रव्यादिभिः॥ २५॥

एवं पूजानन्तरं तस्य प्रत्यागमनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थमाह उवासेति।

उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः।
ततोऽशिक्षद्गदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः॥ २६॥
मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना।

राजगृहे स्थितिव्यावृत्त्यर्थं तस्यामिति। कतिचित्समा इति वर्षत्रयं किञ्चिदधिकं वा। मर्यादानगरी सेति स्थितौ न कोऽप्युद्वेगः। तत्र तावत्कालं स्थितौ परदेशवासादिक्लेशो भवेदित्याशङ्क्याह विभुरिति। स्थितेः प्रयोजनमाह ततोऽशिक्षदिति। धार्तराष्ट्रः पितुः पुत्रः समर्थः, दुर्योधनोऽपि भगवदिच्छया सुयोधनः, सुष्ठु योधनं यस्येति। दुर्योधनपदं यौगिकं मन्यमानः तन्निषेधार्थं विपरीतं प्रयुङ्क्ते। रूढं पदमिति लोके बोधयन्। अतो ज्ञानक्रियाशक्ती तस्य न पुष्टे इति बलभद्रात् गदामशिक्षत्। काले गदाशिक्षणयोग्ये समये। अत्यन्तं पुष्टस्तरुणः गदायां योग्यः। यस्मिन् काले प्रहारः शुष्को भवति, न पूयादिकं सम्पादयति, नाड्यश्च विशकलिता न भवन्ति, स शरदादिः षण्मासः। तस्मिन् काले गदामशिक्षत्। तस्यापि विदेशवासे उद्वेगाभावायाह मानितः प्रीतियुक्तेनेति। यतो जनकः जननात्, अत उत्कृष्टजन्मा, तं कुलीनं मर्यादावन्तमङ्गीकृतवान्। बलभद्रसम्बन्धादपि प्रीतिः। स्वभावतोऽपि महात्मा। य एव गृहमागतः, तमाराधयतीति। अतः प्रकारत्रयेण मानितः कायिकादिक्लेशाभावात् अशिक्षत्। शिक्षया गदां ज्ञातवानित्यर्थः॥२६॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

ततोऽशिक्षदित्यत्र। अतो ज्ञानेति। अत इत्यस्याशिक्षदित्यनेनान्वयः। सुयोधनत्वाद्धेतोरशिक्षदित्यर्थः।

मर्यादारूपं भगवच्चरित्रमुक्त्वा, पुष्टिरूपमाह केशव इति ।

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।
अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्विभुः ॥ २७ ॥

उत्पादकनाशकयोः तुल्यप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति पुष्टिस्थो भवति । द्वारकां रथेनागत्य सत्यभामादीनां सुखार्थं शतधन्वनो निधनम् । तदीयानां सुखार्थं च मणेरप्राप्तिमाह । ननु सर्वेश्वरः विधिकर इव किमिति स्वकृतं निरूपितवानित्याशङ्क्याह प्रियायाः प्रियकृदिति । एतदप्ययुक्तमिति चेत् । तत्राह विभुरिति । सर्वं कर्तुं समर्थः । नैतावता काचित् क्षतिरिति भावः । उभयमपि प्रियायाः प्रियार्थमुक्तवान् । कथं मण्यप्राप्तिः प्रियमित्याशङ्क्य, सामर्थ्यं वा उक्तम् ॥ २७ ॥

वैरानुबन्धः आमृत्योरिति शतधनुर्वधानन्तरं प्रीतायां सत्यभामायां पश्चात्कारयामास यत्कर्तव्यमित्याह तत इति ।

ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हतस्य वै ।
साकं सुहृद्भिर्भगवान्या याः स्युः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥

बन्धोः श्वशुरस्य विप्रद्वारा कारणम् । साकं सुहृद्भिरित्यादिलौकिककथनं परलोकेऽपि तस्य नालौकिकं किञ्चित्करोतीति ज्ञापयितुम् । भगवानिति तत्र महती सम्भृतिः सूचिता । सुहृद्भिरिति । तत्करणे सर्वेषामावश्यकता च । या याः स्युरिति । विधौ आवश्यका अनावश्यकाश्च फलार्थाः सर्वा एव संगृहीताः ॥ २८ ॥

ततो बलभद्रवाक्यान्मण्यन्वेषणार्थं प्रवृत्तः, लोकतोऽपि अक्रूरकृतवर्मणोः कृत्यमेतदिति ज्ञात्वा, यदैव लोकानुरोधेन तयोर्निग्रहः प्राप्तः, तदैव भगवदिच्छया तयोर्बुद्धिः पलायनपरा जातेत्याह अक्रूर इति ।

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥

शतधनोर्वधं श्रुत्वा स्वस्यापि तदन्तःपातित्वात् मणिमारणावेव प्रयोजकाविति भगवत्प्रयत्नात्पूर्वमेव भगवच्छक्तेर्विभक्तत्वात् भयवित्रस्तौ व्यूषतुः । मिषेण परदेशे निर्गतौ । तयोर्निर्गमनमात्रेणैव पलायनं सर्वजनीनं जातमिति तौ विशिनष्टि द्वारकायाः प्रयोजकाविति । एको लोकतः, अपरो वेदतश्चावेक्षकौ कोटिवारकधर्माध्यक्षौ ॥ २९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अक्रूर इत्यत्र । मणिमारणे एवेति । मणिः सत्राजिन्मारणं च प्रयोजकम् । निग्रहे हेतुरित्यर्थः ।

---

१. मणिमारणे एव प्रयोजके इति पाठः टीकाकारसंमतश्च ।

भगवानेवात्रार्थे निमित्तमिति साधनशक्तिः भगवतान्यत्र स्थापितेति प्रयोजकमणि-बलभद्राणां दुष्टनिवारणसत्साधनसम्पादकानामाधिभौतिकादीनामन्यत्र गमने फलरूपस्यैव भगवतो विद्यमानत्वेऽपि सर्वेषां द्वारकावासिनां पीडा उत्पन्नेत्याह अक्रूरे प्रोषिते इति।

अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम्।
शारीरा मानसास्तापा मुहुर्दैविकभौतिकाः ॥ ३० ॥

अक्रूरमात्रस्य प्रयोजकत्वं लोकसिद्धम्। सर्वो हि लोकः आधिभौतिक एव व्यवस्थितः। तत्रापि विद्यमानेषु साधनेषु तापदर्शनाल्लौकिकं कृतवर्माणं परित्यज्य धर्माध्यक्षमक्रूरमेव प्रयोजकं सर्वोऽपि मन्यते। द्वारकौकसां निश्चयेन सर्वेषां तापाः पीडाः शारीरा मानसाः व्याध्याधिरूपाः मुहुरासन्। आध्यात्मिका एते गणिताः। आधिभौतिका आधिदैविकाश्च पुनस्तापा अभवन्। इयं लौकिकी भाषेति नात्र कोऽपि विरोधः शङ्कनीयः। सर्वमेवोत्तरार्धं न समाधिभाषेत्येके। मुहुरिति वारंवारम्। ज्ञानादिना प्रतीकारे कृतेऽपि पुनः पुनर्जायन्त इति। तेऽपि पुनः शरीरे मनस्येव च दुःखं जनयन्तीति तद्विशेषणत्वेनोक्ताः ॥३०॥

पूर्ववत्पुनर्लोके विपरीततया कीर्तिर्जातेत्याह इत्यङ्गेति।

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम्।

यो हि मणिं गृहीत्वा पलायते, तं स्तौति लोकः। यो न गृह्णाति निर्लेपः, तं निन्दतीति लोकः। अतो निन्दां पूर्वाध्याये निरूप्य, स्तुतिमत्र निरूपयति। इति एवं जाते। अङ्ग हे राजन्। एके अभिज्ञाभिमानिनः परमार्थदर्शिनोऽपि प्रागुदाहृतं भगवतो वीर्यविभागं मणिसामर्थ्यं वा विस्मृत्य स्वयं भ्रान्ताः सन्तः एकदेशे पर्यवसितमतयः अन्यानुपदिशन्ति। उभयत्रापि भगवदिच्छा प्रयोजिका, विस्मरणे उपदेशेऽपि।

तेषामुपदेशमाह मुनिवासेति सार्धाभ्याम्।

मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥
देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय वै।
स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥ ३२ ॥
तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरे यत्र यत्र ह।
देवोऽभिवर्षते तत्र नोपपाता न मारिकाः ॥ ३३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अक्रूरे प्रोषिते इत्यत्र। सर्वमेवेति। उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात् सर्वमेव लौकिकी भाषेति तदाशयः। वस्तुतस्तु सर्वत्र लोकधर्मपुरस्कारो लौकवत् पुत्रभार्यादिसाहित्येन लीला। स्वरूपेण लौकिकत्वं तु क्वचिदेवेति तावत्येव लौकिकी भाषेत्याशयेनाहुः एके इति।

---

१. प्रयोजकमिति नास्ति क्वचित्।

मुनिरयमक्रूरः, तस्य वासरूपे निवासे स्थितौ, गृहं कृत्वा चिदभिमानेन मुनिस्तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र अरिष्टदर्शनं न घटेत । तस्य मुनित्वमुपपादयन्ति देवेऽवर्षतीति । पूर्वं काशिराजः अवर्षति देवे अनावृष्ट्या पीडितः श्वफल्काय प्रसङ्गादेवागताय स्वसुतां महादेवादिवाक्यात् गान्दिनीं प्रादात् । ततः काशिषु काशीप्रदेशेषु देवो वर्षति स्म । स्मेति प्रसिद्धे । अवर्षदिति । किमतो यद्येवम्, तत्राह तत्सुत इति । वर्षपर्यन्तं प्रत्यहं गोदाने क्रियमाणे अपुत्रस्य काशिराजस्य कन्या संजाता । ततो द्वादशवर्षपर्यन्तं पुनरेकैकां गां तस्या हस्ते दापितवान् । तादृशी गान्दिनी । तस्याः सुतः । श्वफल्कसुतो वा । तयोर्यावान् प्रभावः, तावत्प्रभावयुक्तो भवितुमर्हति । असाविति । तथैव दृश्यते । आविर्भूतो वा । तत्राधिकभक्तौ भगवांस्तद्रूपेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः । यत्र यत्राक्रूरः अर्थात्तिष्ठतीति पूर्वोक्तन्यायेन तत्र देवोभिवर्षत इति पितृसामर्थ्यसम्बन्धः । नोपपाता इति मातृसामर्थ्यम् । भक्त्या उपलब्धत्वात् तस्याः साधारणोऽपि[1] प्रभावः अतिरिक्तः, तमाह न मारिका इति । तामस्यः पूतनादिशक्तयो मारिकाः । सात्त्विके भगवद्भक्ते न सन्निहिता भवन्तीति युक्तमेव । उपपाताः पातकान्युत्पाता वा । गोदानस्य तथा प्रभावो निरूपित इति । हेत्याश्चर्ये । प्रभावोऽपि कथं कार्ये संजात इति, तत्राप्युभयोः, ततोऽपि विशिष्टश्चेति ॥ ३३ ॥

ननु विद्यमाने भगवति अन्योत्कर्षवचनानि भ्रान्तानीति चेत्, तत्राह इति वृद्धवचः श्रुत्वेति ।

इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।
इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥

वृद्धा आदरणीयाः यथोपश्रुतिः पूर्वं पश्चाद्भगवता श्रुता, तथेदमपि श्रुत्वा तद्दोषनिराकरणार्थं प्रयत्नः कर्तव्यः । तत्र लोका अर्धं भ्रान्ता बलभद्रं मणिं च कारणत्वेन न जानन्तीति, भगवान् पुनः विमृश्यकारी तथैव कृतवानित्यङ्गीकारे दोषः स्यादिति, पूर्णमेव कारणं मत्वा समाधानं कृतवानिति वक्तुमाह नैतावदिह कारणमिति । इह आध्यात्मिकादितापेषु एतावदेव न कारणम्, किन्तु अन्यदप्यस्तीति तदनुक्त्वा इति निश्चित्य, सम्यक् चिन्तयित्वा दूतैः अक्रूरं समानाय्य[2], अमारणार्थमभयं[3] दत्वा, जनार्दनो लोकानामविद्यादिसर्वदुःखनाशकः मणिं प्रकटयितुं तमाहेति सम्बन्धः । स ह्यक्रूरः काशिषु प्रयागे च मरणं निश्चित्य तीर्थमाश्रित्य स्थितः । यदि भगवान् शतधन्वानमिव मारयिष्यति, तदात्रैव प्रयागादौ मारयत्विति परलोकप्रेप्सुः । भगवांश्च क्लिष्टं न करोतीति, मणिमन्यथापि दास्यतीति, तथापि सत्यभामाप्रतिनिधित्वेन अक्रूरायैव मणिर्देय इति भगवान्निश्चित्य मौशलेनैव तं मारयितुं तथा कृतवान् । नह्यस्मत्स्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृत इव

---

१. तस्यासाधारणोऽपीति पाठः । २. समानीयेति पाठः । ३. आमरणार्थमिति पाठः ।

तन्मन्युं गृह्णाति । सात्यकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति । तक्षक इव वा भक्षयति । मृत्युरिव वा हन्ति । तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् समाहूयैव प्राह ॥ ३४ ॥

पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥

किञ्च । पूजयित्वा पितृव्यत्वेन । अभिभाष्य साधु समागतोऽसीति कुशलप्रश्नं कृत्वा । ततो यथा मनः परितुष्टं भवति, तथा प्रियाः कथाश्चोक्त्वा शरीरेन्द्रियान्तःकरणानां त्रिविधसत्कारेण सुखं दत्त्वा । याचिते प्रदर्शयिष्यतीति निश्चित्य । तत्र हेतुमाह विज्ञाताखिलचित्तज्ञ इति । एतज्ज्ञानमेवाक्रूरस्य प्रदर्शनाद्यङ्गीकारे हेतुरिति तन्निरूपितम् । भक्तो भूत्वा पूर्वं मार्गपांसुष्वपि विलुठन् इदानीं सङ्गवशादेवं जात इति स्मयमानः । हेत्याश्चर्ये । यस्माद्यो बिभेति, यो वा दण्ड्यः, स प्रसादपात्रमिव परिभाष्यत इति ॥३५॥

भगवद्वाक्यमाह ननु दानपते इति चतुर्भिः ।

ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ।
स्यमन्तको मणिः श्रीमान्विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

दानपतिर्दानाध्यक्षः सर्वधर्मसूक्ष्मज्ञः । अनेन गोपनमनङ्गीकारोऽन्यथा वदनं च व्यावर्तितम् । न्यस्तः त्वयि स्थापितः । आस्तेऽद्यापि तव स्थाने । शतधन्वनैव, नतु तदीयैः । स्यमन्तको मणिः प्रसिद्धः । तस्य नाशादिकं न सम्भवतीत्याह श्रीमानिति । सर्वदा श्रीमत्त्वात् नापद्रूपं नाशादिकं प्राप्नोति । पूर्वोक्तार्थेषु प्रमाणमाह विदित इति । इदानीं वेदकं भ्रान्तं भविष्यतीति तन्निवारणार्थमाह । पूर्वमेव नोऽस्माभिः विदित इति ३६

तर्हि तदैव कथं न याचित इति चेत्, तत्राह सत्राजितोऽनपत्यत्वादिति ।

सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ।
दायं निनीयापः पिण्डान्विमुच्यर्णं च शेषितम् ॥ ३७ ॥

याचनमधिकारिणो भवति । यः पिण्डदः स रिक्थहारीति । तत्रैतावत्कालं सत्यभामाया नापत्यान्युत्पन्नानि । स त्वनपत्यः अभ्राता च । मणिस्तु तस्य । तं पुनः दुहितुः सुताः गृह्णीयुः । तत्र साधारणं न्यायमाह दायं निनीयेति । अन्यथैतदपि स्वेच्छेति स्यात् । दायं धनं गृह्णीयुरिति पूर्वेणैव सम्बन्धः । आमरणं तस्यैव धनम् । मरणानन्तरमपि पुत्राद्यभावे अपः पिण्डान् निनीय ऋणं च विमुच्य शेषितमवशिष्टम् । शेषभागिति पाठे यो निनीय भवति, स शेषभाग्भवतीति । निःस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति । चोरं हत्वापि यो वस्तुतो न भागी, स न द्रव्यं प्राप्नोति परिज्ञातम् । उत्पन्न एव

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दायं निनीयेत्यत्र । उत्पन्न एवेति । औरस एव पुत्रः संपूर्णदायभाक् भवति ।

१· असाधारणमिति पाठः । २· प्राप्नोति । परिज्ञातमिति पाठः ।

दायभाग्भवतीति न व्यवहितज्ञातेः दायभाक्त्वमिति केचित् । दायं वा साक्षात्स्वामिनि गते तत्स्वामिनमन्वेषमाणं परम्परया शाखामूलपर्यन्तं गत्वा तुल्यतया तच्छाखासु निर्विशति । यं कञ्चिद्वा सर्वानुमत्या पिण्डदातारम् । एवं श्लोकद्वयेन भेदो दण्डश्च उक्तः । भेदावेव वा ॥ ३७ ॥

सामदाने आह तथापीति द्वाभ्याम् ।

(२११५) **तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ।**
किन्तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ ३८ ॥

अन्यैर्दुर्धरोऽयमिति त्वय्येवास्ताम् । स हि लौकिके अलौकिको न तिष्ठति । य एव कर्मादिमार्गैः अपवृत्तैः लौकिकत्वं न सम्पद्यते । अपवृत्तकर्मा लौकिको भवतीति कादाचित्कव्रतोऽपि समयभेदेन लौकिक एव । तर्हि मयि कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह सुव्रत इति । सुष्ठु व्रतं यस्य । त्वं हि सर्वदा नियतव्रतः । एवं दानमुक्त्वा सामाह किन्त्विति । परमेकदा दर्शयस्व । साम हि समता, उभयोरैक्यम् । तथा सति यथा स्वकार्ये मणेर्विनियोगः, एवमस्मत्कार्येऽपि विनियोगो युक्त इति । अप्रदर्शनपक्षे अग्रजो बलभद्रः मणिं प्रति मणिविषये मां न सम्यक् प्रत्येति, किन्तु सकपटं मन्यते ॥ ३८ ॥

अतो यथा जाम्बवता अपकीर्तिनिराकरणार्थं मणिर्दत्तः, एवं त्वयापि प्रदर्शनीय इत्याह दर्शयस्वेति ।

(२१०) **दर्शयस्व महाभाग बन्धूनां शान्तिमावह ।**
अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ ३९ ॥

महाभागेति भाग्ये विद्यमाने मणिर्न गच्छतीति । अस्मद्विश्वासाभावेऽपि भाग्यविश्वासो वा कर्तव्य इति भावः । अनेनान्योऽप्युपकारो भविष्यतीत्याह बन्धूनां शान्तिमावहेति । बन्धुषु मध्ये कलह उत्पन्नः । केचिन्मत्सङ्घट्टिनः, अपरे रामस्येति । प्रदर्शने तु सन्देहाभावात् न कलहः । अव्युच्छिन्नेत्यर्धं विगीतमाहुः । मणिरस्तीत्यत्र लौकिकं प्रमाणम् । काश्यादिषु रुक्मवेदयः सुवर्णेष्टकानिर्मिताग्निसहिताः मखाः द्वादशाहादयः अव्युच्छिन्ना निरन्तरं प्रवृत्ताः यतस्ते वर्तन्त इति ॥ ३९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्यवहितो दौहित्रादिः । ज्ञातो ज्ञातिसंबन्धी । एतादृशे तु संपूर्णदायभाक्त्वं नास्ति, किन्तु पिण्डदानादिक्रियानन्तरमृणमोकानन्तरं च यावदवशिष्यते, तावद्भाक्त्वमित्यर्थः ।

तथापीत्यत्र । अपवृत्तैरिति । अपकृष्टं वृत्तं स्थितिर्येषाम् । अपकृष्टैरित्यर्थः ।

इत्यष्टमाध्यायव्याख्या ।

एकेनाप्युपायेन स इष्टं कुर्यात्, किमुत चतुर्भिरिति स भगवदुक्तं कृतवानित्याह एवं सामभिरिति।

एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम्।
आदाय वाससा च्छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ ४० ॥

सामशब्देन भेददण्डदानान्यपि संगृह्यन्ते। पर्यवसितं सामैवेति तदेवोक्तम्। आलब्धः स्पृष्टः मारित इव लज्जितः वशीकृतश्च। श्वफल्कतनयो महतः पुत्रः। भगवते वाससा च्छन्नं सूर्यसमप्रभं ददौ। आदायेत्यनेन अन्यतो ग्रहणं लक्ष्यते। अर्थात् कृतवर्मणः स्थाने तत्[1] स्थितमिति लक्ष्यते। प्रत्यक्षदाने लज्जा भवतीति वाससा च्छन्नं ददौ। तथैव स्थापितमिति ज्ञापयितुम्। अन्यथा तज्जनितं सुवर्णमपि निवेदनीयं स्यात्। तेन प्रदर्शनार्थं न दत्तम्, किन्तु सर्वथैव दत्तमिति दानप्रकारादवसीयते। सूर्यसमप्रभमिति दाने दातुर्ग्रहीतुश्च प्रत्यक्षतो दर्शनमपि न भवेदिति सूचितम्। अनुपहतशक्ति वा ॥ ४० ॥

भगवांस्तु प्रतिदानार्थमेव गृहीतवानिति कार्यं कृत्वा तस्मै दत्तवानित्याह स्यमन्तकमिति।

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः।
विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयद्विभुः ॥ ४१ ॥

ज्ञातिभ्यो गोत्रजेभ्यो विवदमानेभ्यः। आत्मनो रजोऽपकीर्तिं विमृज्य मार्जयित्वा। अनेनाग्रिमकार्ये लेपदानाविव पूर्वरङ्गः कृत इति लक्ष्यते। भगवति दोषारोपाभावे हि सर्वे उद्धर्तुं शक्या इति। अतः स्वकार्यं कृत्वा तस्मै प्रत्यर्पयत्। भूय इत्यनेन पूर्वमपि सत्यभामास्थानीयं मणिं दत्तवानिति लक्ष्यते। विभुः समर्थः। तस्मै दत्त्वापि तं दण्डयितुमिति। अपेक्षाभावाद्वा ॥ ४१ ॥

एवमध्यायद्वये लौकिकी भाषा निरूपितेति साक्षादुपयोगाभावात् श्रवणे फलमाह यस्त्वेतदिति।

यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥

एतदाख्यानम्। अत्राख्याने त्रिविधा लीला वर्तत इति ज्ञापयितुं भगवतो नामत्रयम्। भगवत्त्वाच्छास्त्रार्थत्वम्, ईश्वरत्वादावश्यकत्वम्, विष्णुत्वात्पापनाशकत्वमिति। चरित्रेऽपि गुणत्रयमाह वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं चेति। भक्तिजनकं पापनाशकं पुण्यसम्पादकं च। चकाराज्ज्ञानप्रदम्। तत्र क्रियामपि त्रिविधामाह पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वेति। श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते। समुच्चयेन च। चकारादन्येषु फलेषु विकल्पः, भक्तौ समुच्चय इति। पूर्वमुक्तं फलमपि त्रिविधमाह दुष्कीर्तिं

---

१. स स्थित इति पाठः।
२ सु. रा. फ.

दुरितमपोह्य याति शान्तिमिति । दुष्कीर्तिर्बाह्या । दुरितमान्तरम् । दोषद्वयं परिहृत्य लयविक्षेपजनकाभावात् शान्तिं मनसः समवस्थानं ज्ञानं वा यातीति भक्त्यङ्गत्वेनैतच्छ्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

नवमोऽध्यायः ।

नवमे पञ्चकन्यानां विद्यापर्वस्वरूपतः ।
विवाहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनाशेषमुक्तये ॥ १ ॥
मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथापरः ।
निराकृतः सर्वमुक्त्यै विद्याफलमतः परम् ॥ २ ॥
त्रैलोक्यसुखदानं च मायादोषनिवारणम् ।
द्वाभ्यां तथैव सर्वेषां राजसे पूर्णता ततः ॥ ३ ॥
विद्यायाः सूर्यमुख्यत्वात्प्रथमा दुहिता रवेः ।
विपक्षनिग्रहात्मत्वात् द्वितीया सोमवंशजा ॥ ४ ॥
मार्गद्वयं हितार्थाय द्वयं स्वीकृतवान् हरिः ।
भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नवमे । मायेति । माया रुक्मिणी, तत्सम्बन्धरूपदोषेण भगवति कामः क्रोधस्तथापरो लोभश्च प्राप्तः, स निराकृतः । क्रमो न विवक्षितः । भगवति कामः पुत्राद्यभिलाषो नास्ति । तथा सति नारदादिसर्वसंमतिं विनैव प्रद्युम्नं गृह्णीयात् । तथा क्रोधोपि नास्ति । तथा सति जाम्बवति प्रसादं न कुर्यात् । लोभोपि नास्ति । तथासति मणिं स्वयमेव गृह्णीयात् । एवं त्रिभिरध्यायैर्दोषत्रयाभाव उक्तः । अतः परं विद्यारूपं फलं निरूप्यते । तथा सति निर्दोषगुणत्वं भगवति सेत्स्यतीति भावः । ततो दशमाध्याये त्रैलोक्यै यत्सुखं तद्दानम् । ततो द्वाभ्यां मायाया रुक्मिण्या दोषनिवारणम् । तत्रान्तरदोषनिवारणमाद्येन । द्वितीयेन बाह्यदोषस्य रुक्मिणो निवारणम् । ततः सर्वेषां दोषनिवारणं तथैव द्वाभ्यामेवेत्यर्थः । कालिन्दी ज्ञानरूपा । मित्रविन्दा तपोरूपेत्यादिनिबन्धाज्ज्ञेयम् । भक्तानिति । 'भक्त्या मामभिजानाती'तिवाक्याद्भक्तानालक्ष्य ज्ञानमार्गः । भक्तिरहितानालक्ष्य तपोमार्ग इत्यर्थः । तृतीयेति ।

भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयं गतः ।
व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह ॥ ६ ॥
अग्रे बाधास्तु भक्तेन ह्यर्जुनेन निराकृताः ।
ज्ञानभक्त्योरतो भूयान् पर्वणोरुद्यमः कृतः ॥ ७ ॥
धर्मस्नेहौ तयोरङ्गं मध्यमो लौकिकः स्मृतः ।
द्वयोः स्वतन्त्रतासिद्ध्यै जीवानां तु ततो द्विधा ॥ ८ ॥
भक्तिज्ञानफले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह ।
अतो दत्तां स्वयं दत्तामक्लेशक्लेशभावनात् ॥ ९ ॥
उपयेमे स्वयं कृष्णस्तासु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
ततः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते ॥ १० ॥
सषष्ठो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः ।

तत्र प्रथमविवाहे तत्त्वानि भगवांश्च व्यापृत इति नवविंशतिश्लोकैर्विवाहो निरूप्यते । तत्र भक्तिकर्मणी ज्ञाने अङ्गभूते इति निरूपयितुं द्वादशभिर्भक्तिं पञ्चभिः कर्म च

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इयं भक्तिरूपा । अतः स्वयं गतः सन् याचयित्वा व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकारेत्यर्थः । अत्रेयं भक्तिरूपेत्युक्तम् । निबन्धे लक्ष्मणा भक्तिरूपा । नाग्नजिती योगात्मिकेति निरूपितम् । तत्र विकल्पो ज्ञेयः । अत इति । यतोऽत्र भगवतो भूयान् पक्षः । अतो हेतोर्ज्ञानभक्तिरूपयोः पर्वणोः कालिन्दीनाग्नजितीविवाहयो· र्भूयानुद्यमो विस्तारः कृतः । धर्मेति । कालिन्दी विष्णुं वरेण्यं ज्ञात्वा धर्मबुद्ध्या वृतवती । नाग्नजिती स्नेहेन वृतवतीत्यर्थः । मध्यम इति । मित्रवृन्दाविवाहो लौकिकभावयुक्त इत्यर्थः । द्वयोरिति । द्वयोर्ज्ञानभक्त्योः सम्बन्धिजीवानां ज्ञानिनां भक्तानां च स्वतन्त्रतासिद्ध्यै मध्ये लौकिको विवाह उक्त इति पूर्वेण सम्बन्धः । मध्ये तत्कथनेनोभयोर्विच्छेदः कृतः । तेनोभयोः स्वतन्त्रता, नत्वङ्गाङ्गिभाव इति सूचितमित्यर्थः । ततस्तदनन्तरं कृष्णः भक्तिर्ज्ञानं च फलं ययोस्तादृशे योगसाङ्ख्ये पुंसां स्त्रीणां चोभयत्रोभयं चकार । अतो हेतोर्दत्तां पित्रेतिशेषः । पित्रा दत्तां साङ्ख्यरूपां भद्रां स्वयमेव स्वयंवरे दत्तां योगरूपां लक्ष्मणामुपयेमे इत्यर्थः । अक्लेशेति । ल्यब्लोपे पञ्चमीयम् । तथा च क्लेशभावनमक्लेशरूपक्रियां प्राप्य भद्रामुपयेमे । मध्ये युद्धकथनात् क्लेशभावनं प्राप्य लक्ष्मणामुपयेम इत्यर्थः । अत्र नाग्नजित्या भक्तिरूपत्वकथनाल्लक्ष्मणाया योगरूपत्वमिति ज्ञेयम् । अत इति । विद्यायाः पञ्चविद्याया अपि सिद्धत्वादित्यर्थः । सषष्ठ इति । इमाः पञ्च स्वयं षष्ठः । एवं सति षड्विधत्वात् निःसंदिग्धो भगवानेव निरूपितो जात इत्यर्थः ।

निरूपयति । ततो भक्तद्वारा दशभिस्तद्ग्रहणम्, प्रसङ्गाद्भक्तोपकारश्च । भक्तोद्धारार्थं यतमान एव ज्ञानशक्तिं गृह्णातीति वक्तुं पाण्डवानां स्थाने भगवान् गत इत्याह एकदेति ।

श्रीशुक उवाच—**एकदा पाण्डवान् द्रष्टुं प्रतीतान् पुरुषोत्तमः ।**
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥

प्रतीतान् निश्चितान् राधावेधे वा दृष्टान् । तथापि तत्र तदा न प्रकटीभूता इति पश्चाद्गतः । प्रतीतिस्तु सन्देहाभावायैव । लोके प्रज्ञातान् । **पुरुषोत्तम** इति तान् सर्वान् पुत्रत्वेन निरूपयति । तेनावेक्षार्थं गमनं युक्तमेव । इन्द्रप्रस्थे तावता तैः स्थानं लब्धम्, नारदोपदेशतः भीष्मादिभिरेव दत्तम् । ननु तदानीमेव तत्र गताः पाण्डवा असाधनाश्च स्वार्थमेव सामग्रीरहिताः किं भगवदर्थं सम्पादयिष्यन्तीत्याशङ्क्याह **श्रीमा-निति** । स्वयमेव सर्वसाधनलक्ष्मीयुक्तः । तेषां साधनसम्पादनार्थमेव गतः । अतएव महाशूरैः सुबुद्धिभिर्युयुधानादिभिर्वृतः । **युयुधानः** सात्यकिः । स तत्रार्जुनशिष्यो भविष्यति । भगवांश्च विश्वकर्मादिभिर्गृहादिकं सम्पादयिष्यतीति । एतदर्थं भगवद्गमनम् । बहुपुरुषैः सम्पादितगृहतुल्यम्, अन्यथा तद्गृहं न भवेत् । उत्कर्षश्च सम्पादनीयः ॥ १ ॥

एवं भक्तार्थं भगवद्गमने भक्तानां कृत्यमाह दृष्ट्वा तमागतमिति द्वाभ्याम् ।

दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ।
उत्तस्थुर्युगपद्वीराः प्राणा मुख्यमिवागतम् ॥ २ ॥
परिष्वज्याच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैनसः ।
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥

आगमनसम्भावनापि न स्थिता । अकस्मादागत एव पार्थाः स्वयं राजानः पृथायाः भक्तायाः पुत्राः । अत एवाग्रे तस्या भक्तिं वक्ष्यति त्रिभिः । भगवांश्च **मुकुन्दः** । अनेने-ष्टदो निरूपितः । अखिलेश्वरत्वादावश्यकः । अतो युगपदेव सर्वे उत्तस्थुः । **वीरा** इति तेषां स्वधर्मो निरूपितः । अन्यस्तु भगवत्परो न भवतीति । स्वतः परम्परातश्च उत्तमाः भगवति परं स्नेहं प्राप्तवन्त इति दृष्टान्तेनाह **प्राणा मुख्यमिवागतमिति** । इन्द्रियाण्या-सन्यमागतमिव । तेषां तन्मूलकमेव सर्वमिति । एवं सर्वात्मना तदीयत्वमुपपाद्य तादृशान् कर्तव्यमाह **परिष्वज्येति** । भगवदालिङ्गनं निरन्तरमेव स्थास्यतीति **अच्युतमिति** । भगवत-स्तथात्वज्ञानं स्वधर्मादेवेति वक्तुं पुनर्वीरा इति । अङ्गसङ्गेनैव हतमेनो येषाम् । उत्तरार्थं पापक्षयः आनुषङ्गिको जात इति निरूपितम् । अतएव भगवतः सानुरागस्मितं वक्त्रं दृष्ट्वा तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमानाः मुदं ययुः । एतावदेव भक्तकार्यम् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्ट्वेत्यत्र । परं स्नेहमिति । आगतमात्रेण सहसोत्थानं स्नेहकार्यम् । तथा च स्नेहं स्नेहकार्यमित्यर्थः ।

ततो लौकिकं भगवान् कृतवानित्याह युधिष्ठिरस्येति।

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम्।
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः॥ ४॥

अन्यथा शत्रुमारणादिकं न कुर्युः। तत उत्कर्षश्च न स्यात्। अतो व्यामोहार्थं स्वयमात्मानं लौकिकं प्रदर्शितवान्। युधिष्ठिरभीमौ ज्येष्ठौ। अर्जुनः समः। अन्यौ कनिष्ठौ। ज्येष्ठयोर्नमस्कारः। समस्यालिङ्गनं सम्भाषणं च। अन्ययोर्नमस्कारानन्तरमाशिषः। तदुक्तं क्रमेणैव। पादाभिवन्दनादाचारो निरूपितः सम्बन्धकृतः। अथ यमाभ्यामिति वा, समानकालेऽपि सम्भवतीति धर्मव्यवस्थां निरूपयितुमानन्तर्यमुक्तम्। आन्तरोऽयं सुहृदिति ज्ञापयितुम्॥ ४॥

तदानीमर्जुनेनोढाया नमस्कारमाह परमासन आसीनमिति।

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता।
नवोढा व्रीडिता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत॥ ५॥

अनेन सर्वपूजानन्तरं पश्चाद्दास्येनात्मनिवेदनं कुर्वाणेव समागतेति सूचितम्। आसीनमव्यग्रम्। तस्यां कृपादृष्ट्यर्थमुक्तम्। एतदर्थं तस्याः [1]सनामत्वेन योग्यतामाह कृष्णेति। 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति भगवान् कृष्णः पञ्चात्मकः, शब्दार्थशक्तिभक्तक्रीडाधारभूतः। अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी अर्जुनो द्रौपदी चेति। नन्वेषा परिग्रहाधिक्याद्दुष्टा कथमेवं प्रपन्ना, तत्राह अनिन्दितेति। दोषो नास्त्येव। निन्दापि नास्तीति। सम्बन्धाभावाच्च तथेत्याह नवोढेति। विधिसम्बन्धाद्वा। अत एव किञ्चिद्व्रीडिता। स्त्रीस्वभावोऽपि शनैरागमनं धाष्टर्याभावं सूचयति॥ ५॥

सहगतानां पुरस्कारं वक्तुं सात्यकेराह तथैवेति।

तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः।
निषसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत॥ ६॥

यथा भगवान् पूजितः, एवं भगवद्भक्ता अपि पूजिताः। यतस्ते पार्थाः। सम्बन्धश्च तुल्य इति, साधु समागतमित्यभिनन्दनम्। ज्ञानशक्तिरत्र प्रकटीकर्तव्येति सोऽप्यासन एवोपविष्टः। अन्ये च पूजिताः। [2]आसनेषूपविष्टाः, परं भगवन्तं परित उपासत॥ ६॥

पृथायाः स्तोत्रं वक्तुं प्रथममन्योन्यमनुवृत्तिमाह पृथामिति।

पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाभिरम्भितः।
आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टबान्धवः॥ ७॥

भगवान् पृथां समागत्य पृथानिकटे गत्वा कृताभिवादनो जातः। तया च अतिहार्देन आर्द्रा दृष्टिर्यस्याः। करुणया भक्त्या च आर्द्रा भवति दृष्टिः। ततोऽपि

१ समानत्वेनेति पाठः। २. आसन एवोपविष्टा इति पाठः।

अतिहार्दा लौकिकसम्बन्धेन स्नेहयुक्ता आर्द्रा भवति । ततस्तया परिरम्भितः । कुशलमापृष्टवान् । स्वयं च पृष्ट इति लौकिकी भाषा भगवत्कृता स्थिरा जातेति निरूपितम् ॥ ७॥

तस्याः स्तोत्रार्थं प्रवृत्तिमाह तमाहेति ।

तमाह प्रेमवैक्लव्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ।
स्मरन्ती तान् बहून् क्लेशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

प्रेम्णा वैक्लव्यम् । अन्तःकरणस्य तादृशं प्रेम । तेन रुद्धकण्ठता शरीरवैक्लव्यम् । अश्रूणि लोचने यस्या इतीन्द्रियवैक्लव्यम् । किञ्च । स्वस्थानामपि भक्त्यैवं भवति । इयं तु बहुक्लेशापन्ना तांश्च स्मरतीत्याह स्मरन्ती तानिति । बहूनेव क्लेशान् स्मरन्ती । क्लेशनिवृत्त्यर्थं प्रार्थयिष्यतीत्याशङ्क्याह क्लेशापायात्मदर्शनमिति । क्लेशानामपायो नाशो यस्मात् तादृशं स्वरूपस्य दर्शनमेव यस्येति । दर्शनेनैव क्लेशनिवृत्तौ तदर्थं न प्रार्थना ॥ ८ ॥

भगवता वयं कृतार्था इति इदमेव भगवत्स्तोत्रम् । तत्कृतकरिष्यमाणभेदेन द्विविधं निरूपयति तदैवेति द्वाभ्याम् ।

तदैव कुशलं नोऽभूत्सनाथास्ते कृता वयम् ।
ज्ञातीन्नः स्मरता कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥
न तेऽस्ति स्वः परो भ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ।
तथापि स्मरतां शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥

यदैवास्मान् स्मृतवान्, तदैव नः कुशलमभूत् । चिन्ताभावायाह । सनाथा अपि त्वया वयं कृताः । नाथ एव काले स्मरतीति । वयमिति श्लाघायाम् । एतस्याभिज्ञापकमक्रूरप्रेषणमित्याह ज्ञातीन्नः स्मरतेति । 'येनोपशान्तिर्भूताना'मित्यत्र तथा निरूपितम् । कृष्णेति तदर्थमेवावतार उक्तः । सर्वसंरक्षार्थं भ्राता प्रेषितः । अनेन भ्रात्रपेक्षयापि तवैव स्नेहाधिक्यात् । नेदं दैहिकन्यायेन कृतार्थकरणम्, सन्निहितो बन्धुरेव प्रेषणीय इति लौकिकरक्षापि सूचिता । एवं स्वरक्षकत्वेन प्राप्तं वैषम्यं परिहरति न तेऽस्तीति । स्वः स्वकीयः, परः शत्रुः । एतदभावे हेतुमाह भ्रान्तिरिति । इयं बुद्धिर्भ्रान्तेति नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्रयमाह विश्वस्य सुहृदात्मन इति । दैहिके विचार्यमाणे त्वमेव विश्वम्, अन्तःकरणे तु सुहृत् सर्वस्यापि भगवान्, वस्तुविचारे त्वात्मैव । अतो भावत्रयेऽपि भगवतो वैषम्यबुद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं विषमकार्यमित्यत आह तथापीति । ये केचित्स्मरन्ति, तेषां हृदये स्थितः क्लेशसमानाधिकरणो न भवतीति । अग्निस्तृणमिव क्लेशान् हंसि । अतो भावनाकार्यमेव क्लेशहननम् । तदपि स्वाभाविकमेव ॥ १० ॥

ततो राजापि स्तोत्रं कृतवानित्याह किं न इति ।

युधिष्ठिर उवाच—**किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ।**
योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥

१. यस्येति पाठः ।

तस्यापि स्वाभिनन्दनेनैव स्तुतिः । स हि सर्वं कर्मफलमेव जानाति । अतो भगवद्दर्शनमपि महाफलमिति साधनं कल्पयति । नोऽस्माभिः अस्माकं वा श्रेयः आचरितमस्ति । एतत्परिज्ञाने निरन्तरदर्शनार्थं निरन्तरं तत्कर्तव्यमिति पृच्छन्निव स्वाज्ञानमाह न वेदाहमिति । अधीश्वरत्वात् अन्तःकरणस्वामित्वात् भगवानेव जानाति । दर्शनस्य[1] महाफलत्वमाह योगेश्वराणामपि दुर्दर्श इति । स्वस्यातथात्वमाह कुमेधसामिति ॥

एवं सर्वैः स्तुतः तेषां हितार्थं कियत्कालं तत्रैव स्थित इत्याह इतीति ।

इति वै वार्षिकान्मासान्राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ।
जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥

सर्वत्र विद्यमानोऽपि निश्चयेन तत्र स्थितः सर्वजनीनः । वार्षिका मासाश्चत्वारः । अनेन निद्रायामागतायां भक्तहृदये शयानः स्थित इति सूचितम् । लोकेऽपि वर्षायां गमनागमनौ न सुकरौ । तत्रापि युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितः । तदर्थं इन्द्रप्रस्थौकसां च नयनानन्दं जनयन् । एकया क्रियया फलत्रयं[2] साधयतीति विभुत्वं हेतुत्वेन प्रदर्शितम् । यतोऽयं लोको भ्रान्तः ॥१२॥

एवं भक्तिमुक्त्वा कर्माह एकदेति ।

एकदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।
गाण्डीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥
साकं कृष्णेन संनद्धो विहर्तुं विपिनं महत् ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥

मासचतुष्टयमध्य एव अष्टकाद्यर्थं आखेटकार्थं गमनम् । वानरध्वजो रथोऽर्जुनस्य । एतत्प्राप्तिमप्यग्रे वक्ष्यति । इदानीमसाधन इति शङ्कया सहितस्तथा भवतीति विवाहानन्तरं परिग्रहानन्तरं वा तद्वक्ष्यति । वानरो हनूमान् ध्वजे यस्येति । तेषु भगवत्कृपा महती निरूपिता । गाण्डीवमप्यग्नेः सकाशादेव प्राप्तम् । तूणीरौ च अक्षयसायकौ । तत एव प्राप्तं त्रिविधमेतत् । कृष्णेन सह भावः सर्वेषामयातयामत्वाय । फलसाधनयुक्तता वा । सन्नद्धो बद्धकवचः । पुनरपि युद्धं संभविष्यतीति पूर्वयुद्धं जातमप्यग्रे निरूप्यते । अन्यथा विवाहस्य प्राधान्यं न स्यात् । भगवदैच्छिकोऽयं पदार्थक्रम इति न वैपरीत्यम् । प्रथमं खाण्डवदाहः, पश्चात्स्त्रीप्राप्तिरिति[3] । विचारितं तु तथा, कृतं त्वत्रोच्यते विहर्तुमिति । तदेवाह बहुव्यालमृगाकीर्णमिति । व्याला दुष्टाः, मृगा अदुष्टाः, सावरणा निरावरणाश्चेति

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कृतं त्विति पूर्वं कालिन्दीप्राप्तिः, पश्चाद्गाण्डीवादिप्राप्तिः । अधुना तु गाण्डीवादिकं भगवदिच्छासिद्धं गुप्तं तादृग्जनवेद्यम् । इदमेव पश्चादग्निद्वारा प्रकटतया दापयिष्यति । 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचि'न्निति न्यायोऽनुसंधातव्यः ।

१. तद्दर्शनस्येति पाठः । २. फलद्वयमिति पाठः । ३. इति विचारितं तथा कृतं विपरीतं कृतमित्यर्थः ।

कर्मबन्धो निवारितः। महद्विपिनमिति । मृगयारूपा क्रीडा तत्रानन्ता भवतीति वा। उभयान्हन्तीत्युत्कर्षः। तेषां मारणे सामर्थ्यमाह परवीरहेति। शत्रूणां विवेकपूर्वकं युद्धं कुर्वतामपि यो वीरहा ॥ १४ ॥

अतस्तत्र गतः पञ्चविधान् द्विविधानपि मारितवानित्याह तत्राविध्यदिति ।

तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् शूकरान् महिषान् रुरून् ।
शरभान् गवयान् खड्गान् हरिणान् शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

शरैर्न तु कपटैः। व्याघ्रा महिषा रुरवश्च त्रयो दुष्टत्वेन मारणीयाः। तेषां चर्मनखाद्युपयोगः। शल्यका अपि कठिना इति तैः सहोक्ताः। परं भक्ष्याः। शरभादयश्च षट्। तत्र शरभगवयावभक्ष्यौ। शूकरश्चेत्पूर्वमुक्तः, तदापि भक्ष्यः। पञ्च भक्ष्याः, पञ्चाभक्ष्याश्चेति दश निरूपिताः॥ १५ ॥

तत्रोत्तमानां कर्मोपयोगमाह तान्निन्युरिति ।

तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान् पर्वण्युपागते ।
तृट्परीतः परिश्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥

किङ्करा इति महिषगर्दभादिभिस्तन्नयनप्रतिषेधः। यतो मेध्याः। तत्रापि पर्वण्यष्टकादावुपस्थिते ॥ १६ ॥

तत्र सङ्गे मृगा इव कन्याप्युपलब्धेत्याह तत्रोपस्पृश्येति ।

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ ।
कृष्णौ ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥

उपस्पर्शनं स्नानम्। ततः पानम्। विशदत्वात् न जलानयनसङ्ग्रहः। महारथाविति स्त्रीदर्शने न शङ्का। उभावपि कृष्णाविति भगवत्तेज एव विभक्तमिति न दर्शने दूषणम्, कन्यात्वाच्च। तत्रापि चरन्ती यमुनातीरे परिभ्रमन्ती भगवन्तं द्रष्टुमागता। चारु दर्शनं यस्या इति सापि पश्यतीति निरूपितम्। तेन प्रश्नादिकं न विरुद्धमिति भावः॥ १७ ॥

तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ।
पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥

भोग्य[1]रूपा सेति लौकिकन्यायेनैव ग्राह्येति स्वयं गते अर्जुनस्य वैमनस्यं स्यादिति [2]शक्तिः समा स्थापितेति भगवतैव अर्जुनः प्रेषितः पप्रच्छ। वरारोहात्वात् का[3]लो विलम्बं न सहते। सुद्विजामिति लक्षणानि निरूपितानि। रुचिराननामिति रसवत्त्वम्। सख्या प्रेषणान्न कपटकरणम्। फाल्गुनो जितेन्द्रियश्च। पञ्चा[4]प्सरउद्धारे फाल्गुने अनन्तशयने पञ्चाप्सरसां तत्स्पर्शेन मुक्तिप्रतिपादनात्, तथात्रापि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं

१. योग्यरूपेति पाठः। २. शक्तिस्तपः, तपसो वीर्यरूपत्वात् 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात्। ३. कालविलम्बमिति पाठः। ४. पञ्चाप्सरोद्धारेति मूलपाठः।

प्राप्स्यतीति तद्वचनं न दूषणम् । न वदिष्यतीत्याशङ्क्याह प्रमदोत्तमामिति । प्रकृष्टेन मदो यासाम्, ता एव वदन्ति । तासामपीयमुत्तमा ॥ १८ ॥

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किं चिकीर्षसि ।
मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय शोभने ॥ १९ ॥

का त्वमिति प्रश्नचतुष्टयम् । स्वरूपतः का देवनारी, अन्या वा कांचिदिति । कस्यासीति सम्बन्धी पित्रादिः पृष्टः । सुश्रोणीति सम्बोधनम् । अत्र स्थितिरयुक्तेति सूचितम् । कुतो वात्र समागतेति । दैवगत्या समागमने दोषाभावार्थं किं चिकीर्षसीति स्थिरतया पृच्छ्यते । यतो नेयमुद्विग्ना, नाप्यन्यत्र गन्तुमिच्छती । अतस्तपस्यादिकं चिकीर्षितं पृष्टम् । तत्स्वस्य हितकारि न भवतीति स्वहितं सम्भावनया पृच्छति मन्य इति । पञ्चापि प्रश्ना वक्तव्याः । अन्यथा परिग्रहो न युक्त इति । सर्वं कथय शोभने इति तस्या भयाभावः, स्वस्य प्रीतिरपि सूचिता ॥ १९ ॥

अतः कालिन्दी तन्निषेधार्थं भगवन्तमेव वरिष्यामीति पृष्टानर्थानाह अहं देवस्येति ।

कालिन्द्युवाच—**अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।**
विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥

देवतात्वाज्जातिरुक्ता । सवितृत्वात् तत्र नासम्भावना । दुहितृत्वाद्देयैव । अतो न कस्याप्यपराधः सम्भाषणे । त्वत्कल्पितमपि सत्यमेवेत्याह पतिमिच्छतीति । तद्वारणार्थमाह विष्णुमिति । तत्र हेतुः वरेण्यमिति । सर्वैरेव वरणीयो भगवान् । तत्रापि हेतुः वरदमिति । वरं ददातीति वरणीयो वरः । तेन आत्मदस्त्वर्थादुक्तम् । 'किमर्थमागते'त्यस्य 'किं चिकीर्षसी'त्यस्य च उत्तरमाह तपः परममास्थितेति । परमं शीघ्रफलपर्यवसायि । आस्थितेति फलप्राप्तेः पूर्वं न निवृत्तिः सूचिता ॥ २० ॥

सर्वस्यापि विष्णुत्वात् तादृशसुखदानसमर्थः । लोकन्यायेन तद्विभूतिः वरणीयोऽपि भवतीति, अन्येषां ततो हीनानां वरदानसमर्थोऽपि कश्चिद्भविष्यति, कश्चिदात्मानं वा तथा मन्यत इत्याशङ्क्य निषेधति नान्यं पतिं वृण इति ।

नान्यं पतिं वृणे वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ।
तुष्यतां मे स भगवान् मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥

भक्तिदातारं भगवद्दातारं वा तत्त्वेन वृणे, नतु पतित्वेन । वीरेति धर्मसम्बोधनाद्बलात्पक्षो निवारितः । अवीरेति वा स निराकृतः । स चेत् स्वसायुज्यं प्रापयित्वा तथाभूताय प्रयच्छति, तदा परं न जान इत्यभिप्रायेणाह तमृत इति । तस्य परिज्ञाने

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

नान्यं पतिमित्यत्र । स्वसायुज्यमिति । 'नरः स्वावेशधारक' इतिवाक्यान्तरे स्थितं स्वांशं स्वस्मिन् वानीयेत्यर्थः । तथाभूतायेति । भगवति प्रविष्टायांशायेत्यर्थः । पूर्वमर्जुनो

१. समागमनार्थमिति पाठः, दोषाभावार्थमिति नास्ति । २. तद्दातृत्वेन ।

नियमे च हेतुमाह **श्रीनिकेतनमिति** । लक्ष्म्या स एव वृत इति लक्ष्मीसहितो वा । श्रीवत्साङ्को भगवानिति तस्य परिज्ञानम् । ननु भगवान् 'नाहं वेदै'रिति वाक्यात् तपसा न सिद्धो भविष्यतीति चेत्, तत्राह **तुष्यतामिति** । स[3] हि वरदो भवति । तत्रेदमेव प्रथमं याचे **तुष्यतामिति** । ततस्तुष्टे अन्यद्याच इत्यभिप्रायः । मे मह्यम् प्रति । यतः सः लक्ष्म्या अपि प्रसन्नः । ननु वाक्यं बाधकमिति चेत्, तत्राह भगवानिति । ईश्वरत्वान्न नियम्यः कस्यचित् । नन्वीश्वरस्यैवैतद्वाक्यमिति चेत्, तत्राह **मुकुन्द** इति । यदि निषि[2]द्धानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे, तदा कस्यापि मोक्षो न सिध्येत् । अतः स्वतन्त्रभक्तिविषयं तादृशरूपदर्शनविषयं वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यम् । किञ्च । मास्त्वस्मत्साधनम्, स स्वधर्मविचारेणापि सन्तुष्टो भवत्वित्याह **अनाथसंश्रय** इति । येषां न कोऽपि नाथः, तेषां सम्यगाश्रयो भवति, दीनदयालुत्वात् । अन्यो मा तुष्यतामिति निषेधार्थं वा । नात्र संशय इति वा भवति ॥ २१ ॥

नामस्थानादीन्याह कालिन्दीतीति ।

कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।
निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥

कलिन्दपर्वते तद्रूपेण समागतात् सूर्याज्जातेति पार्वत्या इव ममापि नियम इति सूचितम् । वसामि यमुनाजल इति दुर्गस्थितिरुक्ता । अनेन यमुनायास्तस्याश्च भेदः प्रदर्शितः । पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविकी कालिन्दीत्येव नाम्ना विश्रुता उत्पन्ना । सा[3] तु यममुत्पाद्य पश्चात् । तद्दोषपरिहारार्थं यमुनामुत्पादितवान् । उभयोरैक्यात् आधिदैविकाधिभौतिकवत् स्थितत्वात् लोके अभेदेन प्रयोगः । नापि तपतीवत् शापान्नदीत्वम्, पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् । नाप्याध्यात्मिकं देवतारूपम्, तथा सति यमुनापरित्यागासम्भवात् । अनुग्रहनिग्रहयोरेव तदभिव्यक्तेश्च । सर्वथा च भेदकं सूर्यतनयात्वात् लोके

श्रीविट्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतटिप्पणीसमेतम् ।

निराकृतः । तत्स्थित एवांशो भगवति प्रविष्टश्चेत् तमंशं वृणेपि, न तु तमृते इति मूलार्थः ।

कालिन्दीत्यत्र । **कलिन्दपर्वते इति** । सूर्यः पर्वतरूपेण कलिन्दे समागतः । तथा च मातृस्थानीयः कलिन्दः, पिता पर्वतभावापन्नः सूर्यः । पर्वतयोरचेतनत्वेपि हिमवतः पार्वत्युत्पत्तिरिव 'अभिमानिव्यपदेशस्त्वि'तिन्यायेन तदुत्पत्तिरप्युपपद्यते । **पर्वतभावापन्नादिति** । एतादृशात् सूर्यादुत्पन्नेत्यन्वयः । **स त्विति** । देवरूपः सूर्य इत्यर्थः । पर्वतरूपात् सूर्यात् कालिन्दी जातेति व्युदासार्थं तुशब्दः । आधिदैविकत्वं स्थापयन्ति सर्वथा चेति ।

---

१. **सहीत्यादि, अभिप्राय** इत्यन्तम् । तथाच पृश्निप्रभृतिषु तपसा वरदानदर्शनात् तपस्तत्रोपयुज्यते इति न तपस आनर्थक्यम् । २. 'नाहं वेदै'रित्यत्र निषिद्धानामित्यर्थः । ३. स इति पाठः ।

प्रसिद्ध्यभावाच्च नास्तीत्याधिदैविकत्वं कल्प्यते। अत्रैव स्थितौ नियामकमाह निर्मिते भवने पित्रेति । सूर्येण यमुनाजले भवनं निर्माय भगवदर्थं स्थापिता । अतो यावदच्युतदर्शनं तत्र स्थास्यामि, ततो भगवद्गृहं गमिष्यामि, नतु भगवानत्र स्थाप्यः । अत्रैव स्थितायाः परिग्रहो वा न नियम्यते ॥ २२ ॥

एवं तस्याः संवादेन रूपमवगत्य यथार्थमेवावददित्याह तथावददिति ।

तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ।
रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

तत्र हेतुः गुडाकेश इति । गुडाकाया निद्रायाः व्यामोहिकायाः ईश इति । सोऽपि मोक्षदाता । वासुदेवः तस्यास्तं निर्बन्धं दूरीकुर्वन् तां रथमारोप्य तमर्थं यथार्थं विद्वान् निदर्शनरूपं धर्मनिर्णायकं वा धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

एवं साधनशक्तिसिद्ध्यर्थं तां गृहीत्वा पश्चात् भक्तार्थं विश्वकर्मादीनाज्ञापयदित्याह यदैव कृष्ण इति ।

यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ।
कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४॥
भगवांस्तत्र निवसन्स्वानां प्रियं चिकीर्षयन् ।
अग्नये खाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः॥ २५॥

नायं तस्य कृतिनिर्बन्धः । यदैव मनसा वा तत्कृत्वा समानीय वा स्थितः सन् पाण्डवैः संदिष्टः । भगवत्कर्तव्यमेव संदेशनियमेन ज्ञापितवान् । तदैव परमाद्भुतं नगरं विश्वकर्मणा कारयामास । भगवानपि मनसा सृजेत्, ततश्च तत्र दोषा न प्रभविष्यन्तीति, गर्वाद्यभावे दुर्योधनादीनां निराकरणं न भवतीति विश्वकर्मणैव कारयामास ।

विश्वकर्मापि भगवदुपयोगाभावे ज्ञाते न सम्यक्करोतीति भगवांस्तत्र निवसन्नेव कारयामासेति पूर्वार्धमुभयत्र संबध्यते । तर्हि स्थितिः स्वार्थापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह स्वानामेव प्रियं चिकीर्षयन् । न केवलं स्थानमुत्कृष्टं दापितवान्, किन्तु साधनान्यपीत्याह अग्नये खाण्डवं दातुमिति । भगवांस्तत्र निवसन्नित्यनुवर्तते । अन्यथा अग्निरपि संतुष्टो न भवेत् । भगवान् भक्तानां हितार्थं गुणभावमपि प्राप्तवानिति वक्तुमर्जुनस्य सारथिरासेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

गुप्ततयापि स्थित्वा अर्जुननाम्नैव इन्द्रादिजयं करिष्यामीति भगवदध्यवसायं ज्ञात्वा अग्निरप्यर्जुने संतुष्टो जात इत्याह सोऽग्निस्तुष्ट इति ।

सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्धयान्श्वेतान्रथं नृप ।
अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥

---

१. कृष्णत्वेन सर्वस्वामित्वादित्यर्थः । २. भगवन्मनसैव भगवान् संदिष्टः । ३. ज्ञापित इति शोधपाठः ।

अग्नेः पञ्चाङ्गानि पञ्चापि दत्तवान् । 'धनुर्यज्ञादुत्पन्नमिषवश्च यज्ञजन्मा ही'ति श्रुतेः । श्वेताः हयाः सात्त्विकाः मथनादुद्भूताः आग्नेया एव । अक्षयतूणीरावपि साहचर्यादाग्नेयौ । सर्वैरेवाग्निभिरभेद्यं वर्म दैवत्यमपि 'अग्निः सर्वा देवता' इत्याग्नेयमेव ॥ २६ ॥

अन्यदपि दापितवानित्याह मयश्च मोचित इति ।

मयश्च मोचितो वह्नेः सभां सख्य उपाहरत् ।
यस्मिन्दुर्योधनस्यासीज्जलस्थलदृशि भ्रमः ॥ २७ ॥

अत्राशेषविशेषकथा भारतादनुसन्धेया । वह्नेर्मोचितो मयः सख्ये सभामुपाहरत् । भगवता मोचितः भगवते स्वकार्यं दातुमयुक्तम्, भगवति न प्रभवतीति च, उपकारश्च कर्तव्यः, अतः साक्षाद्दातुमशक्तः सख्ये अर्जुनायोपाहरत् । सख्ये दत्तं च भगवान् मन्यते । यद्यप्यर्जुनः सखा, तथापि तत्सम्बन्धात् राज्ञे दत्तमिति । तस्या उपयोगमाह यस्यामिति । जले स्थलभ्रमः, स्थले च जलभ्रम इति । वस्तुनि न भ्रमः, किन्तु दृश्येव ॥

एवं मुख्यशक्त्या ऐश्वर्यरूपया स्वरूपज्ञानरूपया वा यावत्कर्तव्यं तत्कृत्वा तावत्तामात्मसादकृत्वा अन्यथा सर्वात्मना अन्योपकारो न भवतीति तस्या विवाहं कर्तुं भगवान् द्वारकां गत इत्याह स तेनेति ।

स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।
आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥

सोऽर्जुनः सखा राजा वा । तेन मयेनार्जुनेन वा सम्यगनुज्ञातः स्वस्य कृतकार्यत्वं ज्ञात्वा सर्वैरेव बन्धुभिर्गमनं कृतं चानुमोदितः, चकाराद्देवैरपि । स्वकृतं सर्वजनीनं जातमिति ज्ञापयितुमेतदुक्तम् । यैः सह गतः तैः सह पुनरागत इति । कृत्यैव ते कृतार्थाः कृता इति न सहायार्थं तेषामुपयोगः कर्तव्य इति सूचितम् । अतः सात्यकिप्रभृतयस्तत्र न विनियुक्ताः । नयनानयने तु विवाहस्य प्रामाणिकत्वज्ञापके ॥ २८ ॥

अतः सर्वसम्मतां पश्चात्तामुपयेम इत्याह अथेति ।

अथोपयेमे कालिन्दीं सुपुण्यर्त्वृक्ष ऊर्जिते ।
वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥

सुष्टु पुण्ये नक्षत्रे । ऊर्जिते सर्वग्रहानुगुणे । पुण्यनक्षत्रं वैदिकम् । ऊर्जितत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रशस्तत्वम् । वितन्वन् परमानन्दमिति सर्वेषां सम्मतिरुक्ता, रुक्मिणीप्रभृतीनामपि । किञ्च । विवाहमात्रेण न सुखं दत्तवान्, किन्तु स्वरूपतोऽपि परममङ्गलरूपः । अतो विशिष्टः फलदायी जात इत्यर्थः ॥ २९ ॥

१. सर्वदैवत्यमित्यर्थः । २. ज्ञात इति पाठः ।

विवाहान्तरमाह द्वाभ्याम्, विन्दानुविन्दाविति।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ।
स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधताम्॥ ३०॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः।
प्रसह्य हृतवान्कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम्॥ ३१॥

द्वितीयपक्षस्थेयम्। तानप्युद्धर्तुं भगवान् गृह्णाति। मित्रविन्दाया अवन्तिदेशे स्थितिः। तत्रैव स्वयंवरः। तत्र दुर्योधनादयोऽपि गताः। भगवांश्च। ततः स्वयंवरण-प्रस्तावे दूराद्भगवन्तं दृष्ट्वा निकटे स्थितौ भ्रातरावाह 'मया कृष्णो वरणीय' इति। ततस्तौ तस्या आसक्तिं च ज्ञातवन्तौ। तयोर्विचारेण दुर्योधनो वरणीय इति। यतस्तस्यैव वशावनुगौ च। यथा रुक्मी। स्वभगिनी स्वोदरेति[1] न तत्रान्यं प्रतिबन्धं कर्तुं शक्तः। **न्यषेधताम्**। भगवत्सम्मुखे विलम्बमानाम्। ततः अपसार्य दुर्योधनसमीपे नेतुं प्रवृत्ता-वित्यर्थः। ततो भगवानेतज्ज्ञात्वा तौ दूरीकृत्य रथवेगेन शीघ्रमागत्य तां जहारेत्याह **राजा-धिदेव्या** इति। राजाधिदेवी वसुदेवभगिनी नवमे निरूपिता। सा तु लोकन्यायेन मातुलकन्यावत् भाग एव भवति। अतो न दानापेक्षा। कन्यायां परमन्यासक्तायां ग्राह्या नवेति विचारः। सापि राजस्वधिकं दीव्यतीति भगवन्तमेव मन्यते। कन्यापि मित्राण्येव विन्दतीति नानभिप्रेतं प्राप्नोति। पितृष्वसुरिति कुलद्वयेऽपि तस्या विवाहः सम्मत इति बोधितम्। प्रसह्येति भ्रातृभ्यामाच्छिद्य। यतः कृष्णः स्त्रीणां हितकर्ता। अन्ये च राजानः साक्षिणो जाताः। तेनायं विवाहः सर्वसम्मतः सर्वसाक्षिकश्च। संबोधनं च तादृशम्। सम्मतमिति सम्मत्यर्थम्॥ ३१॥

तृतीयं विवाहमाह भक्तिरूपम्, नग्नजिदिति चतुर्विंशतिभिः।

नग्नजिन्नाम कौरव्य आसीद्राजातिधार्मिकः।
तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप॥ ३२॥

ज्ञाने सर्वे विरोधिनः, भक्तौ प्रकृतिरेवेति व्यसनान्येवात्र बाधकानीति तान्येकेन रूपेण दूरीकर्तुमशक्यानीति सप्तविधा साधनशक्तिरुक्ता। अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमसम्पत्तौ पादसेवनादीनां वैयर्थ्यमेव स्यात्। सख्यात्मनिवेदने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं

श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतसमेतम्।

विन्दानुविन्दावित्यत्र। **द्वितीयेति**। अभक्तदुर्योधनादिपक्षस्थेत्यर्थः।

नग्नजिदित्यत्र। **ज्ञाने सर्वे इति**। प्रापञ्चिकाः सर्व एव पदार्था ज्ञाने विरोधिनः। भक्तौ तु प्रकृतिरेव विरोधिनी। अतोत्र गोवृषाः सप्तव्यसनात्मका बाधकत्वेनोक्ता इत्यर्थः। 'क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च। लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि। द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि ही'ति सप्तव्यसनानि। अन्यथेति। सप्तव्यस-

[1] सोदरेति।

क्रियेते । तत्कृत्वा भगवत्तुल्यः पश्चाद्व्यसनानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सप्त रूपाणि करिष्यति । इयं च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नग्नजिद्राज्ञः कन्यात्वेन सा निरूप्यते । नग्नान् वेदरहितान् जयतीति । अत एव प्रसिद्धः । त्वमपि कौरव्यः । कौरववंशे उत्पन्नः विश्वासं करिष्यतीति । न केवलं विपक्षानेव दूरीकरोति, किन्तु श्रौतस्मार्तादिसर्वधर्मपरः । अतिधार्मिकः । स्वरूपतोऽपि महान् राजा । तस्य गुणत्रयमपि समीचीनमिति तत उत्पन्ना नाग्नजितीत्याह तस्येति । कौसल्येति पाठे कोसलदेशाधिपतिरयोध्याराजा । सत्येति नाम । स्वरूपतः फलतः साधनतश्चेयं भक्तिः सत्येति । अत एव वेदविरुद्धमतेषु अधमेषु कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भवतीति द्योतितम् । उत्कर्षवादा एवातोऽन्यथा । अन्यथा भक्तिशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । सहस्रशो भगवदंशा दृष्टप्रत्ययान्यपि सम्पादयन्तीति शास्त्रे अनुक्ता भक्तिः न भक्तिरिति । भगवत्साक्षात्कारात्पूर्वमेवैषा व्यवस्था । सा च देवतारूपा अलौकिकी कन्या न कमपि भगवदंशं गृहीत्वा स्थिता । असाधारणी मूलभूतेनैव ग्राह्या, न केवलम्, यतो भक्तिः प्राप्यते, स एव वेदानुसारी । किन्तु यत्रापि तिष्ठति, तेनापि तथा भाव्यमिति नाग्नजितीत्युक्तम् । पितुरनुसारिणी, न मातुरिति ज्ञापयितुं च । 'धन्या पितृमुखी कन्या' इति वाक्यात् । नृपेति स्नेहार्थं सम्बोधनमनासक्त्यर्थं च ॥ ३२ ॥

सा भगवन्निमित्तमेव कथं स्थितेति शङ्कां परिहर्तुं तत्प्राप्तौ व्यसनानीव प्रतिबन्धका वृषाः स्थिता इत्याह न तां शेकुरिति ।

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।
तीक्ष्णशृङ्गान् सुदुर्मर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥ ३३ ॥

यतो नृपा राजसाः । अत एव तां वोढुं सप्तगोवृषान् अवध्यान् रुधिरसम्बन्धमपि कारयितुमयुक्तान् स्वतः अजित्वा तां वोढुं न शक्ताः । सप्तभिर्मिलितैर्जये सप्तानां सा भवतीति वैदिके पक्षे स निषिद्ध इति नग्नजिता न क्रियते । 'तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दत' इति श्रुतेः । वार्क्षीद्रौपदीप्रभृतिषु 'ते दश प्राणाः, एते चेन्द्राः, पञ्चमुखो वा महादेव' इति कालवशात्पुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं भवतीति न मर्यादायामेवं कर्तुं युक्तम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नानां बाधकत्वाभावे इत्यर्थः । तथाच दास्यान्तैः सप्तभिर्व्यसननिराकृतौ सख्यात्मनिवेदने भगवता संपाद्येते इत्यर्थः । उत्कर्षवादा इति । अधमेषु भक्तिकथनमसत्यापि भक्तिरुद्धर्तुं शक्तेति भक्त्युत्कर्षसूचनार्थमित्यर्थः । अन्यथेति । अधमेष्वपि भक्तेः सत्यत्वे भक्तौ सदाचारशासनं व्यर्थं स्यात् । सहस्रश इति । दृष्टः प्रत्यक्षविषयः प्रत्ययोनुभावो येषां तादृशानि रूपाणि भगवदंशाः संपादयन्ति । नीचयोनिषु जाता अपि भक्तिप्राबल्यादनुभावं प्रदर्शयन्ति । परन्तु सा भक्तिः सत्या सदाचारसिद्धा न भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

तस्माद्भक्तिर्भगवतैव प्राप्तव्या, ज्ञानेन च भगवत्त्वमिति पूर्णबोधा एव भगवद्भक्ता भवन्ति । तान् वृषान् अजेयत्वार्थं वर्णयति तीक्ष्णशृङ्गानिति । शरीरेण दुष्टता निरूपिता । अजेयता च । सुदुर्मर्षानिति । दुष्टो मर्षः क्रोधो येषामिति स्वभावदोषो निरूपितः । अन्तःकरणदोषो वा । इन्द्रियदोषानाह । वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति । खलानिति सहजो जीवदोषः । आसुरास्ते जीवा इति । अतो दोषचतुष्टयादजेयाः ॥ ३३ ॥

अतः सर्वेषु निवृत्तेषु भगवान् प्रवृत्त इत्याह तां श्रुत्वेति ।

तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां भगवान्सात्वतां पतिः ।
जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥

यो हि व्यसनापनुत्, स एव विषय इति लोके फलिष्यति ।

क्षुत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि द्विविधानि च ।
लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यावश्यकानि हि ॥ १ ॥
द्यूतं पानं स्त्रियश्चेति त्रीण्यनावश्यकानि हि ।
मृगयादिर्न सर्वेषां तस्मान्न व्यसनानि हि ॥ २ ॥
विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्प्रकीर्तितम् ।
ज्ञातेऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तदेव तत् ॥ ३ ॥

भगवानेव तानि दूरीकर्तुं शक्त इति वृषजिन्मात्रलभ्यां तां श्रुत्वा । समर्थो भगवान् । सात्वतां भक्तानां पतिः । अन्यथा भक्तोद्धारो न भवतीति स्वयं जगाम । कौसल्याः कौसलदेशराजानस्तेषां पुरमयोध्याम् । महता सैन्येन वृत इति । महत्त्वाकाङ्क्षिणो राज्ञः संतोषार्थम् । 'देवानां पूरयोध्या' इत्यादिश्रुतौ नगर्या अपि दैत्यनिवारकत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥

ततस्तस्याभिनन्दनमाह स कौसलपतिरिति ।

स कौसलपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ।
अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रत्यनन्दत ॥ ३५ ॥

महांश्चेन्नानुमन्येत, तदा बलादनभिप्रेतानां सम्बन्धिनी समीचीना न भवतीति तस्य पुरस्कार उच्यते । लौकिकन्यायेन स करिष्यतीति शङ्कां वारयितुमाह प्रीत इति । प्रत्युत्थानमासनं च आदिभूते येषाम्, स्वयमुपविष्टः । गुरुणा अर्हणेनेति । अमूल्यद्रव्यैः पूजयामास । एवं कर्तुः कन्यादानमभिप्रेतं भवतीति । ततः प्रत्यनन्दत साधु

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

न तां शेकुरित्यत्र । ज्ञानेन चेति । ज्ञानेन भगवत्त्वे सिद्धे तत्र स्थिता भक्तिः प्राप्यते इत्यर्थः ।

तां श्रुत्वेत्यत्र । कर्माणि द्विविधानि चेति । निषिद्धानि स्वर्णस्तेयादीनि, काम्यानि श्येनादीनि चेत्यर्थः ।

समागतमिति प्रतिनन्दनं च कृतवान् । कदाचिद्भगवान् कृपां कुर्यात्, तदा कन्या कृतार्था भविष्यतीति । अनेन राजा सन्दिग्ध इत्युक्तम् । वृषजयाभावेऽपि ॥ ३५ ॥

अन्ये तु निःसन्दिग्धा एव, प्रतिज्ञापूरणाभावेऽपि तन्मात्रादयः कन्या चेत्याह **वरं विलोक्येति ।**

वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।
भूयादयं मे पतिराशिषोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ३६

कन्यया[1] यो वरणीयः, सर्वैरपि, सोऽयं स्वयमागतो वरयितुम्, तत्रापि स्वस्याभिमतम् । नरेन्द्रकन्या स्वयमपि विचक्षणा[2] । अप्रहतश्च[3] भगवद्वरणमार्ग इति निरूपयितुं विशेषणमाह रमापतिमिति । दृष्ट्वा दर्शनफलं प्रार्थयति **भूयादयं मे पतिरिति ।** ननु धर्मादीनां भगवति सामर्थ्याभावात् कथं भगवान् पतिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह **आशिषोऽमलाः सत्याः करोत्विति ।** अयं भगवानेव एतत्सर्वं सम्पादयतु । स्वस्मिन् स्वयमेव शक्तः । नन्वयं फलरूपः कथं तत्कृते साधनतामापद्यत इति चेत्, तत्राह **यदि मे धृतो व्रतैरिति ।** व्रतैर्भगवन्नियमैः यैर्भगवान् वशे भवति, तादृशैश्चेद्धृतः, तदा अस्मदधीन इति मे निर्दुष्टा आशिषः सत्याः करोतु । अनेन लोकप्रतीत्या गोपिकासु अन्यादृश्योऽप्याशिषः सत्याः करोतीति सूचितम् । अतो मम नास्त्येव सन्देह इति भावः । अनेन सर्वासां भगवानभिप्रेत इति निरूपितम् । अन्यथा व्रतकरण एव विरोधं कुर्युः ॥ ३६ ॥

अग्रे यत्पादपङ्कजेति श्लोकः कन्याया एव प्रार्थनारूप इति केचित् । केचित्तु राज्ञ इत्यग्रे पठन्ति । तत्र प्रसादः कन्याया एव युक्तः । अतोऽत्रैव व्याख्यायते । पूर्वं स्वव्रतविश्वासेन भगवान् करिष्यतीत्युक्त्वा, ईश्वरस्य को वा नियामक इति, तस्य तोषार्थमाकाङ्क्षां प्रकटीकुर्वती प्रसादमेव प्रार्थयति यत्पादेति ।

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीरब्जजः सगिरिशः सहलोकपालैः ।
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयासौ काले दधत्स भगवान् मम केन तुष्येत्

भगवत्प्रसादे हि भगवानेव प्राप्यते, तथैव च काम्यते । तदतिदुर्लभम् । यत्र तस्य रज एव सर्वैः कामितमित्याह । यस्य पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति श्रीः । **अब्जजो** ब्रह्मा । गिरिशो महादेवः । तत्सहितः लोकपालैश्च सहितः । रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तम् । तदा भगवान् निःसन्दिग्धं प्राप्यते । स्वतन्त्रा भक्तिर्वा भवति । तत्रापि शिरसि बिभ्रति । एतच्छरीरवियोगे प्रथमं तत एव देहारम्भकाः परिष्वङ्गं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवदवतारेषु अवतारोऽपेक्षित इति, सर्वेष्वेव देहेषु यथा भगवत्सम्बन्धो भवति, तदर्थं मृग्यमेव । ब्रह्मादीनामपि स्वाधिकारसमाप्त्यनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नन्वितः पूर्वास्ते कथं बिभ्रतीत्याशङ्क्याह **लीलातनूरिति ।** यो भगवान् स्वकृतानां धर्ममर्यादानां परीप्सया रक्षितुमिच्छया लीलात-

---

१. कन्यायाः । २. विलक्षणा । ३. प्रचलित इत्यर्थः अप्रहतश्च इति पाठः सूचितः ।

नूर्दधत् भवति । तेन चरणरजःसम्बन्धप्रार्थना च युक्तेति भावः । एवं सर्वप्रार्थ्योऽयमेवेत्याह असाविति । स पुरः स्फुरतीति साधनविलम्बः सोढुमशक्य इति, प्रसाद एवैतत्कार्यं सिध्यतीति, केन वा उपायेन तुष्येदिति जिज्ञासा । गत्वा चरणयोः पतित्वा प्रार्थनीयः, आहोस्विदन्यो वा कश्चिदुपाय इति । भगवत्त्वादेव दानादिपक्षो निराकृतः ॥ ३७ ॥

अचिन्तितमपि कल्पयिष्यतीति संभावनया मनोरथः । अत एव भगवान् तमुपायं कल्पितवानित्याह अर्चितमिति ।

अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ।
आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥ ३८ ॥

पुनः पूजयित्वा भगवत्प्रेरणया स्वयमेव राजा किञ्चित्प्रार्थितवान् । इति वक्ष्यमाणप्रकारम्, यथा कन्यामनोरथः सिध्यति । अन्तर्बहिःपूर्णस्य नियामकस्य किं वक्तव्यं किं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह । नारायण प्रेरक । जगत्पते बहिर्नियामक । अतो यथेच्छसि तथैव कारयसि । तस्मान्न किञ्चिद्वक्तव्यम् । किञ्च । अपूर्णं हि केनचित् क्रियया पूर्यते, अयं तु पूर्णानन्देनैव पूर्णः, आत्मैव आनन्दः । व्यापकत्वे विरलता स्यादिति बृंहणत्वलक्षणं[1] पूर्णत्वमाह पूर्णस्येति । तत्राप्यहमल्पकः अत्यल्पः कुत्सितोऽल्पो वा, अनानन्दत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रस्तावनार्थमेव भगवांस्तं प्रेरितवान्, यथा याचितोऽपि न प्रत्याख्याति, अतोऽवसरं प्राप्य भगवान् भक्तहितार्थी तं याचितवानित्याह तमाहेति ।

श्रीशुक उवाच—**तमाह भगवान्हृष्टः कृतासनपरिग्रहः ।**
मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ॥ ३९ ॥

भगवानिति सर्वसमर्थः पूर्णः । पूर्णस्य याचनं न विगीतम्, प्रत्युपकारसम्भवात्[2] । कृष्ण इति स्त्रीणां हितः । कृतासनपरिग्रह इत्यव्यग्रः । तस्यासनं चेत्परिगृहीतम्, अन्यदपि परिग्राह्यमिति । न हि भोजनार्थमुपविष्टस्तृप्तः पूर्वमुत्तिष्ठति । न वा तदा याचनं दोषाय । तस्य सर्वमेव दुःखं नाशयतीति मेघगम्भीरयेति । सस्मितमिति किञ्चिन्मोहयन् यावता प्रयच्छति कन्यामेव, नत्वात्मानम् । तथा सति कन्या अग्राह्या स्यात् । सम्बोधनं विश्वासाय ॥ ३९ ॥

भगवान् याचनदोषं[3] परिहरन् याचते नरेन्द्रेति ।

श्रीभगवानुवाच—**नरेन्द्र याञ्चा कविभिर्विगर्हिता**
राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ।
तथापि याचे तव सौहृदेच्छया
कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥ ४० ॥

स्त्रीणां हितार्थमवतीर्णस्य येन केनाप्युपायेन तद्धितं साधनीयमिति मम न दोषः ।

---

१. बृहत्त्वलक्षणमिति पाठः । २. प्रत्युपकारात् । ३. याचनेति नास्ति ।

तथापि राजन्यनाश्यं कुर्वतस्तद्विरुद्धं न कर्तव्यमिति तदर्थं सामान्यन्यायमाह । राजन्यबन्धोर्याञ्चा कविभिर्विगर्हिता । ब्रह्मवृत्तिरिव सा । नरेन्द्रेति सम्बोधनेन संमतिः प्रदर्शिता । यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थ्यत इति नरनाथ्ये प्रार्थना न विगीतेति सूचितम् । स्तुतिरप्यनेन कृता । कविभिरिति विचक्षणैः । ते ह्येवं मन्यन्ते । भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तम् । यत्किञ्चिदपेक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति । अनेनादाने बलादपि नेष्यामीति सूचितम् । आपत्सु याचनं न दुष्यतीत्यत आह निजधर्मवर्तिन इति । निजधर्मो वीर्यम् । रागे उत्पन्ने राग एव निवारणीयः । अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्तव्यः । ततो मरणं प्राप्तिर्वा । मरणेऽपि परतः प्राप्नोति । तस्माद्वीर्यमेव कर्तव्यम् । तथापि याच इत्याह तथापीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया । यथा त्वदीया कन्या अभिलषिता, एवं सौहार्दमपि । ततो वीर्ये द्वयं न सिध्यति । ईश्वरत्वात्कापट्येन जयो जयो न भवतीति कदाचिद्दमनेऽपि न मन्येतेति याचनम् । धर्मपरीक्षार्थं च वचनम् । कन्या देयैवेति नातीव भारः । पूर्णो याचमानः प्रतिदास्यतीति शङ्कायामाह न हि शुल्कदा इति । मूल्ये दत्ते दासी भवतीति । तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः । श्रोत्रियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचेरन्, कन्यायाः कुशिका वयमिति नवमे तथा निरूपणात् ॥ ४० ॥

राजा तु याचनात्पूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञां च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्तव्य इति तूष्णीं स्थितः । रागे सति कष्टमपि करोति, नान्यथेति अधुना रागं ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते कोऽन्य इति ।

राजोवाच—**कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर इहेप्सितः ।**
गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥

त्वत्तोऽप्यभ्यधिकः दाने कोऽपि नास्ति पात्रम् । कन्यायाश्चेप्सितो वरो नान्योऽस्ति । अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वापि सिद्धा । किञ्च । सर्वाः स्त्रियस्त्वदीया एव । यतो गुणानामेकं धाम भवानेव । अनन्ता गुणा नित्यास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः । अत एव श्रीरनपायिनी त्वयि । यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति । वसतीत्यन्यत्र परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

परमस्मदीयोऽपि धर्मः पालनीय इत्याह किन्त्वस्माभिरिति ।

किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्त्वतर्षभ ।
पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीक्षया ॥ ४२ ॥

अधुना करणे अपराधो भवेत्, किन्तु पूर्वमेव कृतः । समयो नियमः । तुशब्दो निर्भरदानं व्यावर्तयति । सात्त्वतर्षभेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता । यादवश्रेष्ठा-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीमल्लभकृतलेखः ।

नरेन्द्रेत्यत्र । योगविचारे इति । त्वं नराणामिन्द्रः । इन्द्रप्रार्थना तूचितैवेति भावः । रागे उत्पन्ने इति । मुख्यतस्तु राग एव निवारणीयः । न निवर्तते चेत्, वीर्यं प्रकटनीयमित्यर्थः । परत इति । परलोके उत्तमस्त्रीप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ।

---

१. योगविचारे इति पाठः लेखसंमतः । २. वृषदमन इत्यर्थः । ३. भारतीव ।

स्तत् जानन्तीति । भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति । प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह पुंसामिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्ये महान् भवति । अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । महत एव कन्या देया । जामातरं प्रति नम्रता बोधनीया । अधमे च सा निषिद्धा । अपरीक्षायां वीर्यं न ज्ञायत इति । एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव, न त्वस्यान्य उपयोगोऽस्ति । अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्तव्यम् ॥४२॥

तं समयमाह, यथा परीक्षा सम्पद्यते, सप्तैत इति ।

सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।
एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥

एकत्र गृहे सप्तवृषा निरुद्धाः, न कश्चित्तत्र परिपालकः । नापि तत्र गौः काचित्, भक्ष्यं च यथेष्टं मादकम् । ततोन्योन्यं युध्यमानाः अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धास्तिष्ठन्ति । तत्रापि सप्त । विषमसंस्थापन्नाः, अन्यथा द्वन्द्वयोधिनो भवेयुः । गोवृषा इति न मारणीयाः । गोजातीयाः वृषाः समस्थाः[1] । वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः श्रोतुर्निन्दार्थेति शङ्काव्युदासार्थम् । वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थम् । बहूनेव वृषानेकश्चारयति इत्याशङ्क्य वैलक्षण्यमाह दुर्दान्ता इति । अदान्तापेक्षयापि कठिनाः । दुरुपसर्गो दमनविरोधिनं वदति । तत्र दमनसम्भावनापि नास्तीति ज्ञापयितुम् । वीरैरपि दुर्दान्ता इति वा । किञ्च । दुष्टः अवग्रहो येषाम् । तैः सह कलहो मरणपर्यवसायी । आग्रहो वा दुष्टः । ते मारयितुमशक्याः, दृष्टादृष्टोपायैः । अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तम् । नापि तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धम्, किन्तु बहुधा कृतकार्यमित्याह एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः । भङ्गो न पराजयमात्रम् । तथा सति दृष्ट्वापि भीताः पलायिता भवन्ति । किन्तु भग्नगात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः । ननु शिक्षाबीजयोरप्रयोजकत्वं[2] तेषु भविष्यतीति चेत्, तत्राह नृपात्मजा इति । न तु क्षत्रियमात्रम् ॥ ४३

वृषाणां दोषा उक्ता इति, तेषु चेत्तव कृपा, एतादृशानप्युद्धरिष्यामीति, तदा भवानेव कन्याया वरः, तदा तां दुष्टाम्[3]प्युद्धरिष्यति, तदीयांश्च । ते हि कन्यानिमित्तमेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि, तदा वर इत्याह यदीमे निगृहीताः स्युरिति ।

यदीमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ।
वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

किन्त्वस्माभिरित्यत्र । सप्ताङ्गानीति । 'तस्यासते ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाने'त्यत्रोक्ताः सप्त प्राणा इत्यर्थः ।

सप्तैत इत्यत्र । समस्था इति । विषमदेशस्था आरण्या महिषा नेत्यर्थः ।

यदीमे इत्यस्याभासमाहुः वृषाणामित्यादिना ।

---

१. समस्ताः । २. शिक्षाविजययोः । ३. दुष्टानिति पाठः सूचितः ।

निग्रहे कृते उद्धारोऽवश्यंभावीति तदेवोक्तम् । यदुनन्दनेति लीलार्थमागतः कदाचिन्न कुर्यादिति सूचितम् । यादवास्तथा न कुर्वन्तीति । सन्देहश्च गोवर्धनादिना । तदा अभिमतो वरो भवान् । मे दुहितुरिति स्वस्य हीनतां बोधयति । योग्यता तु सर्वोत्तमैवेत्याह श्रियः पत इति ॥ ४४ ॥

प्राप्तैव कन्या, समयः परं पूरणीय इति राज्ञो विश्वासार्थमलौकिकप्रकारं निराकुर्वन् कटिबन्धनादिकं कृत्वा तथा कृतवानित्याह एवमिति ।

एवं समयमाकर्ण्य बद्ध्वा परिकरं विभुः ।
आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥ ४५ ॥

विभुः सर्वप्रकारेण कर्तुं समर्थः । अन्तः प्रविष्टः आत्मानं सप्तधा कृतवान् । सप्तापि भगवानेव भवति । अलौकिकं तु न कर्तव्यम् । रूपाणि त्वेकस्य बहून्यपि भवन्ति । पुत्राश्चित्राणि । कालभेदेन च तानि न तिष्ठन्तीत्येतावन्मात्रमुत्कर्षहेतुरेव । नत्वलौकिकं किञ्चित् । ततो लीलयैव न्यगृह्णात् । लीलैवोत्कर्षहेतुः । बन्धनं तु सुगममेव॥

निगृह्य बद्ध्वा समानीतवानित्याह बद्ध्वेति ।

बद्ध्वा तान् दामभिः शौरिर्भग्नदर्पान् हतौजसः ।
व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो दारुमयान् यथा ॥ ४६ ॥

दामभिः पृथक् पृथक् । पूर्वं शृङ्खलाभिरपि न बद्धास्तिष्ठन्तीति । शौरिरिति लौकिकोत्कर्षः । गर्वो बलं च हतम् । ततो लीलया व्यकर्षत् । यथा मृतप्राया बलीवर्दा आकृष्यन्ते भारपीडिताः । बलीवर्दत्वमपि तेषां निवृत्तमिति दृष्टान्तेनाह बालो दारुमयानिति । ते हि विपरीता अपि पतिता बालेनाकृष्यन्ते[2], तथा विशीर्णावयवा आकृष्टा इति तेषां गर्वोऽपि निराकृतः, राज्ञश्च ॥ ४६ ॥

ततो राजा कन्यां दत्तवानित्याह विस्मित इति ।

ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ।
तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत्सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥

आदौ विस्मितः, पश्चान्मुदितः, बन्धनवशीकरणनिःसत्त्वकरणान्यत्याश्चर्याणीति

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

व्याख्याने । स्वस्य हीनतामिति । मे इत्येकवचनेन स्वस्य हीनता बोधितेत्यर्थः ।

एवमित्यत्र । न तिष्ठन्तीति । भगवत इति शेषः । यावत्तत्कार्यं स्थापयित्वा स्वस्मिन् उपसंहरति, अतो न तिष्ठन्ति । लोकानां तु पुत्रादयो जाताः स्वस्मिन्नुपसंहृता न भवन्तीत्यर्थः ।

---

१. तथा कुर्वन्तीति । २. बलेन ।

विस्मयः । एतदर्थमेव प्रतिज्ञेति कार्ये सम्पन्ने मुदितः । राजेति महता सम्भ्रमेण तस्मै दुहितरं ददौ । याचनदानप्रतिग्रहाः तस्यां जाता इति वक्तुं भगवानपि तां प्रतिगृहीतवानित्याह तां प्रत्यगृह्णादिति । भक्तावेव भगवानेवं करोतीति भगवानित्युक्तम् । धर्मपरोऽयं भगवच्छब्दः । तदेव ज्ञापयति विधिवदिति । वैदिकधर्मास्तत्र योजितवान् । तदा लौकिका आसुरा वा धर्मास्तां न स्पृशन्तीति सर्वथा स्वाभिप्रेतं सम्पादयति । तस्यां तथाकरणे हेतुमाह सदृशीमिति । स्वभावतः सदृशी । आगन्तुकदोषाभावाय तथाकरणम् । तस्यां दोषदूरीकरणार्थं तथाकरणे लौकिकत्वं भगवति स्यात्, अत आह प्रभुरिति । स्वयं स्वत एव समर्थः ॥ ४७ ॥

तद्द्वारा सर्वासामेव स्त्रीणां हितं कृतवानित्याह राजपत्न्य इति ।

राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ।
लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

आदौ राज्ञोपि ताः धर्मैकहेतवो जाताः । ततो दुहितरि सापत्न्याभावः । तद्द्वारा स्वस्य सम्बन्धः भगवत्युत्कर्षबुद्धिः स्नेहश्चेति कृष्णमुद्धारकं प्रियमान्तरमीप्सितम्, पतिं बाह्यम् । ऐहिके बाह्याभ्यन्तरसुखदाता । पश्चादपि सायुज्यदः । अतः स्वस्यापि तद्द्वारा तथा भविष्यतीति परमानन्दं लेभिरे । सन्तोष एव तासां निस्तारे नियामकः । आन्तरमुक्त्वा तासां बाह्यमाह जातश्च परमोत्सव इति । महानेव सम्भ्रमस्ताभिः कृत इत्यर्थः ॥४८

अन्येषामपि सर्वेषां तत्प्रसङ्गात् कृतार्थतामाह शङ्खेति ।

शङ्खभेर्यानका नेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ।
नरा नार्यश्च मुदिताः सुवासःस्रगलङ्कृताः ॥ ४९ ॥

शङ्खादयो वाद्यानि त्रिविधानि, गीतादीनि शब्दात्मकानि त्रिविधानि । षडेते सत्त्वादिसत्त्वान्ताः । गीतानकयो राजसत्वम् । नरा नार्यश्चेति । चकारादनुक्तसर्व सङ्ग्रहः । मुदिता इत्यान्तरम् । वस्त्रादयो बाह्यास्त्रयः । अलङ्काराः सहजा इति चकाराज्ज्ञेयाः॥४९॥

राज्ञः सन्तोषेण प्रायेण सर्वस्वदानमाह दशधेन्विति द्वाभ्याम् ।

दशधेनुसहस्राणि पारिबर्हमदाद्विभुः ।
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससाम् ॥ ५० ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तां प्रत्यगृह्णादित्यत्र । धर्मपरोयमिति । ऐश्वर्यादिगणनायां धर्मस्येत्यपि क्वचित्पाठः । तत्पर इत्यर्थः । तथाच धर्मप्रकारेण विधिवदुपयेमे इत्यर्थः ।

राजपत्न्य इत्यत्र । ततो दुहितरीति । यज्ञसंयोगे एव नकारङीप्विधानेन पत्नीशब्दसिद्ध्या धर्महेतुत्वाद्धेतोः सपत्नीदुहितरि सपत्नमातॄणां सापत्न्याभाव इत्यर्थः । स्नेहश्चेति । एतावत्सर्वं चकारेण सूचितमित्यर्थः ।

---

१. पतिबाह्यमिति पाठः । २. आलिङ्गनादिसुखप्रद इत्यर्थः ।

नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ।
रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान् ॥ ५१ ॥

धर्मकामसाधका एकेन । अर्थसाधकाश्चतुरङ्गसेनारूपा अपरेण । अनभिप्रेतत्वान्न ग्रहीष्यतीत्याशङ्क्याह पारिबर्हमिति । कन्याग्रहणे तद्ग्रहणमावश्यकम् । विभुरिति प्रतिषेधार्थं यथाकथञ्चिद्दानं वारितम् । धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन दशविधो भवति । कामस्त्रिविध इति सहस्रशो युवतयो दत्ताः । नायिकाभेदेन गुणभेदेन च त्रैविध्यम् । नियतालङ्कृता रसालम्बना इति । सहस्रशो गजाः सर्वावान्तरजातियुक्ता दत्ताः । नवैव नागभेदा भद्रादयः । [1]रथादयः उत्तरोत्तरं शतगुणाः । पूर्वबुद्धेस्तस्योत्तरा बुद्धिः शतगुणं गृह्णाति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

ततः स्नेहात्तत्र स्थापनं वारयितुं प्रस्थापनमाह दम्पती इति ।

दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ।
स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापयामास कोसलः ॥ ५२ ॥

[2]स्थापने धर्मपत्न्यौ कुण्ठिते भवतः । रथं स्वकीयम् । गमनेऽपि राजप्रयत्न एव सर्वोऽपि सूचितः । महत्या सेनया च । तेनैव [3]वृतौ स्वयं गमनमनुचितमिति । स्नेहेन हृदयक्लेदोऽपि गमने प्रतिबन्धकः । अनेन भक्तकर्तव्यं सर्वं कृतवानित्युक्तम् । कोसलदेशाधिपतिरिति स्वयं तत्र भक्तिकरणार्थं स्वयं स्थित इत्यप्युक्तम् ॥ ५२ ॥

भगवतः सामर्थ्यं प्रतिपादयितुं वृषभजये लोकप्रसिद्धिर्न जातेति तैर्भग्नावयवाः सम्भूय तं ग्रहीतुं यत्नं कृतवन्त इत्याह श्रुत्वैतदिति ।

श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम् ।
भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥

एतद्भगवच्चरित्रम् । भूपा इति तेषां स्वदेश उक्तः । भगवतस्तु नापि स्वदेशः, नापि श्वशुरदेशः । सर्वतो रोधे वैयग्र्यं भवतीति । कन्यकामेव नयतीत्यन्यथा श्रुत्वा किञ्चिद्धर्मबुद्ध्योऽपि समागताः । अतो राजबाहुल्यं भवति । पथीति विशकलितता सेनायाः । तेषामागमने हेतुं वैरमाह यदुभिर्भग्नवीर्या इति । कन्यार्थं क्लिष्टा अपीत्याह गोवृषैः पुरा भग्नवीर्या इति । तथाप्यागमने हेतुः सुदुर्मर्षा इति । सुष्ठु दुष्टो मर्षो येषामिति । दुरुपसर्गेण दुष्टः क्रोधो भवति ॥ ५३ ॥

न केवलं रोधनमात्रम्, किन्तु मारणार्थमपि प्रवृत्ता इत्याह तानस्यत इति ।

तानस्यतः शरव्रातान्बन्धुप्रियकृदर्जुनः ।

---

१. अन्ये त्रय इति पाठः । २. स्थाने धर्मपत्नीति पाठः । ३. एवं कृतौ ।

गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥

भक्तौ भगवदानुगुण्येऽपि भक्तानुगुण्यमप्यपेक्ष्यत इति वक्तुं भगवत्सेवकेनैव ते सर्वे हता इत्याह अर्जुन इति। अलौकिकं भगवता न कर्तव्यम्, ऐश्वर्यं च भक्तिमार्गे स्थापनीयम्। अर्जुनोऽपि न भगवत्प्रेरणया युद्धं कृतवान्, किन्तु बन्धूनां भगवद्भक्तानां वसुदेवादीनां प्रियकृत्, यथा भक्तौ भक्तापेक्षा भवति, बान्धवाश्च स्वोपकारं मन्येरन्। गाण्डीवादीनामुदासीनापकारोपकारौ निरूपितौ। बन्धूनामत्रोपकारो निरूप्यते। एतत्सूचयति गाण्डीवीति। कालयामासेति। कालवत् जग्रासेति सूचितम्। नात्यन्तं क्लेशोऽपि तस्य जात इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह सिंहः क्षुद्रमृगानिति ॥ ५४ ॥

उपसंहरति पारिबर्हमिति।

पारिबर्हमुपागृह्य द्वारकामेत्य सत्यया।
रेमे यदूनामृषभो भगवान्देवकीसुतः ॥ ५५ ॥

सोपस्करां[1] तां गृहीत्वा विधितोऽपि समानीय परमां रतिं तस्यामुत्पादितवान्। भगवान् नान्यत्र रमते, यथा भक्तौ रमत इति सर्वाभ्यो विशेष उक्तः। द्वारकागमनमर्थादुक्तम्। यदूनामृषभ इति तया गार्हस्थ्यं सम्यक्सम्पादितमिति लक्ष्यते। तत्र सर्वोपपत्तिसिद्ध्यर्थं भगवानिति। एवं रमणे भक्तकृपैव हेतुरित्याह देवकीसुत इति ॥ ५५ ॥

कीर्तिं श्रियं च विधितो गृहीत्वा अष्टैश्वर्ययुक्तः[2] सर्वा एव गृहीतवानित्याह त्रिभिः श्रुतकीर्तेरित्यादिभिः।

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः।
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥

श्रुतकीर्तिरपि पितृभगिनी। कैकयदेशाधिपतेः पुत्री। ज्ञानानन्तरशक्तिर्भ्रातृनिषिद्धेति भक्त्यनन्तरापि कीर्तिस्तथा भविष्यतीति तन्निषेधार्थमाह भ्रातृभिर्दत्तामिति। कृष्ण इत्यसामग्रीमप्येनां गृहीतवान्। संतर्दनोऽतिप्रसिद्ध इति। श्रुतेन कीर्तिः श्रुता वा कीर्तिर्यस्या इति कीर्तिकारणता युक्ता। तर्दनं शब्द इति भवत्येव प्रसिद्धिः। कैकयदेशः पाश्चात्यः ॥ ५६ ॥

श्रीरूपाया लक्ष्मणाया विवाहमाह सुतामिति।

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्।
स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तानस्यत इत्यत्र। उदासीनोपकारापकाराविति। उदासीनस्य मयस्योपकारोऽग्नेश्चापकार इत्यर्थः।

श्रुतकीर्तेरित्यस्याभासे। कीर्तिं श्रियं चेति। ज्ञानवैराग्यधर्मकीर्तिश्रीरूपा एताः क्रमेण। भौमाहृता ऐश्वर्यरूपा इत्याशयेनाहुः अष्टैश्वर्ययुक्त इति। रुक्मिण्यादयोऽष्टौ महिष्योऽष्टविधैश्वर्यरूपा इत्यप्यनेन सूचितम्। व्याख्याने। ज्ञानानन्तरेति। मित्रविन्दाभ्रातृभ्यां विन्दानुविन्दाभ्यां निषिद्धेत्यर्थः।

---

१. उपस्काराम्। २. अष्टैश्वर्य उक्त इति पाठः।

मद्रदेशोऽपि कैकयनिकटे । श्रीवत्सरूपेति लक्ष्मणा । अस्या विवाहे लक्षणवत्त्वं प्रयोजकमिति लक्षणैर्युतामित्युक्तम् । राधावेधसनिमित्तस्वयंवरे जहार । वरणानन्तरं अग्रिमवाक्यानुरोधेनावगम्यते । एक इति भगवत्प्रतापः । यतः स भगवान् कृष्णः । अप्रतिघातनयने दृष्टान्तः सुपर्णः सुधामिवेति । इन्द्रादिजये च । एतामग्रे विस्तरेण वक्ष्यति । सर्वा एकतो विस्तरोपाख्याना इयमेकत इति ज्ञापयितुं वाचनिके विवाहे विस्तरेणोक्तम् ॥ ५७ ॥

साधनरूपा उक्त्वा साधनाधीनत्वात् साध्यस्य ताः संक्षेपेणाह अन्या इति ।

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ।
भौमं हत्वा तन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥

चकारादेताभ्य उत्कृष्टापकृष्टाश्च संगृहीताः । नरकासुरं हत्वा तदन्तःपुरात्संगृहीताः । तेनैवैकत्र मेलिता भगवता आहृता इति निदर्शनमात्रम् । तासामानयने चारुदर्शनं ज्ञानं सौन्दर्यं च यासामिति हेतुरुक्तः । विजातीया गोपिकादयः असमानाः । उत्कृष्टास्त्वप्सरसः स्वयमागताः । सर्वा एव भार्या आसन् । स्पष्टमेव सर्वासां मुक्तिर्दत्तेति निरूपितम् । एवं भगवतो निरोधः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

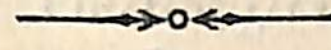
श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अन्याश्चैवमित्यस्याभासे । साधनरूपा इति । विद्यारूपा इत्यर्थः । ता इति । साध्यरूपाः सर्वा एवेत्यर्थः । इति नवमाध्यायव्याख्या ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

दशमोऽध्यायः ।

सर्वासामुद्धृतिः पूर्वं संक्षेपेण निरूपिता ।
दशमे विस्तरेणाह तामेवान्यविभाषया ॥ १ ॥
यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्र मृग्यते ।
हेतुरित्यत्र निर्णीतमतस्ता जगृहे हरिः ॥ २ ॥

स्त्रीणां सामान्यतो विवाहे निरूपिते तत्र पराक्रमो न श्रुत इति तदर्थं पृच्छति, सर्वाणि कर्माणि वीर्यवन्ति चेद्भक्तिजनकानि भवन्तीति ।

राजोवाच—**यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ।**
निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

यथा हत इति । भगवतेति न हनने सन्देहः, किन्तु प्रकारे एव । भौम इति भगवत एव पुत्रः । ननु सर्व एव यथा हताः तथा सोऽपि हत इति को विशेष इति चेत्, तत्राह येन चेति । राज्ञां हि ताः कन्याः षोडशसहस्रसङ्ख्याताः । यदि स्थानतः स्वरूपतो वा सुगमः स्यात् तदा सर्वे राजानः सम्भूय तं मारयेयुः । लज्जास्पदत्वाद्दुहितृहरणस्य । अतो ज्ञायते सर्वप्राणिनामवध्यः स इति दुर्गमश्चेति तादृशस्य वधो लौकिकन्यायेन कथमिति भगवति विचारणा । ताः प्रसिद्धाः । किञ्च । निरुद्धा एव कुतः, कथं नोपभुक्ताः । ता वा भगवता कथमाहृता इति । यथा विक्रमो भवति, तथा आचक्ष्व । अनेन तासां विवाहे लोके क्लिष्टता प्रतिभातीति ज्ञापितम् । युक्त्या चैवं ज्ञायतेऽक्लिष्टं भवतीति । यतोऽयं शार्ङ्गधन्वा । न हि समर्थः क्लिष्टं करोति ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात्तासां विवाहो जात इति वक्तुं देवकार्यार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह इन्द्रेणेति ।

श्रीशुक उवाच—**इन्द्रेण हृतच्छत्त्रेण हृतकुण्डलबन्धुना ।**
हृतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ।
सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दशमे । यथा हत इत्यत्र । यथा विक्रमो भवति, तथेति । मूले एतावत्पूर्वोक्तं विक्रमत्वेनाचक्ष्वेत्यर्थः । एतदित्यस्य विक्रमविशेषणत्वे एतमिति स्यात्, अत उद्देश्यविधेयभावेन व्याख्यानमिति भावः ।

---

१. निर्णीत इति पाठः । २. भवतीति पाठः ।

पूर्वं नरकासुरो दिग्विजये इन्द्रं पराजित्य जयख्यापनार्थं त्रयं गृहीतवान् । राजत्वख्यापकं छत्रम्, तेनेन्द्रत्वं गृहीतवान् । अदितिकश्यपपुत्रत्वमपरिहार्यमहत्त्वं मत्वा कश्यपात् भगवान् महानिति पितृकृतोत्कर्षे सिद्धे 'इयं वा अदिति'रिति भूमिपुत्रत्वेनादित्यत्वे च रूपविशेषख्यापके कुण्डले तस्या गृहीत्वा स्वमात्रे भूम्यै दत्तवान् । तथा त्रैलोक्याधिपतित्वं च दूरीकर्तव्यम् । तत्र यत्र यस्तिष्ठति, तदधिपतित्वं न दूरीकर्तव्यम्, साधारण्यात्, अतो भूम्याधिपत्यं दूरीकर्तुममराद्रिस्थानं मेरौ यदिन्द्रस्य स्थानं तदपि हृतवान् । अनेन स्वस्थानाधिपत्यं दूरापास्तमिति न पातालाधिपत्यव्युदासाय किञ्चिच्चकार । स्वर्गस्थानमपि ग्राह्यमित्यध्यवसायोऽस्ति । अन्येष्ववतारेष्ववतारप्रयोजनमात्रं करोति । नाधिकम् । नापि वामनः पुत्रं मारयितुमिच्छति । भ्रात्रपेक्षया तु पुत्रः प्रियः, अदितिर्भूमिश्च भक्ते । स्वापेक्षयापि पुत्रः प्रिय इति पुत्रेण स्वमात्रे कुण्डले दीयमाने च न निवारयति । विशेषावतारे सर्वगतं तेजस्तत्रैव गच्छति । अतो वामन उदासीन इति इन्द्रः कृष्णमेव विज्ञापयामास । हृते कुण्डले बन्धोर्मातुर्यस्य । हृतममराद्रेः स्थानं यस्य । चेष्टितमधिकग्रहणरूपम् । ज्ञापितो भगवान् । न हि तत्पुत्रोऽन्येन हन्तुं शक्यः । पूर्वं हि चतुर्मूर्तिर्भगवानास । तत्रैका तपः करोति । अपरा परिपालनम् । अपरा भोगम् । चतुर्थी तु निद्राति । तासां च रहटघटिकान्यायेन कर्मणां परावृत्तिः । या तपस्यति, सावेक्षां करोति । यावेक्षिष्ट, सा भुङ्क्ते । या बुभुजे, सा शेते । याशयिष्ट, सा तपस्यतीति । क्रियायाः कालश्च सहस्रं वत्सराणि । तत्रैषा व्यवस्था । या तपस्यति, सोत्तिष्ठति । ये केचन स्वार्थं तपः कुर्वन्ति, तेभ्यः प्रसन्ना भवति । तत्रैकदा भूमिः तपस्यन्ती स्थिता । सन्ध्यायां च भगवानुत्थितो वरार्थं प्रेरयामास । ततः सन्ध्यायां भूमिः पुत्रं वव्रे । ततोऽयं नरको जातः कालवशादसुरः । ततो भगवान् भूम्या पुनः प्रार्थितः । नायं हन्तव्य इति । ततो भगवानाह 'त्वत्सम्मतिव्यतिरेकेण न हनिष्यामी'ति । स्वस्यास्त्रं नारायणाख्यं दत्तवान् । यावदस्मिन्नस्त्रम्, तावन्न मृत्युरिति । स चासुरत्वात् महादेवभक्तो बभूव । त्रिशूलं च ग्रासत्वान्, नारायणास्त्रसमानम् । ततः स्वयं शिवभक्त इति त्रिशूलं स्वार्थे स्थापितवान् । पुत्राय भगदत्ताय नारायणास्त्रं ददौ । अतो हनने भूमिसम्मतिरेव ग्राह्या । भूमिश्च सत्यभामा ॥ २ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इन्द्रेणेत्यत्र । यत्र यस्तिष्ठतीति । नरकासुरः पाताले स्वयमेव तिष्ठतीति पातालाधिपत्यनिवारणार्थं महानुद्यमो नापेक्षित इति भूम्याधिपत्यं निवारितवानित्यर्थः । कामरूपदेशस्थितावपि वासस्थानमसुरत्वात्पातालमेवेति भावः । दीयमाने चेति । उभे अपि भक्ते । अतः समत्वान्न निवारयति, पुत्रेण दीयमानत्वाच्च न निवारयतीति चकारः । न निवारयति । वामन इति पूर्वेणान्वयः । सर्वगतमिति । अवतारान्तरगतमित्यर्थः । अत इति । तेजसो भगवति गतत्वादित्यर्थः । हृते कुण्डले इत्यर्थकथनम् । हृतकुण्डलो बन्धुर्यस्येति विग्रहः ।

अतो नरकवधार्थं भगवान् सत्यभामया सह गरुडाधिरूढो गत इत्याह सभार्यो गरुडारूढ इति ।

सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्यौतिषपुरं ययौ ।
गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ।
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥

प्राग्ज्योतिषपुरमिति तन्नगरनाम । यदा[1] तेजोबन्नात्मिका सृष्टिः, ततः पूर्वमिदं स्थानमुत्पादितमिति ज्ञापनार्थं तथा नाम । ततस्तस्य षडावरणानि निरूपयति गिरिदुर्गैरिति । सर्वतः गिरयः पर्वताः अश्वेचरस्य दुर्गमाः । साम्प्रतं कामरूदेश[2] इति तत्प्रसिद्धिः । शस्त्रदुर्गाणि द्वितीयानि । दुर्गत्वं परितः स्थित्या गमनप्रतिबन्धकत्वम् । शस्त्राणि खड्गादीनि । यथा असिपत्रवनम् । ततो मध्ये जलं परितः । ततोन्तरग्निः । ततो वायुरिति । मुरो नाम पञ्चपर्वाविद्याधिष्ठात्री देवता । तस्य पाशाः सर्वापेक्षयान्तरावरणभूताः, ते च दृढाः, पूर्वापेक्षयापि[3] । अनेन क्रम[4] उत्तरोत्तरबलिष्ठत्वं सूचितम् । सर्वत आवृतमिति । सर्वैर्न मार्गोऽपि संरक्षितः । स्वयं तु खेचरः । तेजःप्रभृत्यावरणत्रयं उपर्यपीति सम्प्रदायः । तेन सर्वागम्यम् ॥ ३ ॥

तादृशस्यापि लौकिकप्रकारेण वधं वक्तुं क्रमेण दुर्गाणां नाशनमाह गदयेति ।

गदया निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ।
चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥ ४ ॥

गदाप्रहारेणाद्रीन्निर्बिभेद । तेन प्रथमावरणे नराणामपि गमनं सुगममभूत् । स एव चेदानीं मार्गः । सायकैः शस्त्रदुर्गाणि चिच्छेद । सुदर्शनेन जलाग्न्यनिलदुर्गाण्यन्तर्भावितवानित्याह चक्रेणेति । आदावग्निप्रवेशनं सजातीयनिराकरणार्थम् । तदुभयोपष्टम्भकं भवति । तस्य च कार्यं जलम् । ततः कारणं वायुमिति प्रान्तस्थितयोरनुप्रवेशः । मुरपाशांस्तु असिना च नन्दकेन चिच्छेद ॥ ४ ॥

एवमावरणानि दूरीकृत्य दूरान्मारणसाधनानि पाषाणक्षेपणरूपाणि यन्त्राणि चिच्छेदेत्याह शङ्खनादेनेति ।

शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ।
प्राकारं गदया गुर्व्या निर्बिभेद गदाधरः ॥ ५ ॥

मनस्विनां हृदयानि उत्साहशक्तीश्च । ततो दुर्गप्राकारमपि बिभेदेत्याह प्राकारमिति । गुर्व्येति । तत्र स्थितानां देवानां नाशनसामर्थ्यं द्योतितम् । तेषामुपेत्य[5] प्रतिबन्धकत्वाभावाय निरुपसर्गः । गदाधर इति । अग्रे युद्धार्थं सावधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१. यथा । २. कामरूप । ३. पर्वतापेक्षया । ४. क्रमतः । ५. अग्रत्येति पाठः ।

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनिभीषणम् ।
मुरः शयान उत्तस्थौ दैत्यः पञ्चशिरा जलात् ॥ ६ ॥

एवं सर्वावरणानि भित्त्वा सावधानो जातः । शङ्खनादस्य माहात्म्यं 'विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति । ततो दर्पाच्छयानः परिखाजले तन्नादेन दर्पनाशं मत्वा कथं जात इति हेत्वन्वेषणार्थं उत्थितः । न केवलं माहात्म्यात् दर्पनाशकत्वम्, किन्तु स्वरूपतोऽपि नादस्तादृश इत्याह युगान्ताशनिभीषणमिति । युगान्ते प्रलये, तत्रापि मारकत्वेनैव प्रसिद्धः अशनिः, ततोऽपि भीषणः दर्पं हन्त्येव । प्रलये दैत्यानां दर्पस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः । अतो दर्पेण निश्चिन्तः शयानोऽप्युत्थितः । स च दैत्यस्तेन मारणीय एवेति भगवत्सम्मुखोऽपि विरुद्ध एव जातः । अविद्यासम्बन्धीति ज्ञापयितुं पञ्चशिराः । पञ्च शिरांसि यस्येति योगः । मुर इत्येव नाम । जलादिति परिखासम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

उत्थित एव युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह त्रिशूलमिति ।

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः ।
ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पञ्चभिर्मुखैरभ्यद्रवत्तार्क्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥

अनेनासहायवीरत्वमुक्तम् । सुदुर्निरीक्षण इति युक्तमेव तस्य तथात्वम् । यो हि द्रष्टुमेवाशक्यः, तेन सह को वा युध्येत् । किञ्च । युगान्तसूर्यानलशोचिरुल्बणः । पाञ्चजन्यध्वनिस्तु प्रलयाशनितुल्य एव, अस्य तु देहकान्तिरपि प्रलयसूर्यानलसदृशी । ततोऽप्युल्बणश्च । अत एव युद्धे निःशङ्कः । महाभूतान्यपि यो भक्षयितुं शक्तः, स कथं जेयो भवेदित्याह ग्रसंस्त्रिलोकीमिति । पञ्चभिर्मुखैः चतुर्षु[2] दिक्षु उपरि च सर्वानेव लोकान् भक्षयति, न[3] समायेति । दर्शनमात्रमेव तस्य भयानकम्, न तु युद्धं कर्तुं शक्त इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह तार्क्ष्यसुतं यथोरग इति । गरुडं सर्पो यथाभिधावति भक्ष्यः ॥७॥

गतस्य पराक्रममाह आविध्येति ।

आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ।
खं रोदसी सर्वदिशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

उत्तोल्य भ्रामयित्वा वा । तरसा यावद्द्वितीयो न सावधानः । स हि भगवन्तं द्रष्टुमशक्तो गरुडमताडयत् । अविद्या भगवन्तं न विषयीकरोति । कालान्तरमेव[4] भगवत्प्राप्तिरिति कालरूपं गरुडं क्षोभयति । निरस्य प्रक्षिप्य । निरसनेन अवहेला सूचिता । न हि अस्मद्बलं शूलेन समर्थितं भवतीति तृणमिव दूरीकृतवान् । ततोऽवि-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुरः शयान इत्यत्र । परिखासम्बन्धिन इति । आवरणजलस्य चक्रेणान्तर्भावितत्वादिति भावः ।

---

१. जातमिति । २. चतुर्दिक्षु । ३. मूलपाठस्तु संदिग्धः, न समायातीति, न समाये इति, न सामायेति, स मायेति पाठाः सूचिताः । ४. कालानन्तरमिति पाठः सूचितः ।

घया तं मोहयितुं पञ्चभिर्वक्त्रैर्व्यनदत्। विशेषेण शङ्खध्वनिं कृतवान्। अन्यस्त्वेकधा गर्जेति, अहं पञ्चधेति ज्ञापयितुम्। तस्य नादस्य महत्त्वमाह खं रोदसीति। सर्वमेव विवरस्थानं पूरयन् अण्डकटाहमावृणोत्। उपर्यपि ब्रह्माण्डं भित्त्वा गत इत्यर्थः। तत्त्वानामप्यविद्यामोहो वर्तत इति अलौकिकत्वाच्छब्दस्य बहिर्गमनम्। ब्रह्माण्डस्यापि अण्डत्वाद्रोमकूपवच्छिद्रत्वम्। मध्ये सर्वत्र पूरणं न भविष्यतीति विशेषतो गणयति। खमाकाशं मध्यस्थितं सर्वेषां हृदयाकाशो वा। रोदसी द्यावापृथिव्यौ। सर्वा अष्ट दिशः। अन्तरं मध्यम्। शब्दाघातादुत्पन्नस्य शब्दान्तस्य[1] तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह महानिति। आ समन्तात्पूरणं बृंहणन्यायेन ॥ ८ ॥

एवं तस्य पराक्रममुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवच्चरित्रमाह तदापतदिति ।

तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामच्छिनत्त्रिधौजसा ।
मुखेषु तं चापि शरैरताडयत्तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥

तच्छूलं[2]मापतत् गरुडोपरि तदेव स्थितम्। त्रिशिखमित्यनेन भेदत्रयं करोतीति त्रिसत्यानां[3] देवानामपि मारकं तदिति सूचितम्। गरुत्मत इति पक्षवानतिकोमल इति। स्वतो निवारणसामर्थ्यं चाह। भगवांश्च हरिः। ततः प्रतीकारोऽवश्यं कर्तव्य इति शराभ्यामच्छिनत्। त्रिधा छेदे न पुनः प्ररोहतीति। तच्छूलं दैत्यमित्यनेन ज्ञापितम्। ओजसेति। तदधिष्ठिता देवतापि यथा छिन्ना भवति, तस्य तेजसा सह वा। तेजोऽपि त्रिधा छिन्नमित्यर्थः। न केवलं त्रिशूलच्छेद एव, किन्तु सोऽपि ताडित इत्याह मुखेष्विति। यथा[4] न रूपात् तस्य रवेण लोकानां भयं जायत इति मुखान्यपि ताडितानि। अर्थात् पञ्चभिः। आपूरितानि वा। तदा यावद्भिः पूरणं भवति। रव एव च निवारणीय इति। तं चापीति। भिन्नतया सोऽपि हृदये ललाटे वा हतः। तदा पक्षपातं ज्ञात्वा मम गम्यो भविष्यतीति तस्मै भगवते सोऽपि ताडितोऽपि रुषा 'अपकृतोऽतिक्रुद्धो भवती'ति दूरादेव गदां प्रक्षिप्तवान् ॥ ९ ॥

सापि गदा देवताधिष्ठितेति भगवान् स्वगदयैव तन्निराकरणं कृतवानित्याह तामापतन्तीमिति ।

तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदाग्रजो निर्बिभिदे सहस्रधा ।
उद्यम्य बाहूनभिधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मुखेषु तं चापीत्यत्र। पञ्चभिरिति। ताड्यानां मुखानां पञ्चत्वान्नात्र कपिञ्जलन्याय इति भावः। एतस्य रवनिवारणत्वादाहुः आपूरितानीति। आपूरणेनैव रवनिवारणसम्भवादिति भावः। तदा पञ्चसंख्या शराणां नास्तीत्याहुः यावद्भिरिति। एतत्पक्षकथने बीजमाहुः रव एवेति ।

---

१. शब्दान्तरस्येति पाठः। २. त्रिशूलमिति पाठः। ३. त्रिषत्यानामिति वैदिकः पाठः, त्रिशत्यानामित्यपि क्वचित् सूचितः। ४. मूलपाठे संदेहः।

कौमोदक्या नितरां बिभिदे । सहस्रधेति योजनायामशक्या कृता । सजातीयेन सजातीयहननमयुक्तमित्याशङ्क्याह मृध इति । सङ्ग्रामे न दोषः । गदाग्रज इत्यनुप्रासः, स्त्रीणां हितकारी वा । बाहूनुद्यम्येति ग्रहणार्थं समागमनमुक्तम् । स च भगवता न स्प्रष्टव्य इति कालेनैव तमच्छिनदित्याह शिरांसि चक्रेण जहारेति । पञ्चापि पर्वाणि छिन्नानि, यथा प्रतीत्यापि न संसारः । लीलयेति सुदर्शनसामर्थ्यं व्यावर्तयति । पौरुषं स्वकीयमेव व्यापृतम्, परं निरायासेन, प्राप्त एवायासो व्यावर्त्यते । अथवा । लीलैव तत्स्थाने व्यापृता भविष्यतीति । तेन निरोधरूप एव संसारः साम्प्रतं प्रवर्तताम्, नत्वन्य इति लीलयेत्युक्तम् ॥ १० ॥

छिन्नेष्वपि शिरस्सु दैत्यत्वात्कदाचित् प्राणाः हृदयादिषु तिष्ठेयुरिति तस्य छिन्नशिरसोऽग्रिमावस्थामाह व्यसुः पपातेति ।

व्यसुः पपाताम्भसि निकृत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेन्द्रतेजसा ।
तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥ ११ ॥

विगता असवो यस्येति । भूमौ पतितस्य दैत्यत्वात् पुनरुद्गमो भविष्यतीति अम्भसि पात उच्यते । 'आपो हि रक्षोघ्नी'रिति । अविद्यायामपि भगवत्सामर्थ्यार्थमग्रेऽप्युत्पादनाभावार्थं च अजित इत्युक्तम् । न केनापि मायादिभिरपि पराजितः । निकृत्तशीर्ष इति । निकृत्तं शिरो यस्येति । नितरां छेदः पुनर्योजनाभावार्थः । आधिदैविकच्छेदार्थो वा । युगान्तरेऽपि प्रादुर्भावाभावाय दृष्टान्तमाह निकृत्तशृङ्गोऽद्रिरिवेति । इन्द्रतेजसा वज्रेण । तथापदं पुनरुत्थाने इन्द्राद्भयं सूचयति । तथात्रापि भयादनुत्थानम् । तस्य सप्तव्यसनानि पुत्राः साधिकरणा मारिता इति वक्तुं तेषामागमनमाह तस्यात्मजा इति । मूलच्छेदे शाखा इव ते न प्रयोजका इति पितुर्वधेनातुराः प्रतिक्रियार्थममर्षजुषः सेवितरोषाः । मारकस्य मारणं प्रतिक्रिया । स्वतः असामर्थ्यात् क्रोधसेवां कृतवन्तः । क्रोधेनापि कदाचिद्भवेदिति । समुद्यता इति बहिःसामग्री निरूपिता । अन्तः क्रोधः ॥ ११ ॥

तेषां प्रसिद्ध्यर्थं नामानि गणयति ताम्रोऽन्तरिक्ष इति ।

ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।
पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगुर्धृतायुधाः ॥ १२ ॥

ताम्र इति वर्णतः क्रोधात्मकः । अन्तरिक्ष इति सर्वक्रियाव्यापारयितुमशक्यः । श्रवण इत्याकाशरूपः । विभावसुः सूर्याग्नितुल्यः । वसुः भीष्मादेरप्यधिकः । नभस्वान् वायुः । तत्तुल्यः । अरुणः सर्वोद्बोधकः । वर्णतो वा भयानकः । सप्तम इति क्रमोऽत्र विवक्षित इति ज्ञापयति । पीठस्तेषामाधारभूतः । नरकासुरस्य सेनापतिः । मृधे युद्धार्थं भौमप्रयुक्ताः । स्वस्थाने नरकासुरस्तान् प्रेषितवान् । ते हि स्वापेक्षयापि पितृ-

वधाद्युद्धं करिष्यन्तीति । युद्धार्थं प्रथमतो निरगुः, धृतायुधाश्च पश्चाज्जाताः । अनेन युद्धे निश्चयो निरूपितः ॥ १२ ॥

ततः शस्त्राणि प्रायुञ्जतेत्याह प्रायुञ्जतेति ।

प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यर्ष्टिशूलान्यजिते रुषोल्बणाः ।
तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥ १३ ॥
तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं निकृत्तशीर्षोरुभुजाङ्घ्रिवर्मणः ।

आसाद्य निकटे गत्वा षड्विधान्यस्त्राणि भगवति प्रयुक्तानि निरूपयति शरानित्यादिभिः । अर्ष्टिरायुधविशेषः । सप्तभिरपि प्रत्येकं षड्विधानि प्रयुक्तानि । यद्यप्यजितो भगवानिति जानन्ति, तथापि रुषा क्रोधेन उल्बणाः सन्तः तथा कृतवन्तः । भगवता कृतं प्रतीकारमाह तच्छस्त्रकूटमिति । स्वमार्गणैरिति । असाधारणैर्बाणैः, अन्यथा अग्नेर्बाणाः, दुर्गाया असिः, गदा वायोः, अर्ष्टिरपि वरुणादेः, शक्तिर्मायायाः, शूलं शिवस्येति, एतावन्तः तत्तद्देवताधिष्ठिता न हता भवेयुः । ननु भगवानेव तेष्वपि स्वसामर्थ्यं दत्तवानिति कथं भगवांश्चकर्तेत्याशङ्क्याह अमोघवीर्य इति । तेषु दत्तं परगामि मोघं जातम्, तदेव स्वस्थाने अमोघम् । अतः अमोघेन मोघानि वीर्याणि प्रतिहतानीत्यर्थः । तिलशः कर्तनं पुनर्नीत्वा लोहखण्डान्यपि सजीकर्तुमशक्तानीति ज्ञापयति । हेत्याश्चर्ये । तावन्न कर्तव्यम्, प्रयोजनाभावात्, तथापि स्वस्याक्लिष्टकर्मत्वं ज्ञापयितुं तावत् पराक्रमं प्रदर्शितवान् । शस्त्राणां विनियोगमुक्त्वा प्रयोक्तॄणामाह तान् पीठमुख्यानिति । यमक्षयमिति तावद्दण्डार्थम्, मुरवत्पुनरावृत्त्यभावाय वा । ते हि पीठं पुरस्कृत्य समागता इति उपजीव्यत्वात् उत्साहनिवृत्त्यर्थं प्रथमतः स एव हतः । मूर्च्छादिना अलौकिकप्रकारेण हननं व्यावर्तयितुमाह निकृत्तेति । चत्वार्यङ्गानि कवचं च निकृत्तानि येषाम् । पितुः पञ्चांशाः तेषु प्रतिष्ठिता इति कार्ये तदंशव्यावृत्त्यर्थं शिरःप्रभृतीनां छेदनम् । शीर्षाणि ऊरवः भुजाः अङ्घ्रयश्च । ज्ञानं गतिश्चाद्यन्तयोः । उत्पत्तिः कर्माणि च मध्ये । तत एवं क्रमः ॥ १३½ ॥

तत उभयेषां मुरस्य तत्पुत्राणां च फलरूपस्य नरकस्य निराकरणार्थं प्रवृत्तिमाह स्वानीकपानिति ।

स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान्नरको धरासुतः ॥ १४॥
निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।

तस्य जयहेतवः सेनाः तासामनीकानां रक्षकाः । अज्ञानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वानीकपानित्यस्याभासे । उभयेषामित्यस्यैव विवरणं मुरस्य तत्पुत्राणां चेति । फलरूपस्येति । फलनिरूपकस्य युद्धफलत्वेन द्रव्यादिदातुरित्यर्थः ।

---

१. निरगन् । २. भगवते ।

भवतीति तेषां निराकरणे स्वयं निराकृतोऽपि लौकिकैः साधनैः स्वजयो भविष्यतीति आस्रवन्मदैर्गजैः सहितः युद्धार्थं निरांक्रमत्[1] । अच्युतत्वान्न तस्य केनाप्यंशेन क्षतिः । मुरश्चक्रेण हतः, अन्ये सायकैरिति ससाधनसाध्यस्यानुवादः । तथेति प्रकारस्यापि । ततस्तदपेक्षया समर्था गजा इति सूचयितुं पूर्वानुवादः । नन्वग्निवत् भगवान् स्थूलान् सूक्ष्मानपि दहतीति, ततो बलिष्ठानपि गजान् मारयिष्यतीति, कथं तत्प्रवृत्तिरिति चेत्, तत्राह निरीक्ष्येति । दुर्मर्षण इति । दुष्टक्रोधयुक्तः । ज्ञानाच्छादको वर्तत इति तथा प्रवृत्तिः । गजानामुत्कर्षमाह आस्रवन्मदैः पयोधिप्रभवैरिति । कार्यकारणोत्कर्षौ निरूपितौ । स्वभावतो गजा जीवेषूत्कृष्टाः सङ्घचराः[2] । अतस्त्रिविधोऽप्युत्कर्षो निरूपितः । गजानां मदस्रव एव बलोत्कर्षे हेतुः । ऐरावतः पयोधिप्रभव इति समानजनकत्वेन तत्सामर्थ्यं सर्वेषां निरूपितम् ॥ १४ ॥

मातरं पितरं कालं च दृष्टवानिति निरूपयितुं तस्य भगवद्दर्शनं वर्णयति दृष्ट्वा सभार्यमिति ।

दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्टात्सतडिद्धनं यथा ।
कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीं योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः॥१५॥

युद्धार्थमागमनशङ्कैव निवारिता । तत्रानुरक्तश्चेत्[3], कृतार्थ एव भवेदिति । भगवान् न लौकिकसाधनैरलौकिको जेतुं शक्य इति अभूतोपमामाह सूर्योपरिष्टादिति । अद्भुतत्वाद्रागद्वेषाभ्यामिष्टानिष्टसूचकं भवति । यदि सूर्योपरि आधिदैविकः मेघः आधिदैविकविद्युल्लतया सह तिष्ठति[4], आदित्य एव पर्जन्य इति भवति । तस्याधिदैविकं रूपं तादृशमिति वचनोपपत्तिः । तथापि कृष्णः कालात्मा स्त्रीणां हितकारीति तस्य न सद्बुद्धिरुत्पन्ना, किन्तु विरुद्धैवेति तत्कार्यमाह तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीमिति । शतं हन्तीति योगोऽपि तस्य विवक्षितः । तादृशीं[5] विशेषेणासृजत्, योधाश्च शतघ्नीभिर्बाणैर्वा युगपदेव स्मेति प्रसिद्धे विव्यधुः ॥ १५ ॥

तद्भौमसैन्यं भगवान्गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ।
निकृत्तबाहूरुशिरोङ्घ्रिविग्रहं चकार तत्रैव हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

आदौ तेषामपराधो निरूप्यते । भगवतोऽक्लिष्टत्वाय । यावत्ते युद्धार्थं प्रवृत्ताः, ततः पूर्वं तस्मिन् वा समये भगवान् स्वमार्गणैः प्रथमतो योधांश्चिच्छेद । ततस्तत्प्रयुक्तान्यस्त्राणि । पूर्वमस्त्राणामुपस्थित्यभावात् । नात्र क्रमो दोषाय । तत्प्रसिद्धं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

दृष्ट्वा सभार्यमित्यत्र । भगवानिति । अलौकिको भगवाँल्लौकिकैर्जेतुमशक्य इत्यन्वयः ।

---

१. निरगमत् । २. संप्रचरा इति पाठः । ३. अनुगत इति पाठः । ४. अधिदैविकीति पाठः । ५. तादृशम् ।

भौमस्य सैन्यम् । भगवत्त्वात् न पुत्रादिभावस्तस्य बाधक इति भगवत्प्रवृत्तिः । सोऽपि मातुः पुत्र इति पित्रापि सह युद्धकरणं नायुक्तम् । गदाग्रज इति। भक्तोत्पादनार्थं भगवतस्तथाकरणं युक्तमेव। लौकिकेनैव प्रकारेण तान् हतवानिति ज्ञापयितुं भगवच्छरान् विशिनष्टि विचित्रवाजैरिति । दूरगमनलक्ष्यैकगमनप्रयोजकाः पक्षाः । विचित्रा वाजा येषामिति । वायुर्जायते गतिर्वा येभ्य इति । निशितानि कार्य-साधकानि । निकृत्तानि बाह्वादीनि यस्येति । प्रक्षेपकौ बाहू । आगमने जङ्घालता प्रयोजिका । कर्मजन्मनी वा पूर्ववत् । ततो ज्ञानगती । बाहूरुशिरोऽङ्घ्रयः विग्रहे यस्येति तादृशं चकार। तर्ह्येव यस्मिन् क्षणे युद्धार्थं तत्सैन्यं प्रवृत्तम्, तस्मिन्नेव क्षणे प्रथमशस्त्रवि-मोकानन्तरं यथा नापरं विमुञ्चति, तदर्थं पार्श्वभागान् सर्वानेव निराकृतवान् । वाह-नानां निराकरणमाह । हता अश्वाः कुञ्जराश्चेति । चतुरङ्गे रथा अचेतनाः । नराणां स्वरूप-मुक्तमेव, अवशिष्यन्ते वाजिनः करिणश्चेति ॥ १६ ॥

ततः शस्त्राणां छेदनमाह ।

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्वह ।
हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥
उह्यमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ।

यानि तैरेव योधैः प्रयुक्तानि । शस्त्राणि गृहीत्वा प्रहरणसाधनानि । अस्त्राणि तु प्रक्षेप्यानि, ब्रह्मास्त्रादिरूपाणि वा । कुरूद्वहेति विपरीतत्वाद्विश्वासार्थम् । तानि स्थितानि अग्रेपि साधनत्वाल्लोकोपद्रवकारीणि भविष्यन्तीति तान्यच्छिनदित्यभिप्रायेणाह हरिरिति । तीक्ष्णैः शरैरिति नालौकिकत्वम् । एकैकशस्त्रिभिरिति च । ये पुनर्गजाः स्वार्थं शोभाकरा भवन्ति, तान् न हतवानिति वक्तुं तादृशेन गरुडेन उह्यमानो भगवान्निरूप्यते । येन गजाः अन्तःप्रवेशनार्थं पक्षाभ्यामेव हताः । हस्ताभ्यामन्तःप्रवेशिता इव निरूपिताः । सेनारूपाः दैत्यांशा गजा मारिताः, साधारणा देवांशाश्च रक्षिता इति विभागः ॥ १७ ॥

ततो गरुडहतानां पुरप्रवेशमाह गरुत्मतेति ।

गरुत्मता हन्यमानास्तुण्डपक्षनखैर्गजाः ।
पुरमेवाविशन्नार्ता नरको युध्ययुध्यत ॥ १८ ॥

तुण्डपक्षनखाः तामससात्विकराजसाः आर्ताः सन्तः पुरमेवाविशन् । न तु तेषु युद्धार्थं बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । ततस्तेषु निवृत्तेषु नरकः स्वयमयुध्यत । युधी-त्यावश्यकता ॥ १८ ॥

इदं युद्धं केवलमेव, 'अहं योत्स्यामी'ति उत्साहनिश्चयात्मकम्, शस्त्रप्रहरणात्मकं त्वाह दृष्ट्वेति ।

दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ।
तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः प्रतिहतो यतः ॥ १९ ॥

गरुडेन विद्रावितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा, अर्दितं च, न केवलं भयमात्रेण पलायितम् । यद्यपि स्वयं भगवता सह युद्धार्थमागतः, अन्यं च न गणयति, तथापि तादृशोऽपि स्वयमेव तं गरुडं शक्त्या प्राहरत् । ननु तथाप्यल्पे कथं स्वविक्रमं योजितवानित्याशङ्क्याह वज्रः प्रतिहतो यत इति । गरुडाद्वज्रोऽपि प्रतिहतः । तदमृतहरणे गरुडस्य प्रसिद्धम् । अतो महति पौरुषं कर्तव्यमिति न काप्यनुपपत्तिः ॥ १९ ॥

इदं माहात्म्यमग्रेऽप्युपयुज्यते । एकमेव वाहनं भगवत इति तदुपद्रवे भगवति काचिच्छङ्का स्यात्, अतस्तन्निवारणं वक्तव्यम्, अत एव किञ्चिज्ज्ञातमित्याह नाकम्पतेति ।

नाकम्पत तया विद्धो मालाहत इव द्विपः ।
शूलं भौमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ॥ २० ॥

तया शक्त्या विद्धः । तेनाल्पमपि शरीरभेदमाशङ्क्य दृष्टान्तमाह मालाहत इवेति । मालया हतः । भेदेऽपि व्यथाभावायाह द्विप इवेति । यथा अङ्कुशेन विद्धः द्विपो जागर्ति, कार्यक्षमश्च भवति, तथा गरुडः अतिपराक्रमयुक्तो जात इत्यर्थः । ततो लज्जितो नरकासुरः महादेवात् प्राप्तं शूलं तस्मिन् जीवति अमोघमच्युते योजयितुं विचारितवानित्याह शूलमिति । यतो भौमो मातुः पुत्रः । तथा करणे हेतुमाह वितथोद्यम इति । वितथः गरुडे पराक्रमो व्यर्थो जात इति ॥ २० ॥

भगवान् पुनः शूलस्यापि माहात्म्यं स्थापनीयमिति, यस्मिन् क्षणे शूलं त्यक्ष्यति, तत्पूर्वक्षण एव सुदर्शनेन तस्य शिरोऽच्छिनदित्याह तद्विसर्गादिति ।

तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।
अपाहरद्गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥

पूर्वमेवोत्पन्नप्रयत्नेन छेदनसमकालमेव विसर्गोऽपि जातः । अन्यथा स्थिते शूले सोऽवध्य इति केचित् । नेदं महादेवदत्तं शूलमित्यन्ये । किञ्च । स गजस्थः । आचमनाद्यभावान्न तस्मिन् शूले महादेवः सन्निहित इत्याह गजस्थस्येति । चक्रस्य सामर्थ्यं व्यावर्तयितुमाह क्षुरनेमिनेति ॥ २१ ॥

ततस्तस्य शिरसः पुनर्योजनाभावाय विनियोगान्तरं वदन् वर्णयति सकुण्डलमिति ।

सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ।
हाहेति साध्वित्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥२२॥

यथा भूमेः सकाशात् शिर एव प्रादुर्भूतमविकृतं तथा भातीति ज्ञापयितुं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तद्विसर्गादित्यत्र । चक्रस्य सामर्थ्यमिति । नेमीनामेव सामर्थ्यं तेजोरूपत्वं चक्रसामर्थ्यं प्रकटितमित्यर्थः ।

कुण्डलकिरीटयोर्वर्णनम् । सम्यक् उज्ज्वलत् शिरः पतितं जातमित्यर्थः । ततो बभौ । भूमिरवहेलनं न करोतीति सम्यक् स्थापनात् शोभा । यथा तदीयः पुत्रः तस्यै समर्प्यते । इयं भूमिरभिमानिनी देवता, न त्विला भगवच्छक्तिः, सा आधिदैविकी । सत्यभामा त्वाधिदैविकी । तस्या आनयने पञ्च प्रयोजनानि । (1) पूर्णो भवति शक्त्या सहितः, बलभद्रे शक्तिविभागे योन्यंशः पृथक्कृत इति । (2) माहात्म्यं च प्रदर्शनीयम् । तद्वाक्येन नरकासुरोऽपि हन्तव्यः । (3) सापत्न्यसहनार्थम्, अन्यथा सा स्त्र्यन्तरसद्भावं न सहेत । (4) बलाद्धरणे[2] तु दृष्टत्वात् मंस्यत[3] इति । (5) पारिजातहरणार्थं च । ततो लोकाः हाहेत्यब्रुवन् । ऋषयश्च स्वपुत्र इति स्वयमेव छिन्न इति । अन्ये च पुनः ऋषयः साध्विति । सुराश्च साध्वेव कृतमिति । अनुमोदनमेव कुर्वाणाः माल्यैः विकिरन्तः, नरकस्यापि मोक्षो दत्त इति, मुकुन्दमीडिरे । हाहेतीडिरे, साध्विति च, किमित्ययं पुत्रो मारित इति भगवतः पराक्रममुक्त्वा ईडिरे । अन्ये तु साध्वेव कृतमिति वदन्तः ईडिरे इति । पुष्पवृष्टिर्देवार्थं तद्वध इति सूचयति ॥ २२ ॥

यदर्थमयं हतः, तस्मिन् हते तज्जातमित्याह ततश्चेति ।

ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे ।
सवैजयन्त्या वनमालयार्पयत्प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥

उपेत्य निकटे समागत्य । कृष्णत्वान्न तस्या भयम् । अदित्याः कुण्डले सर्वदैव प्रकर्षेण तप्तजाम्बूनदवत् रत्नवच्च भास्वरे । उभयमपि तत्र प्रकृतिभूतमिति द्वयमुक्तम् । वैजयन्तीं वनमालां च भगवद्दत्तां समर्पितवती । भगवत्पूजार्थं वा वैजयन्ती । वरुणेन निर्मितं समुद्रोद्भूतमिन्द्रस्यैव छत्रं इदमन्यद्वा भगवदर्थे दत्तम् । अथो महामणिः कौस्तुभसदृशः । अथो इत्यनेन पूर्वं भगवदीयमेव भगवते दत्तम्, इदं त्वतिरिक्तमिति पुत्रोपार्जितं दत्तवती । अथवा । वैजयन्त्या सह कुण्डले भूमिष्ठे, छत्रं स्वर्गस्थम्, मणिः पातालस्थ इति । उपलक्षणत्वेन त्रिलोक्यां यत्किञ्चिदुत्कृष्टं तत्सर्वं निवेदितवती । एतदरिक्तहस्तत्वार्थमेव । वस्तुतस्तु सर्वं भगवत एव, सा भार्या स पुत्र इति । अत एव पुत्रेण सह न भेद इति भगवदर्थमेव सङ्गृहीताः स्त्रिय इति अन्यावरोधस्थस्त्रीविवाहो न दुष्यति ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

सकुण्डलमित्यत्र । भूमिसत्यभामयोर्भेदमाहुः इयं भूमिरिति । न त्विलेति । 'श्रिया पुष्ट्ये'ति नवशक्तिषु गणिता सा आधिदैविकी इला नरकासुरमाता नत्वित्यर्थः । तर्हि सा इला का इत्यत आहुः सत्यभामा त्विति । सत्यभामा तु इलारूपा आधिदैविकी भवत्येवेत्यर्थः ।

---

१. अवहेलनम् । २. हरणे । ३. नरकनिरुद्धकन्यानां बलाद्धरणे तु भगवत्सामर्थ्यस्य दृष्टत्वात् सापत्न्यमपि मंस्यत इत्यर्थः ।

अथापराधशान्त्यर्थं भिन्नप्रक्रमेण स्तोत्रं करोतीत्याह अस्तौषीदिति ।

अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ।
प्राञ्जलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥

ननु घातकः कथं स्तूयत इत्याशङ्क्याह विश्वेशमिति । पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य प्रयोजकत्वाभावाय विश्वपदम् । स्तोत्रपरिज्ञानाय देवीति । ननु (तथापि) साम्प्रतमलौकिकं[1] कृतमिति कथं स्तुतिरित्याशङ्क्याह । देववरैः साम्प्रतमेवार्चितमिति । प्राञ्जलिरिति नम्रता दीनता च सूचिता । प्रणतेति शरीरेण नम्रा । स्त्रीस्वभावात् दुःखभयव्यावृत्त्यर्थमाह भक्तिप्रवणया धियेति । भक्तिप्रवणा प्रतिबन्धकमप्यनादृत्य भक्तिगामिनी, यथा जलं निम्नगामि । बुद्धिश्चेत्तद्गता सा मनसोऽपि नियामिकेति सर्वमेव भक्तिप्रवणम् ।

षड्भिः स्तुत्वा प्रार्थयते पौत्रजीवितमुत्तमम् ।
चतुर्भिर्नमनं प्रोक्तं सर्वभावप्रसिद्धये ॥
माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो द्वाभ्यामुदीरितम् ॥ १ ॥ २४ ॥

आदावाविर्भूतः कश्चिदन्यो भविष्यति, कथमन्यथा पुत्रं मारयेदित्याशङ्कां परिहरन्ती लक्षणमाह नमस्त इति ।

भूमिरुवाच—**नमस्ते देवदेवेश शङ्खचक्रगदाधर ।**
भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥

ते तुभ्यं नमः । देवतायाः कथमन्यनमस्कार इत्याशङ्क्याह देवदेवेति । ईशत्वाच्छिक्षैव, न मारणमिति पुत्रमारणेऽपि नान्यथात्वम्, देवदेवानामपि ब्रह्मादीनामीश इति नान्योऽत्र कश्चिद्वक्तव्यः । तथात्वे हेतुमाह । शङ्खचक्रगदाः धारयतीति । अर्थात्पद्मम् । त्रयाणां कार्यमुक्तमेव 'गदया निर्बिभेदाद्री'नित्यादिना । अद्यापि भगवान् न पुरं प्रविष्टः, गरुड एव स्थितः चतुर्भुजः प्रकट इति तथोच्यते । तादृशस्य कथं नराकृतित्वमित्यत आह भक्तेच्छोपात्तरूपायेति । भक्तानां यादृशी इच्छा, तादृशमुपात्तं रूपं येन । ननु रूपग्रहण एव अन्यथाभावो भवतीति, तत्राप्यन्यादृशं रूपं गृहीतमिति जीवतुल्यत्वात् कथं नमस्करणीय इत्याशङ्क्याह परमात्मन्निति । जीवात्मन एव रूपान्तरस्वीकारे तथात्वम्, न तु परमात्मन इति । अत एव भक्ताधीनत्वात् पुनर्नमस्यति नमोऽस्तु त इति ॥ २५ ॥

कुन्त्या चतुर्धा स्तुतो भगवान् प्रसन्न इति स्वयमपि नमस्यति नमः पङ्कजनाभायेति ।

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।
नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ २६ ॥

---

१. लोकविरुद्धमित्यर्थः ।

तया हि ब्रह्माण्डे सर्वत्वं सर्वोत्तमत्वं चोक्तम्। पङ्कजं नाभौ यस्येति नारायणत्वेन पुरुषत्वं निरूपितम्। तेन ब्रह्माण्डरूपत्वं सिध्यति। तत्रोत्कर्षस्त्रिधा, लक्ष्मीपतित्वेन सर्वोपास्यत्वेन सर्वसुसेव्यत्वेन च। सुसेव्यश्चेन्महान् भवति, स सर्वपुरुषार्थान् सुखेन प्रयच्छतीति। पङ्कजानां माला वर्तते अस्येति पङ्कजमालया लक्ष्म्या वृतः। 'तया विना क्व देवत्व'मित्यादिवाक्यैः तस्याः सर्वपुरुषार्थरूपत्वम्। पङ्कजनेत्रायेति दृष्टचैव सर्वतापहारकत्वं वशीकर्तृत्वं च। पङ्कजाङ्घ्रित्वेन सुसेव्यत्वम् ॥२६॥

एवं ब्रह्माण्डे स्वरूपोत्कर्षौ निरूप्य तत्त्वेषु तथात्वमाह नमो भगवते तुभ्यमिति।

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे।
पुरुषायादिबीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥

सर्वतत्त्वानां मूलभूतो भगवान्, भगरूपाणि च तत्त्वानीति शास्त्रार्थदृष्ट्या[1] स्तुतिं व्यावर्तयति तुभ्यमिति। वासुदेवायेति। तत्त्वानां करणप्रयोजनरूपाय मोक्षदात्रे। अनेनोपासनामार्गेण सेव्यत्वादुत्कर्ष उक्तः। विष्णव इति कर्ममार्गेऽपि सेव्याय। विष्णुः यज्ञः स्वतन्त्र इति ज्ञापयितुं यज्ञे विष्णुपदप्रयोगः। 'तत्त्वेषु पुरुषो महा'निति तद्रूपत्वमाह पुरुषायेति। तत्र क्रियाज्ञानशक्त्युत्कर्षमाह आदिबीजाय पूर्णबोधायेति। बीजानां कार्योत्पादनसमर्थानामपि उत्पादकाय। पूर्णा क्रियाशक्तिरुक्ता। पूर्णो बोधो यस्येति स्पष्टा ज्ञानशक्तिः ॥ २७ ॥

एवं तत्त्वोत्कर्षमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह अजायेति।

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये।
परावरात्मन्भूतात्मन् परमात्मन्नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

सर्वविकाररहितं परतत्त्वमिति सिद्धान्तेनाह अजायेति। जननाभावेन तदन्तरा भावाः तत एव निराकृताः। जगत्कर्तृत्वेन तथात्वमिति ये मन्यन्ते[2], तन्मतेनाह अस्य जनयित्र इति। स्वयमजोऽन्येषां जननं करोतीति सर्वोत्तमत्वमपि सिध्यति। आर्षज्ञानेन तथात्वमुच्यत इति नात्र प्रमाणं वक्तव्यम्। ब्रह्मैव वस्त्विति ब्रह्मवादे। तत्राप्याह ब्रह्मण इति। बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च ब्रह्म। सर्वभवनसमर्थं वस्त्वित्यपि पक्षेणाह अनन्तशक्तय इति। आत्मवादेनाह। परे ब्रह्मादयः, अवरे अस्मदादयः। तेषामात्मा भगवान्। भूतानि जडानि तेषामप्यात्मा। जीवजडयोरात्मत्वमुपपाद्य अन्तर्यामित्वमाह परमात्मन्निति। अन्ते नमनं सर्वत्रानुषञ्जनार्थम् ॥ २८ ॥

माहात्म्यमाह त्वं वै सिसृक्षुरिति।

त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो तमो निरोधाय बिभर्ष्यपावृतः।
स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः २९

---

१. शास्त्रदृष्ट्येति पाठः। २. मन्यन्त इति क्वचित् नास्ति।

सिसृक्षुः उत्कटं कार्योन्मुखं रजो बिभर्षि । निरोधाय तमः । तथा सति तेनावृतः स्यादित्यत आह अपावृत इति । आवरणरहितः । स्थानाय सत्त्वं बिभर्षि । सर्वत्रोत्कटं विशेषणम् । अन्यो न तत्र प्रतिबन्धक इति वक्तुमाह जगत्पत इति । गुणानां नियामकास्त्रयः । क्षोभकः कालः । स्वरूपभूता प्रकृतिः । पुरुषः अधिष्ठाता । एतत्त्रयमपि [1]भवानेव । नापि तावन्मात्रम्, किन्तु तेषामपि परः ॥ २९ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा सर्वत्वमाह अहमिति ।

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि च ।
कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥३०॥

तत्त्वानि कार्यं च भवानेवेत्यर्थः । अहं पृथिवी । अथेति त्रिवृत्करणपक्षान्यत्वं बोधयति । मात्राणि रूपतन्मात्रादीनि । देवाः दिग्वातादयः दश इन्द्रियाणि तथा । चकाराद्बुद्धिप्राणाः । कर्ता अहङ्कारः । महान् महत्तत्त्वम् । इतीति प्रकारवाची, समाप्तिवाची वा । अखिलमित्यस्यानुवादः चराचरमिति । भिन्नतया प्रतीतिरेव भ्रान्तेति, भेदोऽवश्यं कार्ये वक्तव्य इति अखिलमित्युभयत्र संबध्यते, न्यूनाधिकदोषपरिहाराय । अद्वितीये त्वयि 'एकः सन् बहुधा विचचार' इत्यादिश्रुत्या भगवानेव सर्वरूपेण विचरतीत्युक्तत्वात् भेदो भिन्नो नान्यः सम्भवति । तत्त्वादिनिरूपकाणां स्मार्तानां विचारकाणामपि भेदो हृदये भासत इति । अयं सर्वोऽपि भ्रमः एवं परिगणनात्मकः । त्वामेव यतो बहुधा गणयन्तः गणितानां परस्परं भेदं मन्यन्त इति । वस्त्वन्तरत्वमेव भेदः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते तस्यात्मजोऽयमिति ।

तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कजं भीतः प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ।
तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥

स्तोत्रेण सर्वेषामपराधाः परिहृताः । भ्रान्ता इति सर्वो भवानेवेति च । आत्मज इति । राज्यदानार्थं तत्पुत्रत्वं निरूप्यते । तव पादपङ्कजं प्रपन्न इति तस्मिन् स्नेहकरणार्थम् । भीत इति दयार्थम् । तथापि शत्रुर्मारणीय इत्याशङ्क्याह प्रपन्नार्तिहरेति । उपसादितः पादयोरागत्य पतितोऽस्ति, न तु त्वां विरुद्धं मन्यते । अनेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति विचारेणापि तस्मिन् कृपा विधेयेति निरूपितम् । तस्मात्पालयेति प्रार्थना । एनमिति प्रदर्श्याह । भार्यात्वात्सोऽपि पौत्र इति धाष्ट्र्यात् पुनर्विज्ञापनान्तरमाह कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्येति । यथा स्वस्य रक्षित इति [3]प्रतीतिर्भवति । ननु वाक्येनापि भवति, को विशेषो हस्तस्पर्श इत्याशङ्क्याह अखिलकल्मषापहमिति । कालत्रये त्रिविधान्यपि पापानि तस्मिन्न तिष्ठन्तीति हस्तपङ्कजमखिलकल्मषापहं भवति ।

१. भगवानिति पाठः । २. भियते । ३. प्रीतिः ।

स्वाधिकरणमेव तथा सम्पादयतीति । यद्यपि तत्पुत्रोऽपि दुष्टो मारणीय एव, तथापि भूमिप्रार्थनया तदा न मारितः ॥ ३६ ॥

सर्वैः सर्वमेव प्रार्थ्यते, तथापि यद्यत्र उचितम्, तदेव करोति, नान्यथा अणुमात्रमपीत्याह इति भूम्येति ।

श्रीशुक उवाच—**इति भूम्यार्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ।**

दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥

वाग्भिः सह अर्चितः अर्चनद्रव्यैः । वाग्भिरेव वा । शिष्टं तस्यैवेति । बुद्धिं तु भगवान् स्त्रियमिव[3] सर्वेभ्यो दत्तवान् । पुरञ्जनोपाख्याने तदुपपादितम् । तत्सर्वजीवेषु भिन्नम् । अन्यथा प्रमाणानां वैयर्थ्यं स्यात् । अतो बुद्धिदोषगुणान् पुरस्कृत्य यथोचितं करोतीति सर्वमविरुद्धम् । समयविशेषे लीलार्थं तथा बुद्धीनां निर्माणम् । तदाह भगवानिति । तथापि भक्तिनम्रया स्तुत इति अभयमेव दत्वा स्वगृहमेवेति भौमगृहं प्राविशत् । तत्र हेतुः सकलर्द्धिमदिति । तत्पुत्रस्य प्राणा एव तस्मिन् समये रक्षणीया इति तथाकरणम्, अन्यथा तावतीनां कन्यानां वैयर्थ्यं स्यात् । तदुपार्जितसर्वग्रहण एव तस्यापहारदोषपरिहारो भवतीति ॥ ३२ ॥

तथापि कन्यानां स्वत एव वरणमाह तत्रेति ।

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ।

समाहृतानां[6] विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥

यतो राजन्यकन्याः सजातीयं रूपं वीर्यं चापेक्षन्ते । अयुतं षट् सहस्राणि च षोडशकलानां सहस्रधा तत्तदधिष्ठात्र्यो देवताः भूमौ प्रतिष्ठिता इति भूमिजेनाहृताः भगवत्प्रेरणया भ्रमात् । तदैव च तावत्यः सम्पन्नाः । एतां द्विस्वभावा इति ज्ञापयितुं सङ्ख्याद्वयेन निर्दिष्टाः । षट्सहस्राण्ययुतं चेति । तत्राधिकपदं षट्सहस्राणामुत्तमं-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजवश्रीलल्लुभक्तलेखः ।

इति भूम्येत्यत्र । शिष्टमिति । वाण्याः स्वकीयत्वं व्युत्पादयन्ति बुद्धिं त्विति । उपक्रमे भक्तिप्रवणाया धियः स्तुतौ करणत्वकथनाद्बुद्धिकार्यं स्तुतिरूपा वाण्यपि स्वकीयेति भावः । तत्सर्वजीवेष्विति । बुद्धिदानं भिन्नभिन्नप्रकारकमित्यर्थः । तथाकरणमिति । प्राणमात्ररक्षार्थमभयदानमित्यर्थः । अन्यथेति । अन्येषां कन्यादीनां रक्षणे इत्यर्थः । तथापीति । यद्यप्यपहारदोषपरिहारार्थं भगवता वरणं कर्तव्यमेव तथापीत्यर्थः । वरणमाहेति । मानसं वाचिकं चाग्रिमाभ्यां तद्धेतुं चाद्येन एवं त्रिभिः श्लोकैराहेत्यर्थः ।

---

१. यदत्र । २. बुद्धिस्तु । ३. स्त्रियमेव । ४. भगवद्दत्तं बुद्ध्यादिकमित्यर्थः । ५. बुद्धेरेकरूपत्वे विचित्रफलबोधकमानानां तथात्वं स्यादित्यर्थः । ६. भौमाहृतानामिति पाठः स्यात् । ७. तत्तदाहृता भूमौ इति पाठः । ८. भ्रमवान् । ९. एतासां प्रथमत एव प्रचुरकामभावतदनुगुणसर्वात्मभावाभ्यां द्विस्वभावत्वं ज्ञेयम् । १०. शास्त्रोक्तानेकप्रकारवत्त्वादत्रोत्तमत्वमिति भावः ।

त्वाय । ता ह्यप्सरसः । देवतात्वात्तद्रूपेण क्रीडार्थं जाताः । ता आदावष्टावक्रं स्तुत्वा पश्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं द्विस्वभावत्वं निरूपितम् । अत एवादावन्ते च ऋषिकोपात् दुःखप्राप्तिः, प्रसादाद्वरणे बुद्धिः । राजभ्यो विक्रम्य समाहृतानामिति बलादानयनमुक्तम् । 'सर्वान् बलकृतानर्थान् न कृतान् मनुरब्रवी'दिति ज्ञापयितुम् । हरिस्तासां दुःखहर्ता तथात्वाय ददृशे ॥ ३३ ॥

वरणमाह तं प्रविष्टमिति ।

तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवर्यं विमोहिताः ।
मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥

प्रकर्षेण स्वनिकटे समागच्छन्तम् । यतः स्त्रियः स्त्रीभिरवश्यं पतिर्वरणीय इति । तथापि भगवान् पुरुषोत्तमः कथं वृत इत्याशङ्क्याह नरवर्यमिति । नराकृतित्वं स्त्रीणां प्रियाकृतिं च गृहीतवानिति । यतो विमोहिताः । निरुद्धत्वाद्भयेन न कायेन वरणम् । अभीष्टमिति । पूर्वमपि तथैव भावनया स्थिताः । पतित्वेनैव वरणम् । दैवोपसादितमिति समये प्राप्ते एतादृशे वरणमावश्यकमिति ज्ञापयति । तेन युक्तमेव । यथा पित्रा निकटे वरणार्थं वर आनीयते, एवं दैवेनानीतः ॥ ३४ ॥

तासां मनोरथवाक्यमाह भूयात् पतिरिति ।

भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ।
इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥

मह्यमिति प्रत्येकम् । ब्रह्माण्डे संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो दत्त इति तदनङ्गीकारे पितुराज्ञाभाव इव वरणं न सम्भवतीति तदनुज्ञां प्रार्थयन्ति धाता तदनुमोदतामिति । सर्वासामेक एव भावः । स तु पृथक्, न तु प्रत्येकपर्यवसायी । कृष्ण इति तासां प्रियः । भावेन आकाङ्क्षया पतिरयं भवत्विति । श्रद्धया वा रसाधारभूतभावेन वा । हृदयं दधुरिति । तत्रैव स्थिरीकृतवत्यः ॥ ३५ ॥

शरीरमतःपरं भावाधिष्ठानं भगवदीयं कर्तुं तासामशक्तिरिति भगवांस्तत्सम्पादितवानित्याह ताः प्राहिणोदिति ।

ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं सुमृष्टविरजोम्बरैः ।
नरयानैर्महाकोशं रथाश्वद्रविणं महत् ॥ ३६ ॥

द्वारवतीमिति । तासामभिलषितार्थस्थानम् । द्वारं हि तद्भगवत्स्थानगमने । सुमृष्टविरजोम्बरैः कृत्वा नरयानैर्दोलाभिः । न केवलं स्त्रीरत्नान्येव प्रेषितवान्, किन्त्वन्यान्यपि रत्नानीति वक्तुमाह महाकोशमिति । महान्तं रत्नादिकोशम् । रथाश्वद्रविण-

---

१. वरेण ।

मिति । त्रिविधमुत्तमं धनं प्रेषयामासेति सम्बन्धः । तेषामपि प्रेषणे हेतुः महदिति । महदन्यत्र स्थापितमल्पस्थानिष्टं करोतीति ॥ ३६ ॥

विशेषतः स्वार्थमेव गजान् प्रेषितवानित्याह ऐरावतकुलेभांश्चेति ।

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दन्तांस्तरस्विनः ।
पाण्डुरांश्च चतुःषष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥

यस्मिन् कुले ऐरावत उत्पन्नः तत्कुलोत्पन्नाः । तेषामितरवैलक्षण्यमाह । चतुर्दन्तानिति रूपवैलक्षण्यम्[1] । तरस्विन इति स्वभाववैलक्षण्यं च । चकारादुच्चैःश्रवसः कुलप्रसूतान् अश्वानपि प्रेषयामासेति । पाण्डुरानन्यांश्च । चतुर्दन्तत्वं वेगवत्त्वं च मृगादिजातिष्वपि वर्तत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाण्डुरत्वम् । अन्येऽप्येतादृशा एव, तैः सह निर्दिष्टत्वात्परमं वैजात्यं भेदकम्[2] । तत्र दन्तादिषु वैलक्षण्यं कल्प्यम् । चतुःषष्टिमिति कलारूपत्वं तेषां बोधितम् । केशव इति । महादेवभक्तत्वात्तद्द्वारेणैतावत्त्वं तस्य जातमिति कदाचिन्महादेवोऽतुष्टो भवेदित्याशङ्क्याह केशव इति । केशयोरपि सेव्यः ॥३७॥

ततस्तत्रत्यं कार्यं कृत्वा यदर्थमागत इन्द्रप्रेरणया तत्कृतवानित्याह गत्वेति ।

गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्वादित्यै च कुण्डले ।
पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च सप्रियः ॥ ३८ ॥

सुरेन्द्रभवनं स्वर्गस्थानम्, तत्रैव स्थितायै अदित्यै कुण्डले दत्वा । अदित्या भोगरूपं तत्रास्ते । क्रियारूपा त्वंशेन देवकी जाता । चकारादिन्द्रायापि छत्रादिकं दत्तवान् । ततस्त्रिदशेन्द्रेण पूजितः । त्रिदशपदं तेषां जरामृत्युरहितानामिन्द्रेण तेभ्योपि परमैश्वर्यदानसमर्थेन स्वामित्वेन पूजित इति भगवदुत्कर्षः सत्यभामायै प्रदर्शितः । सभार्यो भगवान् गत इति सभार्येणैव पूजितः । अन्यथा लोके विरुद्धमिव भवेत् । पूजायां सत्यभामाया वा न प्रवेशः स्यात् । चकाराद्देवैः देवपत्नीभिश्च । ननु भगवान् सर्वेश्वर इतीन्द्रादिभिः पूज्यते, सत्यभामा कथं पूजितेत्याशङ्क्याह सप्रिय इति । प्रियया सहितः । भगवत्प्रियत्वात् सापि पूजिता । अन्यथा भगवान् प्रीतो न भवतीति ॥ ३८ ॥

ततः स्त्रीगोष्ठ्यां शच्या सह वार्तायां पारिजातपुष्पाकाङ्क्षायां मनुष्यत्वेन शच्या अपकर्षे निरूपिते बहिर्मुखाया वचनमसहमानया प्रार्थितो भगवान् पारिजातमानीतवानित्याह नोदित इति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऐरावतेत्यत्र । अन्येपीति । पाण्डुरेभ्योऽन्ये श्यामा गजा अपि तरस्विन इत्यर्थः । तत्र दन्तादिष्विति । मृगादिषु चतुर्दन्तत्वेपि दन्तादिषु गजाद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

---

१. स्वरूप । २. भेदकं च ।

नोदितो भार्ययोत्पाट्य पारिजातं गरुत्मति ।
आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥

ततो भगवान् पारिजातसमीपे गत्वा सभार्यों गरुडारूढः तं पारिजातमुत्पाट्य नरकगृहवत्तत्रापि भगवति विद्यमाने सर्वोत्कृष्टं स्थातुमयुक्तमिति तत्पुनर्गरुडे समारोप्य सोम इव भूमावानीतवान् । तदिन्द्रादीनामनभिप्रेतमिति सेवका लीलानुसारेणैव स्वामिनः स्वकार्यं कर्तुं युक्ता इति सिद्धान्तमज्ञात्वा अस्मभ्यं दत्तं कथं हरतीति समागता युद्धं कर्तुम् । तदा सेन्द्रान् विबुधान् जित्वा तेषां प्रतिबन्धं निराकृत्य पुरं द्वारकामुपानयत् । न तु मध्ये त्यक्त्वा समागतो, दत्वा वा प्रार्थनायां कदाचिन्नानयेत् । मतान्तरभाषेयमिति पूर्वमेवावोचाम ॥ ३९ ॥

ततः स्त्रीवाक्यात् स्त्र्यर्थमेव तत्समानीतमिति ज्ञापयितुं सत्यभामाया गृहे स्थापितवानित्याह स्थापित इति ।

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।
अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गात्तद्गन्धासवलम्पटाः ॥ ४० ॥

गृहमुद्यानं च उप समीपे शोभयतीति । उभयोः शोभनं वा यस्मादिति गृहोद्यानोपशोभनः । गृहोद्यानयोर्मध्ये स्थापितः । तस्य पारिजातस्य सर्वोत्कर्षमाह **अन्वगुर्भ्रमराः स्वर्गादिति** । स्वर्गमपि परित्यज्य तस्य यो गन्धः आसवः, रसश्च गन्ध एव वा, आसवो मादकः, तस्मिन् लम्पटाः विवेकेनापि तत्त्यागासमर्थाः । किञ्च । नाम्ना ते भ्रमरणयुक्ताः, स्वर्गे तु तदुभयाभावः । तथापि समागता इति विषयोत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

अस्मिन्नपि मते भगवत्कृतमेव युक्तम्, नत्विन्द्रकृतमिति तत् कृतं निन्दति ययाच इति ।

ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।
सिद्धार्थ एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥४१॥

य इन्द्रः अच्युतमर्थसाधनं ययाचे, पश्चात् सिद्धार्थः सन् अर्थसाधकेनैव विगृह्यते । प्रसङ्गाद्याचनं वारयति आनम्येति । प्रार्थनारूपम् । ननु मान्यः नमस्कृत्य याच्यते प्रसङ्ग इति, तत्राह **किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्निति** । स्वापकर्षं भावयन्नपि ययाचे । किञ्च । स्वयमसमर्थः भगवान् समर्थः नरकं हन्तुमिति जानन् तथा प्रार्थितवानिति अभिप्रायं द्योतयति अच्युतमिति । अर्थस्य साधनं यस्मादिति । तस्मादेव कार्यसिद्धिः । समर्थोऽपि नान्यः कार्यं करोति । एवं महत्त्वेन भगवन्तं ज्ञात्वापि, पराक्रमं दृष्ट्वापि, स्वयं महानपि विगृह्यते । ननु कथं कारणविरुद्धं कार्यम्, तत्राह अहो इति । तथाप्युपपत्तिर्वक्तव्येति चेत्,

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ययाच इत्यस्याभासे । अस्मिन्नपि मते इति । मतान्तरभाषायामपीत्यर्थः ।

१. नरकवदिति पाठः । २. नरकवधादित्यर्थः ।

तत्राह सुराणां च तम इति । सात्त्विकानां ज्ञानप्रधानानां केवलतमोरूपमज्ञानमिति । विरुद्धमनूद्य अर्थादाढ्यताहेतुत्वेन निरुच्यते । अत एव तां निन्दति धिगाढ्यतामिति । श्रीसम्पत्तिरेवाज्ञानमूलमप्रतिहतम्, नत्वन्यत्, तत्र सुरत्वादिकं[1] बाधकमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

शौर्यावेशं परित्यज्य कामावेशेन, अनन्तरूपत्वात्कामस्य, तत्तत्पूरकरूपेण तासु विवाहरतिमानानि सम्पादितवानित्याह त्रिभिः ।

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।
यथोपयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥

अथो इति । एकस्मिन्नेव मुहूर्ते सर्वतः समानफलत्वाय । कामनायास्तथात्वात् । नानागारेषु ताः स्थापयित्वा यथावदुपयेमे । दृष्टिभ्रमादिपक्षान् वारयितुमाह तावद्रूपधर इति । तत्र सामर्थ्यं भगवानिति । रूपाणामप्यविकृतत्वाय अव्यय इति । यथा गृह्योक्तप्रकारेण ॥ ४२ ॥

विवाहमुक्त्वा रमणमाह गृहेष्विति ।

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।
रेमे रमाभिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्ह(क)मेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥

तासां गृहेषु अनपायी नित्यं तिष्ठति । ता हि प्रमाणस्थकामानुसारेण न विवाहिताः, किन्तु प्रमेयस्थानुसारेण । स हि पुष्टः निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः । अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत्स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् । विधिपरिपालनार्थमेव दश पुत्रोत्पादनम्, तदत्र न वक्तव्यम्, कामप्राधान्यात् । उत्पादने हि कामः क्षीयत इति । ननु निरन्तररमणे बहूनि दूषणानि, कार्यान्तरे व्याघातः, लोकानां सन्देहोत्पत्तिः, परस्परं तासामन्योन्यगोष्ठयां सन्देहः, तत्राह अतर्क्यकृदिति । यथा न कोऽपि तर्क उत्पद्यते कस्यापि, तथा करोति । लोकप्रतीतिमेव विरोधेऽन्यथा जनयति । बहून्येव रूपाणीति केनचिद्रूपेणान्यत्रापि गच्छति । परमत्र विशेषकार्यं न करोति । अतः शाल्वादिषु विद्यमानोऽपि न युद्धं कृतवान् । कामार्थमेव स्थित इति कामसम्पत्त्यर्थं गृहान् वर्णयति निरस्तसाम्यातिशयेष्विति । स्वर्गादिष्वपि (न[2]) महिषीगृहाणां साम्यमतिशयो वा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहेष्वित्यत्र । प्रमाणस्थेति । 'एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै' इत्यत्र प्रजार्थं तदङ्गत्वेन कामः सम्पादनीय इत्युक्तम् । अयं प्रमाणस्थः कामः । भोगार्थकः कामः प्रमेयस्थः । तथाच प्रजार्थं न विवाहिताः । अष्टभिरेव महिषीभिस्तत्सिद्धेः । किन्तु नानाविधविलासार्थं विवाहिता इत्यर्थः ।

---

१. तत्त्वादिकं बाधकमिति पाठः । २. (न) चिह्नान्तर्गतः पाठः श्रीपुरुषोत्तमैः सूचितः, अन्यैस्तु 'क्वचिदप्यस्ती'त्यत्र 'नास्तीत्यर्थः' इति टिप्पणं कृतम् ।

क्वचिदप्यस्ति । स्वयं चावस्थितः स्थिरः । वैयग्र्ये अस्थैर्ये च संततः कामः बाधितः स्यात् । एवं सर्वोपपत्तौ ताभिः सह रेमे । ननु भगवान् निरिन्द्रियः, ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते, नत्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोतीति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणामावेशः । एवं करणे हेतुः । निजकामेन संप्लुत इति । सेनायामागतायां कामोऽप्याविर्भूतः । जीवकामव्युदासार्थं निजपदम् । एवं सति तासां सङ्कल्पो न सिध्येदित्याशङ्क्याह यथेतर इति । केवलप्राकृतत्वं वारयति गार्हमेधिकांश्चरन्निति । गृहमेधिधर्मानाचरन् श्रौतान् स्मार्तांश्च ॥ ४३ ॥

तासां मानसम्पत्तिं कृतवानित्याह इत्थमिति ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

अथवा द्वाभ्यां भगवच्चरित्रमुक्तम् । तथाकरणानन्तरं ताभिरप्येकं कामरसेन कृतम्, एकं तु भक्त्येत्याह द्वाभ्याम्, इत्थमिति । रमाया एव भगवान् पतिः, नत्वन्यासाम् । तद्दासाः जीवा एवान्यासाम् । तं पतिं स्वयमवाप्य । पूर्वं वन्ध्या गृहीतास्ताः । बन्दिग्रहणं तासामुपकारायैव जातमिति । अविरतमेधितया मुदा भगवन्तं भेजुरिति सम्बन्धः । निरन्तरं सेवितवत्यः । ननु किमाश्चर्यं स्त्रियो हि भर्तृसेवां कुर्वन्त्येवेति चेत्, तत्राह ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयामिति । मार्गमेव भगवतो न जानन्ति, कुतः सेवां करिष्यन्ति । अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या । अभिप्रायस्तु दुर्गमः । तदपि ज्ञात्वा सेवां कृतवत्य इत्यलौकिकं बोध्यते । तत्रापि न विधिकिङ्करतया, किन्तु मुदा । औत्सुक्यान्मुदः प्रवृत्तिं वारयति अविरतमेधितयेति । भगवति तासां षड्भावानाह अनुरागेति । अन्यथा भक्तिरस एव स्यात्, न कामरसः । प्रथमतोऽनुरागः चित्ते । ततो हासः भावप्राकट्यम् । ततोऽवलोकनं दृष्ट्या सङ्गः । ततो नवसङ्गमो नित्यम् । नित्यनूतनत्वाद्भगवतः । ततो जल्पाः नानाविधाः कथाः । तत उत्थितानां लज्जा कुलवधूभावप्राकट्यम् । अन्यथा अगुप्तो रसः रसाभासः स्यात् । जातलज्जा इति पाठः सुगमश्चिन्त्यः ॥ ४४ ॥

कामकृतमुक्त्वा भक्तिकृतमाह प्रत्युद्गमेति ।

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ४५

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इत्थमित्यत्र । जल्पलज्जा इत्यर्धमाद्यजन्तम् । प्रत्युद्गमेत्यस्य व्याख्यानान्ते

दूरादागच्छन्तं दृष्ट्वा यथाकथञ्चिदपि स्थिताः प्रत्युद्गता भवन्ति। अग्रे गच्छन्ति। तत आसनं भगवते प्रयच्छन्ति। ततो वरार्हणमभीष्टं कुर्वन्ति, यदाज्ञापयति। वरस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोपचाराः क्रियन्ते, मधुपर्कादिः पाणिग्रहणादिर्वा। ततः पादप्रक्षालनम्, ततस्ताम्बूलदानम्, ततो विश्रमणं पादसंवाहनम्, ततो वीजनं व्यजनादिभिः, ततो गन्धमाल्यादिदानम्, ततः स्वेच्छयोपविष्टस्य माल्यादिग्रथनार्थं केशप्रसारः, ततः शयनम्, ततः कामे तृप्ते स्नपनम्, तत उपहारः भक्ष्यभोज्यादिदानम्। कामार्थमेव हि स्त्रीगृहे गमनम्, न तु भोजनार्थम्। अतः कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम्, अन्यथोभयमपि विरसं स्यात्। एवं द्वादशधोपचाराः प्रत्यहं कर्तव्याः, द्वादशधा मनसो वृत्तिपूरणार्थम्। एवं करणे तासां क्लेशात् रसोत्पादकता न स्यादित्याशङ्क्याह दासीशता[1] अपीति। अतस्ताभिः सुसंस्कृताः भगवतो दास्यं विदधुः। क्लिष्टो भगवानेताभिरेवं[2] सेवित इति सापेक्षसेवां कश्चिद्ब्रूयात्, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह विभोरिति। सर्वतः समर्थस्य। एवं सर्वासां विवाहावधिसेवान्ताः[3] क्रिया निरूपिताः। मानापनोदनादिकं तु वक्तव्यम्, तदुत्तराध्याये रुक्मिण्यामुक्त्वा सर्वत्रातिदेशं वक्ष्यति। यदैव भगवान् यस्मिन्नंशे तिरोहित इव भवति, तत्रैव भगवत्कृतसंमाननात् मान उत्पद्यत इति स्थितिः॥ ४५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे दशमोऽध्यायः॥ १०॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

पूर्वं 'मथो मुहूर्ते' इत्यस्याभासे अन्त्यश्लोकयोर्मानं वाक्यार्थ इत्युक्तम्। तद्युत्पादयन्ति यदैव भगवानिति। इति दशमाध्यायव्याख्या।

---

१. दासीनां शतं यासामिति समासः। २. तैरेवमिति प्रभूणां पुस्तके पाठः। ३. विवाहा विधिसेवान्ता इति पाठः।

श्रीकृष्णाय नमः ।

एकादशोऽध्यायः ।

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ।
एकादशे निरोधार्थमन्यथा लौकिकं भवेत् ॥ १ ॥
सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ।
यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्यथा भवेत् ॥ २ ॥
सान्त्वनं कायिकं त्वत्र निःसम्बन्धाद्यतो भयम् ।
दोषाभावाय वाक्यं तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषनुत् ॥ ३ ॥
निर्दुष्टायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ।
निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्भ्रमं भजेत् ॥ ४ ॥
शब्दार्थयोर्विरोधः स्यात् प्रामाण्ये सर्वथैव हि ।
लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थो बाधितो यतः ॥ ५ ॥
अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्ज्ञेयं सर्वथा मतम् ।
यस्त्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वभावेन स्त्रीणां सेवा निरूपिता । तस्याः परीक्षार्थमिदमारभ्यते । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षे निष्पन्ने, उत्तरादिरूपं वीजनमाह कर्हिचिदिति ।

श्रीशुक उवाच—कर्हिचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद्गुरुम् ।
पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एकादशे । यथा प्राणे इति । प्राणे सति यथा शरीरस्य स्थितिर्भवति, तद्वत्सेवायां सत्यां रुक्मिण्याः शरीरस्य स्थितिरिति ज्ञानं यथा स्यात्तदर्थं परीक्षा निरूप्यते इत्यर्थः । ननु वाचिकतिरोधाने वाचैव सान्त्वनमुचितम्, अतः 'पर्यङ्कादवरुह्याशु' इत्यनेन कायिकसान्त्वनं कुतः कृतवानित्यत आहुः सान्त्वनमिति । यतो हेतोर्निःसम्बन्धसम्भावनया भयम् । सम्बन्धश्चात्र कायिको, नतु वाचिकमात्ररूपः । त्रिविधविवाहस्य पूर्वमुक्तत्वात् । अतो दशम्यवस्थारूपदोषाभावाय सान्त्वनं कायिकं कृतवानित्यर्थः । तर्हि पूर्वमेव 'राजपुत्री'त्यादिवाक्यं किमर्थमुक्तवानित्यत आहुः वाक्यं त्विति । तर्हि दोषराहित्यं कथं ज्ञातं भवेदित्यत आहुः निर्दुष्टाया इति । भगवद्वाक्येष्वविरोधस्य वर्णनाद्धेतोर्निर्दुष्टायाः परिज्ञानं निरूप्यते । यतो हेतोः सा निर्दुष्टैव भगवद्वाक्येषु भ्रमं न भजेत् । निर्दुष्टाया एव भ्रमाभावो युक्त इति हिशब्दः । भ्रमस्वरूपमाहुः शब्दार्थयोरिति ।

कर्हिचिदित्यस्याभासे । तत्र प्रथममिति । वीजनकथनेन प्रत्युद्गमादिषट्कमप्युक्तमेव, तदेव 'सुखमासीन'मित्यनेनानूदितमिति भावः ।

सुखमासीनमिति विश्रमान्ता सेवा निरूपिता । स्वतल्पस्थमिति अग्रिमावश्यकत्वं निरूपितम् । कदाचिद्भगवान् रुक्मिण्या गृहे सभात उत्थाय रात्रौ समागतः । ततः प्रत्युद्गमनादिप्रकारेण स्वशय्यायामेवोपवेशितः । कामकलापूर्णं च तद्गृहम्, तत्पित्रादिभिः प्रायेण तत्सुखार्थं सामग्री प्रेषितेति लक्ष्यते । अन्यथा भगवान् स्वदत्तायां सामग्र्यां नैवं वदेत् । सापि भावज्ञा । नैवमभिमानेन सेवां कर्तुं प्रवर्तेत । अतोनभिप्रेतमेव स्वशय्यायां दीनभावमकृत्वा उपवेशितवती । भगवांश्च कथं तथा वदतीत्याशङ्कायामाह जगद्गुरुमिति । स हि सर्वोपदेष्टा । प्रमादन्यथा बुद्धौ जातायां तन्निवारणीयमिति जगद्गुरोः कार्यमेव तत् । पतित्वान्निःशङ्कं पर्यचरत् । भैष्मीत्वात् साभिमाना । व्यजनेनेति स्वयं व्यजनं गृहीत्वा । सखीजनैः सहिता स्वोत्कर्षबुद्ध्या ता अपि स्थापितवती ॥ १ ॥

ननु तथापि संतोषे दुःखजननमयुक्तमिति चेत्, तत्राह यस्त्वेतदिति ।

यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्त्यवतीश्वरः ।
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथाय यदुष्वजः ॥ २ ॥

उभयथापि भगवतो नैवंकरणे दोषः । आदावुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्ता, यथोत्पत्तिं हर्षादेः करोति, स्थितिं वा, तथा प्रलयमपि करोतीति हर्षादेर्नाशनं भगवत्कार्यमेव । किञ्च । भगवान् स्वसेतूनां स्वकृतमर्यादानां धर्मादीनां गोपीथाय रक्षणार्थमेवावतीर्णः । अन्यथा अजस्य यादवेष्ववतारो नोपपद्येत । ननु प्रलये कश्चन भगवत उद्योगो दृश्यते, समयश्च तादृश[2] इति चेत्, तत्राह लीलयेति । न तस्य उत्पत्त्यादिकरणे किञ्चित्साधनं मृग्यते, किन्तु लीलयैव करोति । नापि यदोः पुष्टिस्थस्य विहितकालाद्यपेक्षा । नापि स्वभावमप्यन्यथा कृत्वा समागतस्य यदर्थमागतस्तत्करणमयुक्तं भवति ॥ २ ॥

तर्हि देशवशात्कालवशाद्वा भगवांस्तथोक्तवानित्याशङ्क्य गृहं वर्णयति तस्मिन्नन्तर्गृह इति ।

तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ।
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥
मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते ।
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥
पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ।
धूपैरगरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्मिन्नन्तर्गृह इत्यस्याभासे । देशवशादिति । गृहमुत्तमं नास्तीत्यर्थः । एतत्परिहारार्थं गृहवर्णनम् । तस्यावर्णनेन परिहार्यामाशङ्कामाहुः कालवशादिति । तस्या वयो

---

१ प्रत्युद्गमनादिनेति पाठः । २ इत्यनन्तरं 'नत्वयं समयस्तादृश' इतीत्यधिकं क्वचित् दृश्यते ।

तां च रसाधिकरणभूतां षड्भिश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च । गृहमध्य इत्येकान्तता । तत्रापि तस्मिन्निति प्रसिद्धिः । तेन तत्कामस्थानमेव, नतु क्रोधादिस्थानम् । आदौ तस्योपरि शोभां वर्णयति । आजन्मुक्तादाम्नां विलम्बनयुक्तेन वितानेन चन्द्रातपेन विराजिते । परितो विलम्बीनि मुक्तादामानि यस्मिंश्चन्द्रातपे । तेन विराजितं कामस्थानमेव भवति । मणिमयैरपि दीपैः परितो विराजिते । मल्लिकादामभिः केवलपुष्पैश्च सर्वतः । शृङ्गाररसानुभावकमाह । द्विरेफकुलानां नादितं यत्रेति । द्विरेफाणां वा कलं नादितम् । चन्द्रोऽप्यत्यन्तमुद्बोधक इति तत्किरणानामन्तःप्रवेशमाह जालरन्ध्रप्रविष्टैश्चेति । चन्द्रमसः अरुणैरुदयकालीनैः किरणै रागयुक्तैः गवाक्षमार्गेणान्तःप्रविष्टैः विराजिते । अलौकिकोद्बोधकमाह । पारिजातकवृक्षाणां पूर्वप्रेषितपारिजातकल्पवृक्षस्य पोताः सर्वत्र स्थापिता वनप्राया जाताः । ते तस्य गृहस्य परितो वर्तन्त इति गवाक्षादिमार्गेण तदामोदयुक्तो वायुरपि तत्र प्रविष्टः, तेनापि विराजिते । तस्य शैत्यं मान्द्यं च वर्णयितुमाह उद्यानशालिनेति । उद्याने वाप्यः निर्झराश्च सन्ति । तत्रापि उद्यानं शाला यस्य । तेन मन्दतापि समायाति । सहजान्युद्बोधकान्युक्त्वा कृत्रिमान्याह धूपैरिति । अगरुजैः अगरुयुक्तनानाविधद्रव्योद्भूतैः । राजन्निति विश्वासार्थम् । अन्तः स्थापितः स धूमः, न तु बहिष्ठोऽन्तःप्रविष्ट इति ज्ञापयितुं विशेषणमाह जालरन्ध्रविनिर्गतैरिति ॥ ५ ॥

अथ शोभामाह पयःफेननिभ इति ।

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे ।
उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥

पयःफेनस्य निरन्तरमुच्छूनता विचित्रता शुभ्रता च । सूत्रोपनिबद्धं मध्ये परितो दन्तैर्हीरकैश्च निर्मितम्, तेन शुभ्रम्, कशिपुना सुतरामुत्तमम् । एवं सामग्रीं वर्णयित्वा रसदातारं भगवन्तं तत्र स्थितं वर्णयति । तत्र सुखं यथा भवति तथा आसीनम् । लोकवेदशङ्काभावार्थं विशेषणद्वयम् । जगतामीश्वरं पतिमिति ॥ ६ ॥

कुलवधूत्वादीश्वरत्वाच्च स्वतःप्रवृत्तिरयुक्तेति निकटे स्वयं स्थितेत्याह वालव्यजनमादायेति ।

वालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् ।
तेन वीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भोगयोग्यतासंपादकं जातं नास्तीत्यर्थः । पारिजातेत्यत्र । पूर्वप्रेषितेति । आद्येऽध्याये 'सुधर्मां पारिजातं चे'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः । उद्यानं शाला यस्येति मत्वर्थीयविवरणम् । न तु बहुव्रीहिः ।

चमरी वालस्य व्यजनम् । रत्नानि दण्डे यस्य । अनेन दासीत्वं स्वस्य प्रकाशितम्, न तु नायिकात्वम् । तथा सति धार्ष्ट्यं भविष्यतीति पूर्वं सख्या हस्ते तत् स्थितम्, तदपि नापकर्षजनकमिति तस्य वर्णनम् । भगवति विलम्बमाने सखीहस्तात् स्वयं गृहीतवती, तेन वीजयती जाता । तदप्युद्बोधकम् । सेवया ईश्वरः परितुष्यतीति तदपि कृतवतीत्याह उपासांचक्र इति । सेवनरूपं निकटेऽवस्थानमुपासनम् ॥ ७ ॥

मुख्य आलम्बनविभाव इति तां वर्णयति सोपाच्युतमिति ।

सोपाच्युतं क्वणयती कलनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्र्यहस्ता ।
वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च परार्ध्यकाञ्च्या ॥८॥

अल्पचलनेन कलनूपुराभ्यां क्वणयती भवति । जघनादिभारात् स्थिरतया स्थातुमशक्ता किञ्चिच्चलनान्नूपुरशब्दं करोति । एतादृशी निर्बन्धेन सेवां कुर्वाणापि रेजे । भगवन्निकटे समागच्छन्तं हस्तं वर्णयति अङ्गुलीयेति । अङ्गुलीयानि वलयानि व्यजनाग्र्यं च हस्ते यस्याः । वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः तस्य भासा रेजे । नितम्बधृतया बहुमूल्यकाञ्च्या च । रसोत्पादकस्थाननिरूपणार्थं स्थानद्वयवर्णनम् । हस्तपादौ तु वर्णितौ पूर्वार्धेन । एवं रसस्थानमादिमध्यावसानेषु वर्णितम् । भगवतः सुमुखत्वाभावात् न सापि सुमुखीति मुखमान्तरो भावश्च न वर्णितः ॥ ८ ॥

एवं रसार्थं देशकालादीनामानुगुण्येऽपि भगवति स रसो नोत्पन्नः । न हि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः, किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थं च । तदत्र रसानुभवे क्रियमाणे बाधितं भविष्यतीति तद्दोषनिराकरणार्थं किञ्चिदुक्तवानित्याह तां रूपिणीमिति ।

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं च दृष्ट्वा या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ।
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिराबभाषे ॥९॥

भगवतो लक्ष्मीर्नियता अपरिहार्या च । तादृशीमपि न मन्यत इति वक्तुं तां वर्णयति । तां गुणतः प्रसिद्धाम् । रूपिणीं श्रियमिति स्वरूपत उत्कृष्टाम् । अनन्यगतिमिति भक्ताम् । अनेन भगवद्योग्यता निरूपिता । तस्या गुणत्रयमपि ज्ञात्वा तथोक्तवानिति वक्तुमाह दृष्ट्वेति । आकृतिरसमाना भविष्यतीति तन्निराकरोति । या लीलया धृततनोरनुरूपं रूपं यस्याः सा । तस्या गुणादिभिः प्रीतः, अन्यथा गुणानां कार्यासाधकत्वेन अगुणत्वमेव स्यात् । अतस्तैर्गुणैः प्रीतोऽपि भगवान् स्मयन् जातः । नह्येतादृशगुणवत्त्वे गर्व उचित इति, गर्वं एवोपक्षीणा गुणा इति वा । अत एव प्रीतोऽपि स्मयन् जातः । यदा भगवान् सम्मुखः हास्यवदनोऽपि जातः, तदा रुक्मिणी सुमुखं ज्ञात्वा स्वयमपि तथा जातेत्याह अलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्त्रोल्लसत्स्मितसुधामिति ।

१. नूपुरः । २. संमुखमिति पाठः ।

शरीरमिव मुखं सर्वतो वर्णयति । उपर्यलकाः, उभयतः कुण्डले, अधः पदक-युक्तः कण्ठः त्रिवल्यात्मकः स्वरूपतोऽपि सुन्दरः, अन्यथा कण्ठपदं व्यर्थं स्यात् । एवं त्रिभिः कृत्वा सुन्दरं यद्वक्त्रं तत्र उल्लसत् स्मितमत्यन्तं प्रफुल्लरसमिव स्मितमेव सुधा । महादेवेन दग्धमपि कामं जीवयतीति । तादृशीमाबभाषे । तत्र हेतुर्हरिरिति । स हि तस्या अपि दोषं दूरीकर्तुं यतते ॥ ९ ॥

भगवद्वाक्यान्याह राजपुत्रीत्येकादशभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**राजपुत्रीप्सिता भूपैर्लोकपालविभूतिभिः ।**

महानुभावैः श्रीमद्भी रूपौदार्यबलोर्जितैः ॥ १० ॥

सप्तभिः स्वोत्कर्षः विपरीततया स्वस्य धर्माणां च निरूपितः । येन भगवान् सिध्यति तन्निराकृत्य । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं विपरीततया श्लोकचतुष्टयमाह । तत्र प्रथमं तस्याः कृतमनभिनन्दन् श्रियं कीर्तिं च विपरीततया निरूपयति । तत्रापि प्रथमं श्रियम् । राजपुत्रीति सम्बोधनं जातिकुलोत्कर्षसूचकम् । भूपैरीप्सितेति सौन्दर्यम् । लोकपालविभूतिभिरिति माहात्म्यम् । गुणाश्च । तेषामुत्कर्षं तदपेक्षयाप्यस्या उत्कर्षं वक्तुमाह महानुभावैरित्यादिपदत्रयेण । उत्कर्षो द्विविधः, बाह्य आभ्यन्तरश्च । बाह्यो द्विविधः, अलौकिको लौकिकश्च । तद्द्वयमाह । महाननुभावो येषाम् । श्रीयुक्ताश्चेति । आन्तरमाह रूपेति । रूपं शरीरसौन्दर्यम् । औदार्यमपेक्षितो गुणः सर्वदोषनिवारकश्च । बलं क्षत्रियाणामपेक्षितम् । तैरूर्जिताः अतिपुष्टाः । एवमेकेन सा स्तुता ॥ १० ॥

अगत्या तथा कृतमिति पक्षं वारयति तान् प्राप्तानिति ।

तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ।

दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ॥ ११ ॥

बहूनां निर्देशो विचार्य ग्रहणाय । सर्वेषामर्थित्वात् । त्वदर्थित्वमेवापेक्षितमिति भावः । प्राप्तानिति शरीरेण सम्बद्धान् । एवं बहिरन्तःसम्बद्धान् परित्यज्य । तत्रापि तव समानत्वमप्यन्तर्बहिश्च । कामादिना शरीरेण च सम्बद्धाः । विवाहश्च समयोरेवेत्यग्रे वक्ष्यते । न च तेषामप्रसिद्धिरित्याह चैद्यादीनिति । जनपदशब्दत्वादतिप्रसिद्धिः । स्मरदुर्मदानिति । देशकालाद्यपेक्षामपि परित्यज्य स्त्रीहितं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्विवाहे लोकशास्त्रविरोधाभावमाह दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रेति । वाग्दत्ता । मुख्यतो भ्रात्रैव दत्तेति प्रथमं तन्निर्देशः । स्वपित्रेति । तस्यैव सा कन्येति न स्वातन्त्र्यं स्वतो दाने । ऐहिकार्थं तु विवाहः । तदैहिकं तेष्वेव युक्त्या शास्त्रेण लोकेन च सिद्धमिति तत्परित्यज्य कस्मादेव हेतोः नोऽस्मान् ववृषे वृतवती । अविशेषादिति चेत् । तत्राह असमानिति । बहुवचनं सम्बन्धिकुलाभिप्रायम्, यथा राजानः त्वत्समाः, तथा नाहम्, नाप्यहं राजसमः, नाप्यस्मदीयाः ।

---

१. रस इव । २. स्वपित्रे तस्यैव सा कन्येति, स्वपित्रे तस्यैव संकल्पेनेति, तस्यैव संकल्प्येति पाठत्रयम् । ३. स्वदान इत्यर्थः ।

तेन लौकिकार्थं वरणपक्षे लौकिकोत्कर्षाभावात् आसक्त्यभावेन सुखाभावाच्च अलौकिकस्य प्रकृतेऽसम्भवात् कस्माद्वृषे । हेतुश्चेदस्ति, वक्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वीक्षैवं हेतुः, सर्वोऽपि स्वेष्टमेव वृणुते, अतो वस्तुविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य वस्तुनि दोषानाह राजभ्य इति ।

राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ।
बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

रूपतः फलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ।
चतुर्भिर्दूषणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपदोषमाह । राजानो जरासन्धादयः, तेभ्यो बिभ्यत इति । न हि भयानकरसेनाविष्टानां सुखजनकत्वमस्ति । किञ्च । **समुद्रं शरणं गता**निति । नह्यन्यं शरणं गतस्य स्वातन्त्र्यमस्ति । नह्यस्वतन्त्रस्य सुखसाधकत्वम् । सर्वान् यादवानालक्ष्य बहुवचनम् । कपटमानुषलीलेव यादवलीलाप्याश्रितेति तैः समानधर्मवचनं लीलायां युक्तमेव । लौकिकदृष्ट्यैव स्वीकृत इति तदुपयोगिप्रकारेण पदार्थनिरूपणेनापि शास्त्रीयो दोषः । तृतीयं दूषणं **बलवद्भिः कृतद्वेषा**निति । द्वेषमात्रस्य करणमयुक्तम् । फलपर्यवसाने तु न दूषणम् । बलवत्पदात्फलपर्यवसानाभावोऽपि सूच्यते । बहुभिश्च सह कलहः न युक्तः । सर्वतः शङ्काया विद्यमानत्वान्न स्वास्थ्यं लोकप्रतीत्या निरूपयति । सर्वबलवद्विरोधे फलमपि जातं सूचयति **प्रायस्त्यक्तनृपासना**निति । ययातिशापात्त्यक्तं नृपासनं यैः यादवैः । अर्जुनादिव्युदासार्थं प्राय इति । अतो राजकन्यया राजैव विवाह्यो मुख्यः । अथवा राजमित्रम्, राजतुल्यो भवतीति । अथवा । स्वदेशस्थितः खण्डमण्डलाधिपतिर्वा । अथवा । निकृष्टपक्षे निर्भयः । नतु चतुर्विधदोषयुक्तः कश्चिदपि विवाह्यो भवति ।

अविचार्य मोहात् नीतिं परित्यज्य विवाहे बाधकमाह अस्पष्टवर्त्मनामिति ।

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ।
आश्रिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥

अथ यद्यलौकिकदृष्ट्या दूषणानि परिहृत्य विवाहं कुर्यात्, तदा अलौकिकव्यवहारस्तया ज्ञातुमशक्य इति लौकिकपक्षाश्रयणे उभयभ्रष्टाः स्त्रियः सीदन्ति । अलौकिकानां लक्षणमाह । न स्पष्टं वर्त्म येषाम् । यस्य हि रीतिर्ज्ञायते, तदनुसारेण व्यवहर्तुं शक्यते । कदाचित्ते लोकानुसारेणापि व्यवहरन्तीति तेषां नियतमार्गज्ञानाभावेऽपि तदाश्रितो लौकिकमार्गो ज्ञायत इति कथमवसाद इति चेत् । तत्राह अलोकपथमीयुषामिति ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

राजभ्यो बिभ्यत इत्यत्र । फलपर्यवसाने त्विति । द्वेषफलं तेषां मारणं कर्तुं शक्येत चेद्द्वेषे न दूषणम् । परं तदेव न शक्यमित्याहुः बलवत्पदादिति ।

---

१. इच्छा ।

अलोका लोकातिरिक्ताः, लोके स्थित्वापि अलौकिकानामेव मार्गमाश्रयन्ति। तेषां लौकिकव्यवहारोऽप्यलौकिक इत्यर्थः। अत एव क्षणिकानामव्यवस्थितगतीनां पदवीमाश्रिताः सीदन्ति। प्राय इति। ता अपि चेत्तत्प्रवणास्तादृश्य एव भवेयुः, तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम्॥ १३॥

किञ्च। यं न कोऽपि भजते, तं यो भजते, स सीदतीति वक्तुं मां न कोऽपि भजत इत्याह भगवान् निष्किञ्चना इति।

निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः।
तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे॥ १४॥

धनिन एव स्त्रीणां प्रियाः, वयं तु निष्किञ्चनाः। नाप्यस्मदीयाः सकिञ्चना इत्याह निष्किञ्चनजनप्रिया इति। निष्किञ्चना एव जनाः प्रिया येषाम्, निष्किञ्चनजनानां च स्वयं प्रियाः। अतः साक्षात्परम्परयापि धनाभाव उक्तः। एतत्प्रायिकं भविष्यतीत्याशङ्क्य सर्वजनीनं नियतमेतदित्याह तस्मादिति। आढ्या धनेन सम्पन्नाः प्रायेण न मां भजन्ति, धननाशस्योभयथापि सम्भवात्। यद्यप्यस्मासु स्नेहं कुर्यात्, तदा सर्वस्वमस्मदर्थं विनियुञ्ज्यात्, तदापि निर्धनो भवेत्। यदि वास्मन्माहात्म्यं बुद्ध्वा आन्तरमेव भजनं कुर्यात्, तदापि अस्माकं प्रियः स इति अस्माभिरेव स्वप्रियत्वसिद्ध्यर्थं स निर्धनः क्रियते। अत उभयथापि लोके प्रतिष्ठाकरमाढ्यत्वं नश्यतीति न भजन्ति। तव तु आढ्यत्वमेव स्वरूपमिति[1] स्वरूपनाश एव सम्भावित इति भावः। प्रायेणेति[2] अम्बरीषादिव्युदासार्थम्॥ १४॥

नीतिविरोधमाह ययोरात्मसममिति।

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः।
तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित्॥ १५॥

सुमध्यमे इति सम्बोधनं निर्धनगृहे स्थातुमशक्तिं बोधयति। कार्यकरणासामर्थ्यात् भोगाभावाच्च। अत एव समान एव विवाह्यः, नासमान इति। लौकिकं समानत्वं यैः सिध्यति, तान् धर्मानाह। ययोः स्त्रीपुरुषयोर्मित्रयोर्वा समानं वित्तं भवति, समानं च कुले जन्म, वयो वा, ऐश्वर्यं च समानम्, आकृतिश्च, वयस्तारुण्यं च, भव उत्पत्तिर्वा। जन्मभवयोः कालदेशकृतो भेदोऽनुसन्धेयः। सर्वथा साम्यं न युक्तमनुपपन्नं चेति आत्मपदम्। स्वयोग्यानुसारि साम्यमित्यर्थः। यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः, षोडशवार्षिकी कन्येति। पञ्च धर्माः समाः। ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः। 'कन्या वरयते रूप'मितिश्लोकेऽपि पञ्चापेक्षिता धर्मा उक्ताः। रूपमत्राकृतिः। वित्तं स्पष्टम्। श्रुतमैश्वर्यस्थानी-

१. रूपमिति पाठः। २. प्राय इति पाठः।

यम्। कुलं जन्म। भवः समृद्धिः पक्वान्नस्थानीया। तदेवात्रापि ग्राह्यम्। तत्र लौकिकदृष्ट्या राजसमानं धनं नान्यस्य भवतीति साम्याभावः सिद्धः। जन्म। यादवानां तथा न कुलीनत्वमिति लोकप्रसिद्धिः। आकृतिरपि न गौरेति। राज्याभावादेव नैश्वर्यम्, उद्भवोऽपि तत एव निवर्तते। दैवाज्जातेऽपि विवाहे मैत्री न तिष्ठतीति प्रकृते मैत्र्या अप्युपयोगात् ग्रहणम्। **उत्तमाधमयोस्तु न क्वचिदिति**। क्वचिदपि नेत्यर्थः। क्वचिज्जातं वा न सुखकरं भवतीति वैलक्षण्यम्॥ १५॥

तर्हि किमतः परं कर्तव्यमिति चेत्, तत्राह वैदर्भीति द्वाभ्याम्।

वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया।
वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा॥ १६॥

एकेनाज्ञानं समर्थ्यते। 'अज्ञानात्कृतमकृतमेवे'ति हविर्विपर्यास इव पुनर्यथाकरणमित्युपाय इति प्रथममज्ञानमाह। वैदर्भि विदर्भराजदुहितः। अनेन सत्कुलप्रसूतत्वमुक्तम्। **अविज्ञाय वयं वृता** इति। एतत्तस्या अज्ञानसमर्थनं कार्यान्तरविधानार्थम्, न तु दोषारोपार्थम्। ननु स्तोत्रद्वारा विज्ञापनया च तया पदार्था ज्ञायन्त एव, तत्कथमज्ञानमित्याशङ्क्याह **अदीर्घसमीक्षयेति**। न दीर्घा सम्यगीक्षा यस्याः। आपातत उत्कर्षं दृष्ट्वा अलौकिकमज्ञात्वा लौकिकं सुखं भविष्यतीति वरणाददीर्घदर्शित्वम्। वस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसारनिवारकः, नतु संसारप्रद इति वस्तुतोऽप्यदीर्घदर्शित्वम्। तत्र हेतुमाह **गुणैर्हीना** इति। सगुणादेव संसारो भवति। ननु पूर्वं नारदादिभिः त्वदीयैः[1] अनन्तगुणपूर्णत्वेन भवान्[2] स्तुतः, तत्कथं गुणैर्हीना इति चेत्, तत्राह **भिक्षुभिः श्लाघिता** इति। भिक्षवो हि न वस्तुस्वरूपं जानन्ति, परस्य कथमिष्टमनिष्टं वा भवतीति स्वकार्यमात्रं पश्यन्ति। अन्यथा न याचेरन्। तदुक्तं पूर्वम्। 'नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम्। यदि वेद न याचेते'ति सामान्यतो याचकदूषणम्। अतः स्वयं गुणातीता इति केवलं मोक्षार्थिनः संसारापेक्षिणोपि स्थाने स्तुवन्तीति भिक्षुभिः श्लाघिता इति दूषणम्। तत्रापि **मुधा**। तेषां स्वाचरणादेव पुरुषार्थोऽपि सिध्यतीति मोक्षेऽपि न मद्दानापेक्षा, परमभक्तानां तु सुतरामेव न मदपेक्षा। अतो मुधैव स्वरसात्ते स्तुवन्ति। ये पुनः संसारापेक्षिणः, तैर्न तद्ग्राह्यम्। अतः स्वतः परतश्च अभिप्रायापरिज्ञानात् भ्रमस्तवोत्पन्न इति अज्ञानादेव वरणमित्यर्थः॥ १६॥

तर्ह्यतःपरं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह।

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम्।
येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे॥ १७॥

अथेति भिन्नप्रक्रमेण। पितृगृहे गत्वा पूर्ववत् कृत्वा आत्मनोऽनुरूपं संसारैक-

---

१. तदीयैरिति पाठः। २. भगवानिति पाठः।

प्रवणम् । स्त्रियः संसारैकस्वभावा इति स्त्रीणां न मुक्तिरिति मर्यादा । स्त्री च भर्तृसायुज्यं प्राप्नोति । अतः समाने भर्तरि सर्वमेतदुपपद्यते, न विषम इति, अन्यथा स्त्रीनाशो भर्तृनाशो वा स्यात् । स को वा वरणीय इत्याकाङ्क्षायां बहिर्मुखं निर्दिशति क्षत्रियर्षभमिति । ते हि बहिर्मुखा एव । अन्यथा निर्दयाः परघातं न कुर्युः । क्षत्रियश्रेष्ठत्वात् न कोऽपि वाच्यतां मन्यते । तेषां जये अन्यसम्बन्धिन्योऽप्याह्रियन्त इति न दूषणमपि । आकाङ्क्षा तु तेषां वर्तत इत्युक्तमेव । ततः किं स्यादित्याशङ्क्याह येनेति । सत्या आशिषः, प्रवाहनित्या विषयाः, तैरेव सिध्यन्ति, न त्वन्यैः । ऐहिकामुष्मिकफलरागरहितस्तु मत्परायण इति न मत्सेवया सर्वजन्मस्वैहिकामुष्मिकफलसिद्धिः । अतः संसारैकस्वभावक्षत्रियर्षभवरणेनैव फलप्राप्तिरिति युक्तम् । त्वमिति मायारूपत्वमुक्तम् । कापट्यं तत्रैव सफलं भवति, न तु ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवं कर्तव्ये, सर्वज्ञेन त्वया किमित्यहमाहृतेति चेत्, तत्राह चैद्येति द्वाभ्याम् ।

चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्त्रादयो नृपाः ।
मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥
तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ।
आनीतासि मया भद्रे तेजोऽपहृतयेऽसताम् ॥ १९ ॥

तान् तेषां दोषं च निरूपयति । आद्यन्तौ शापवशात् द्वेषिणौ । मध्यमौ देवतान्तरोपासकौ बहिर्मुखाविति चत्वार उक्ताः । तेन शापात् वा स्वभावाद्वा ये अन्यपराः, ते द्विषन्तीति । येऽप्यन्ये तानप्येतादृशधर्मवतः आदिशब्देन परिगृह्णाति । नृपा इति तेषां सर्वथा अमारणे हेतुः । मम सम्बन्धिनोऽपि मां द्विषन्ति । किञ्च । त्वत्सम्बन्धिनोऽपीत्याह रुक्मी चापीति । तव मुख्यः सम्बन्धी ज्येष्ठभ्राता । चकारात्तत्सम्बन्धिनः । सम्बन्धविशेषस्योक्तत्वात् ते तवापरिहार्या इत्यपि सूचितम् । अतस्तेऽस्मदीयास्त्वदीयाश्चेति तेषां गर्वलक्षणसन्निपातनिवृत्त्यर्थं त्वमानीतेत्याह । वामोर्विति सम्बोधनाददुष्टत्वं च द्योतितम् । निवार्यं दोषमनुवदति तेषां वीर्यमदान्धानामिति । वीर्यमदेन अन्धानाम् । यथा अन्धः निकटे स्थितमपि गर्तं न जानाति, अपि तु पतत्येव, तथा ते वैष्णवानलेषु पतन्तः मया निवारिता इति भावः । किञ्च । दृप्ताः हृदयशून्या अपि । न वा प्रमाणम्, न वा विचारस्तेषामित्यर्थः । ताभ्यां जातो यः स्मयः तस्य नुत्तये आनीतेति समानयने हेत्वन्तरमिति, दोषाभावश्च पूर्वं प्रतिपादित इतीतरभजनं समर्थितं भवति । ननु तेषां गर्वाभावस्तत्पराजयेनैव सिद्धो भवतीति किं मदाहरणेनेत्याशङ्क्याह तेजोऽपहृतय इति । तेषां तेजोऽप्युपहर्तव्यम् । उपहतये नाशाय वा । जयपराजयावव्यवस्थिताविति शास्त्रेण कदाचिज्ज्ञातेऽपि पराजये न यावज्जीवं ग्लानिं मन्यन्ते । सत्प्रतिभाः सन्तः पुनरायान्ति च ।

१. गर्वे इति पाठः ।

एवं कृते तु गततेजसो भवन्तीति न तेषां पुनरुद्गमः । तेजोहरणं दोषाय भविष्यतीत्याशङ्क्याह असतामिति । असतां तेजोनाशः युक्त एव ॥ १८, १९ ॥

एवं रुक्मिण्या उपयोगमुक्त्वा स्वार्थं सा स्थापनीयेति पक्षं वारयति उदासीना इति ।

उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ।
आत्मलब्ध्यास्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥

नूनमिति नात्र सन्देहः युक्त्या कर्तव्यः । ईषणात्रयं पर्यवसितं स्त्रीपुत्रधनरूपम् । तदपेक्षायामन्तस्तन्निवार्यरोगे तदपेक्षा भवति । पूर्णानन्दस्य स्वस्मिन् दोषाभावात् औदासीन्यमेव । द्वेषाभावात् नापि त्याज्यम् । अतः स्वस्योपचयापचयाभावात् न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः । अत्र भगवत्सम्बन्धः नोभयेच्छाकृतः, किन्त्वन्यतरेच्छाकृत एव । कार्यमुभयेच्छाधीनमिति तदनुरोधे भगवतः सकाशात्तत्कार्यमुत्पद्यते । अननुरोधे तु नेति नावश्यकत्वं कार्यस्य । अनुरोधस्तु न नित्यः भिक्षुकेष्विव । अतोऽन्यत्र नित्यापेक्षिणो गमनमुचितम् । 'धर्मार्थकाममोक्षार्थं य इच्छे'दित्यादिवाक्यमपि पृथगेव दानं बोधयति, नतु क्रियायां भगवत्सम्बन्धम्, अन्यथा भगवांस्तद्दाता न भवेदेव, स्वस्य निर्बन्धसम्भवात् । अकामुकत्वे हेतुमाह आत्मलब्ध्येति । यद्यपि भगवति नायं हेतुः, आत्मत्वात् अज्ञानादिव्यवधानाभावाच्च । 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' इति श्रुतिरपि न फलस्य फलसम्बन्धं बोधयति । तथापि लौकिकोक्त्या सम्मतिप्रदर्शनार्थं तथोच्यते । यथा लब्धात्मानः न स्त्र्यादिकामुकाः, एवं वयमिति । वाच्यं त्वेतावत्पूर्णा आस्महे इति । सर्वदैव वयं पूर्णास्तिष्ठाम इत्यर्थः । नित्यप्राप्त एवात्मा हेतुत्वेनानूद्यत इति । ननु तथापि क्रीडार्थं समागतस्य क्रीडानिर्वाहार्थं कामना भवत्येवेति चेत्, तत्राह गेहयोर्ज्योतिरक्रिया इति । आविर्भूतमनाविर्भूतं वा तेजः स्वयं कार्ये न व्यापृतं भवति, किन्त्वाविर्भूतं केनचिन्निमित्तेन स्वसम्बन्धिनं प्रकाशयति । सम्बन्धिन एव च दोषं नाशयति, नतु स्वस्य काचिदपेक्षा । आविर्भूतमिति गेहयोर्देहगेहयोः । उभयमपि तुल्यमिति ख्यापयितुं समानशब्देन निर्देशः । ज्योतिरिव क्रियारहिताः ज्योतिरक्रियाः । अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भाव इत्युक्तम् । अतः क्रिया विकारात्मिका नास्तीति नास्माकं काप्यपेक्षा । फलं च न नियतमिति फलापेक्षायामन्यानुसरणं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

उदासीना इत्यत्र । दोषाभावादिति । कामाद्यभावादित्यर्थः । गेहयोरिति सप्तमी । देहे गेहे च ज्योतिरिव क्रियारहिता इत्यर्थः ।

---

१. धर्मार्थकाममोक्षाख्यमिति पाठः । २. पृथग्दाने तु ईश्वरत्वेन अन्यथाकरणसामर्थ्यान्न नित्यानुरोध इत्यर्थः ।

निःसम्बन्धं निरूप्य भगवान् निवृत्त इत्याह एतावदुक्त्वेति।

श्रीशुक उवाच—**एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं वल्लभामिव।**
मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्न उपारमत्॥ २१॥

इदमेव वाचा तिरोधानम्। तिरोधाने निमित्तमाह आत्मानं वल्लभामिवेति। तत्रापि हेतुः अविश्लेषात्। यथा चैद्यादीनां दर्पहननार्थं एषा समानीता, एवमेतस्या अपि दर्पनिराकरणार्थं सम्बन्धनिराकरणं दर्पहेतुना सह सम्बन्धे विद्यमाने क्षयाभावो न भवतीति अनेनैव भविष्यतीति ज्ञात्वा कृतवानिति ज्ञापयति। वल्लभा भगवतोऽत्यन्तं प्रिया। प्रीतिविषयत्वादपेक्षिता इवेति। बहुस्त्रीकत्वात्कार्यस्यान्यथापि सिद्धेः। एकभार्यस्य यथा सा वल्लभा भवति, तथा सा मन्यते[1], अन्यथा अविश्लेषो हेतुर्न स्यात्। अथवा। अज्ञानेन भगवन्तं भजतीति प्रबोधार्थं भगवानेवं वदतीति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह आत्मानं वल्लभामिवेति। भगवन्तं स्त्रियमिव मन्यते, 'यथा स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं कञ्चन वेदे'ति सुषुप्त्युपाख्याने 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इति निरूपितम्। 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्र विवृतम्। तस्य यथा प्रबोधः कार्यते[2], एवमस्या अपीति। अर्धवल्लभां वा आत्मानं मन्यत इति वेति। उपारमत् वाक्यात् कायिकमानसव्यापाराच्च॥ २१॥

ततो यज्जातं तदाह इतीति त्रिभिः।

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम्।
आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुदती जगाम ह॥ २२॥
पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः।
आसिञ्चती कुङ्कुमरूषितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक्॥ २३॥
तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात।
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन् रम्भेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् २४

सम्यक् ज्ञानवत्याः किञ्चिज्ज्ञानवत्याः मूर्छितायाश्च अवस्थाः क्रमेणोच्यन्ते। यतस्त्रिगुणा हि सा। अतः सत्त्वादितमोन्ता अवस्था वर्णिताः। प्रत्येकं गुणानां त्रैवि-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

एतावदुक्त्वेत्यत्र। दर्पहेतुनेति। चैद्यादीनां दर्पे हेतुर्मायात्वादियम्। तथाच तेषां दर्पहेतुना तया सह भगवतः सम्बन्धे तेषां क्षयनुत्तिर्न भवति, किन्त्वधिकः क्षयो भवेदित्यर्थः। दर्पहेतुर्भगवत्सम्बन्धः प्रबलः सन्नधिकं दर्पं जनयेदिति भावः। अनेनेति। सम्बन्धनिराकरणेनेत्यर्थः। कृतवानिति। सम्बन्धनिराकरणमिति पूर्वमन्वयः। लौकिकसम्बन्धे भार्यां प्रति स्वयमेवान्यभजनं नोपदिशेदिति भावः।

---

१. मान्यते इति पाठः। २. कार्यः।

ध्यमिति त्रितयं त्रितयं निरूप्यते। तत्र प्रथमं सत्त्वे कार्यत्रयमाह। इति पूर्वोक्तप्रकारेण निःसम्बन्धप्रतिपादकं वाक्यमाश्रुत्य प्रथमं भीता जाता, त्यक्ष्यतीति। ततो हृदये वेपथुः कम्पोऽपि जातः। दुरन्ता चिन्तापि। चिन्ता सात्त्विकी, भयं तामसम्। त्रिलोक्याः ईशः, पतिश्च स्वस्यापि, लौकिकवैदिकोत्कृष्टसम्बन्धौ निरूपितौ। तदेति[1]। तस्यामवस्थायाम्। तदिति वा प्रसिद्धं सर्वजनीनम्। अतः सत्यमपि कुर्यात्। केवलं लोकतो वेदतश्चैव सम्बन्ध इति न, किन्तु स्वस्यापि रोचत इत्याह प्रियस्येति। ननु परिहासवचनमेतद्भविष्यतीति कथं भयमिति चेत्, तत्राह देवीति। देवतारूपा सा, सत्यमेव भगवान् वदतीति ज्ञातवती। तदभिप्रायं ज्ञात्वा दर्पं परित्यज्य कथं न प्रपन्ने-त्याशङ्क्याह अश्रुतपूर्वमिति। दर्पः सर्वदैव जायते, वाक्यं तु न कदाचिदप्येवं श्रुतम्। तदप्यासमन्तात् श्रुत्वा अभिप्रायतोऽर्थतश्च। अतः प्रथमतो भयं मनसि जातम्। हृद-यस्थाने कम्पोऽपि जातः, इदं कायिकमिव बुद्धेः। अहङ्कारस्तु निवर्तनीय एव। चिन्ता चेतसः। रुदतीति रोदनमिन्द्रियाणाम्, अहङ्कारः तद्रूपेण निर्गत इति ज्ञापनार्थः। हेत्याश्चर्यम्। कथं वाक्यमात्रेणैतामवस्थां प्राप्तवतीति। आन्तरमेतन्निरूपितम्। बाह्यं निरूपयति पदा सुजातेनेति। सुजातेनातिकोमलेन लक्षणयुक्तेन वा। तेन लक्षणाना-मुत्पादकस्य वा दोषमापादयन्ती तथा कृतवती। अथवा। उत्कृष्टत्वाच्चरणस्य नैवमनिष्टं भविष्यतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते। नखारुणश्रियेति। नखेषु नखैः कृत्वा वा अरुणा श्रीर्यस्येति। अनेन नखानां मणिरूपत्वमुक्तम्। अयं सात्त्विक उत्कर्षः। सहजागन्तुको-त्कर्षयुक्तेन पदा भुवं लिखन्ती। चिन्ताकुलितायास्तथैव व्यापार इति भूमिं लिखन्तीति। भूम्यां किञ्चिल्लेखनं निषिद्धम्, भूमिं भित्त्वान्तःप्रवेक्ष्यामीति भावेन तथा लेखनम्। इयं हि लौकिकी भाषा, लौकिकभावनिराकरणार्थमेव भगवता तथोक्तमिति यः कश्चन भावः परमोत्कर्षं प्राप्तः फलपर्यवसायी भवतीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते। अतस्तस्याः कायिकव्या-पारो निरूपितः। मानसमाह। अश्रुभिः कुङ्कुमरूषितौ स्तनावासिञ्चती। मनस्यतिशो-कान्निरन्तरोत्पन्नान्यश्रूणि अञ्जनमपि भित्त्वा निर्गच्छन्तीति तस्या अतिरिक्तः सर्वोऽपि वर्णस्तैरपनीत इति सूच्यते। कुङ्कुमं कज्जलं च उभयमपहृतमिति। अधोमुखीति च मानसमेव। अतिदुःखेन रुद्धा वागिति वाचो निवृत्तिः। उभयोरल्पो व्यापारः। वाक्[2] तु निवृत्तैवेति। बाह्याभ्यन्तरामवस्थामुक्त्वा देहस्य पातमाह तस्या इति। आद्येन मानस-पातश्च। तस्या देहः पपात। देहधारिका बुद्धिः प्रयत्नद्वारा। सा तु त्रिभिर्नष्टेति सुदुःख-भयशोका निरूपिताः। सुदुःखं पुरुषोत्तमलक्षणविषयाभावात् आनन्दरूपस्य भगवत-स्तिरोभावाद्वा। भयं भगवानन्येभ्यो दास्यतीति। शोकः स्वस्य सर्वनाशात्। त्रिदोषेण बुद्धिनाशः। स स्वकीयं प्रयत्नाभावमपि करोतीत्याह हस्तात् श्लथद्वलयतो व्यजनं

१. तदैतस्यामवस्थायामिति पाठः। २. वक्तुमिति पाठः।

पपातेति । कृशत्वात् श्लथद्वलयत्वम् । आदौ धर्मनाशः, पश्चाद्धर्मिण इति । क्रमेण ह्रास इति नालौकिकप्रकारेण तस्याः पातः । व्यजनं वीज्यमानं धारकप्रयत्ननाशात् पपात । अनेन स्थूलः प्रयत्नो नष्ट इत्युक्तम् । सूक्ष्मोऽपि नष्टः येन प्राणो धार्यत इत्याह देहश्चेति । देहश्च पपात । चकारात्तत्सम्बन्धीन्याभरणादीन्यपि । इतोऽपि सूक्ष्मः कारणप्राणधारकोऽवशिष्यते । तस्मिन्निवृत्ते सर्वनाशो भविष्यतीति भगवत एतावद्दूरं परीक्षा । लौकिक्याः पुनर्जीवनमलौकिकं न युक्तमिति ततः पूर्वमेव प्रतीकारं करिष्यति । सूक्ष्मा धारिका बुद्धिः स्वप्नेऽपि तिष्ठतीति कथं देहपात इति चेत्, तत्राह विक्लवधिय इति । सूक्ष्मापि बुद्धिर्वैक्लव्यं प्राप्तवती । विचारेण तदपनोदाभावमाह सहसैव मुह्यदिति । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'रिति न्यायेन अर्धं मृता । केवलमासन्यस्तिष्ठति । अत एव पतिता, न मृता । पतनादपि भयं भवतीति भयेन प्रयत्नाभिव्यक्तिमाशङ्क्य तन्निषेधार्थमाह रम्भेव वातविहतेति । वाय्वाघातेन यथा कदली भग्ना पतति, सर्वथा प्रयत्नरहिता स्वतोऽपि कोमला । प्रविकीर्य केशानिति रम्भातुल्यत्वं निरूपितम् । अथवा । मूर्च्छासमये शिरोभ्रमणं जातमिति केशग्रन्थिविस्रंसनात् केशविकीर्णता[1] जाता । केशा वेण्याकारेण न बद्धाः ॥ २४ ॥

तदा भगवान् क्षणविलम्बे समाधानमशक्यमिति उपेक्षाभावं परित्यज्य, तस्यामपेक्षाभावं कृत्वा, शीघ्रं प्रतिक्रियार्थं प्रवृत्त इत्याह तद्दृष्ट्वेति ।

तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।
हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोऽन्वकम्पत ॥ २५ ॥

तस्याः पतनं दृष्ट्वा करुणायुक्तो भूत्वा अन्वकम्पत[2] । तस्या दुःखनिवृत्तिमियेष । अभिप्रायानुसारेण यत्तयाग्रे निरूपितं तावद्वक्तव्यम् । ततश्च अभिमानाभावे ज्ञाते भगवान् कृपां कुर्यात् । यत्तु मध्ये मूर्च्छया पतनम्, तदभिप्रायाज्ञानात् । ईश्वरवाक्ये च यावत्स एव स्वाभिप्रायं न प्रकाशयति, तावदर्थान्तरं न वर्णनीयम् । अतो लौकिक-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

तस्याः सुदुःखेत्यत्र । लौकिक्याः पुनर्जीवनमिति । उत्तरार्धे लोकधर्मपुरस्कारेण लीलाकरणात्तादृशलीलासम्बन्धिन्या अलौकिकप्रकारेण जीवनं न युक्तम् । पूर्वार्धे अलौकिकभावेन लीलाकरणात्तत्र व्रजस्थानां जीवनमलौकिकं सम्पादितवानिति द्वादशाध्याये तथैव निरूपितमिति भावः ।

तद्दृष्ट्वेत्यत्र । अनुकम्पामिति । कृतवानिति शेषः । अनुकम्पापदार्थमाहुः दुःखेति । परदुःखप्रहाणेच्छायाः कृपापदार्थत्वादिति भावः ।

---

१. केशा विकीर्णा जाता इति पाठः । २. अनुकम्पामिति लेखपाठः ।

त्वात्तस्या अभिप्रायापरिज्ञानात् त्यागभयेन तथावस्थोचितैव। तदा भगवानुत्तरेऽदत्ते अभिमानाभावे चाज्ञातेऽपि कृपामेव कृतवान्। तत्र हेतुः करुण इति। दयायुक्तः। दयायामपि हेतुः तद्दृष्ट्वेति। भगवानिति सर्वार्थाभिज्ञता। कृष्ण इति स्त्रीणां प्रियः। तासामुद्धारार्थे आगतः कथं तां मारयेत्। ननु बहव एव मूर्च्छिता भवन्ति वचसा त्रासिताः, किमत्राश्चर्यमिति चेत्, तत्राह प्रियायाः प्रेमबन्धनमिति। सापि भगवतः प्रिया, भक्तत्वात्। तस्याश्च प्रेमातिशयः सम्बन्धाभावे ज्ञात एव प्राणपरित्यागरूपः। प्रेमैव बन्धनमिति भगवत्प्रेम्णैव सा बद्धा तिष्ठति। तदभावे ज्ञात एव पतितेति। ननु युक्तमेव तस्यास्तथात्वम्, केनांशेन सन्तुष्टः, सन्तोषहेतोराश्चर्यस्याभावादित्याशङ्क्याह हास्यप्रौढिमजानन्त्या इति। हास्यरसे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायेन पदार्थनिरूपणं प्रौढिः। तत्र भगवता पूर्वपक्षः कृतः। यतो रुक्मिणी न लौकिकी। नापि लौकिकविषयमपेक्षते। अतोऽवश्यं सिद्धान्तो वक्तव्यः। तदुक्तं न जानातीति मुग्धभावात् बालानामिवाभिमानो न दोषायेति मूर्च्छां दृष्ट्वा स्वभावतोऽपि परमकारुणिकः अनुकम्पां कृतवान्॥ २५॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह पर्यङ्कादिति।

पर्यङ्कादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः।
केशान् समूह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत् पद्मपाणिना॥ २६॥

स्वयं शीघ्रमवरुह्य पर्यङ्कात्, हस्तद्वयेन तामुत्थाप्य, हस्तद्वयेन च केशान् समूह्य, एकेन हस्तेन केशबन्धं धृत्वा, दक्षिणेन तद्वक्त्रं प्रामृजत्। पद्मपाणिनेति शीतलेनामृतस्रावेण। तेन तापापनोदः जीवनं च जातम्। स्पर्शेनैव प्राणाः समागताः॥ २६॥

ततः स्वस्थां सान्त्वयामासेत्याह प्रमृज्येति।

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा।
आश्लिष्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम्॥ २७॥

तेनैव पाणिना अश्रूणि प्रमृज्य, अश्रूणां कला यत्र। तत उत्थाप्यैव[1] धृत्वैव हस्तद्वयेन मध्ये एकेन[2] केशबन्धम्। उक्तां क्रियां कृतवान्। अतः सान्त्वनपर्यन्तं चतुर्भुज एव स्थितः। प्रकर्षेण मार्जनं अश्रूणि दूरीकृत्य परितः स्थितकज्जलस्य सर्वत्र स्थापनम्, तथैवान्यत्रापि स्नेहप्रकाशार्थं त्यागाभावविश्वासार्थं च बाहुना आश्लिष्य। ननु स्वयमेव 'न ह्यपत्यार्थकामुका' इत्युक्त्वा, पुनः किमर्थं तथा कृतवान्, तत्राह अनन्यविषयामिति। न विद्यते अन्यो विषयो यस्याः। यद्ययमपि विषयो न भवेत्, तदा शरीरनाशः स्यादिति। 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् बिभर्म्यहमि'ति। तस्यास्तथात्वं ज्ञात्वा स्वप्रतिज्ञास्थापनार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः। ततश्च स्त्रीत्वेन न कामिता, किन्त्वनन्यविषयत्वेन। किञ्च। सती पतिव्रता। तदुपेक्षायां मर्यादाविरोधोऽपि स्यात्। राजन्निति सम्बोधनं भ्रमाभावाय। राजा हि पूर्णविषयो भवतीति॥ २७॥

---

१. उत्थाप्येति पाठः। २. डोरकेण केशबन्ध इति पाठः।

सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ।
हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हां सतां गतिः ॥ २८ ॥

किञ्च, सान्त्वयामासेति । ततो वाक्यैः सान्त्वयामास । ननु स्वयमेव निःसम्बन्धं प्रतिपाद्य, कथं सान्त्वनं कुर्यादित्याशङ्क्याह सान्त्वज्ञ इति । सान्त्वने हेतुः कृपयेति । नतु भयेन कथञ्चिदपि । कृपणामिति दयायां हेतुः । नतु भार्याम् । ननु धर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात्कथं कार्पण्यमेव हेतुरित्यत आह प्रभुरिति । स हि स्वतः समर्थो न भार्यादिकमपेक्षते । हास्यप्रौढिवाक्यैर्भ्रमच्चित्तामिति वाक्यसान्त्वने हेतुः । अन्यथा कायसान्त्वनेनैव चरितार्थता स्यात् । अतश्चित्तभ्रमोऽपि निवारणीयः । ननु तिष्ठतु चित्ते भ्रमः, किं स्यात्, अत आह अतदर्हामिति । तद्विरूपतयावस्थानं नार्हति । शरीरेण कृपाम्, वाचा अकृपां च । शरीरे स्वास्थ्यम्, चित्तेऽस्वास्थ्यं वा । यतो भगवान् सतां गतिः । सन्तो हि निःसन्दिग्धा भवन्ति, भगवद्वाक्यविश्वासेन प्रवर्तन्ते । 'द्विःशरं नाभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाश्रितान् ।' 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यती'ति । अतश्चित्तभ्रमापनोदनार्थं वाचा सान्त्वनं कर्तव्यम् ॥ २८ ॥

तामेवाह त्रिभिः ।

श्रीभगवानुवाच—**मा मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ।**
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमङ्गने ॥ २९ ॥

मा मेति । कायवाङ्मनसां पूर्वं पूर्वं बलिष्ठमिति कायेन सान्त्वने कृते फलरूपत्वात्तस्य वाचिकस्य दुर्बलत्वाच्च जातमेव सान्त्वनम् । परं कायवाचोः परस्परविरोधात् भगवान्न विश्वसनीय इति स्यात्, तन्निषेधति, हे वैदर्भि, मां मासूयेथा इति । दोषारोपेण मा पश्य । अथवा । निष्कारणमेतावद्दुःखं दत्तमिति कदाचिदसूयां कुर्यात् । अन्यत्तु सहजमेव, न तेन कश्चिदुपकारं मन्यते । तर्ह्येवं वचनस्य प्रवृत्तिविरुद्धस्य कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह जाने त्वामिति । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथावचनमभिप्रायं सूचयति । ननु निर्दुष्टा सर्वथा चेत्, तदैवमपि दोषं न मंस्यत इति किं दोषनिराकरणेनेत्यत आह वैदर्भीति । जन्मभूमिसम्बन्धात् कदाचिदेवमपि भावयेदिति, अन्यथा चित्तवृत्तिर्भगवता कृतेति तदर्पहननं क्ष्वेल्यर्थं च न परस्परं विरुध्यते । शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः । मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति । लक्षणागौण्योस्त्वभेदः, तात्पर्ये वा अन्त-

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मा मा वैदर्भीत्यत्र । अन्यत्त्विति । लौकिकविषयाभावादिकमित्यर्थः । न तेनेति । लौकिकविषयादिना कश्चिदपि भक्त उपकारं न मन्यते । अतस्तदभावकथनं सहजत्वान्न दुःखदम्, किन्तु त्यागबोधकं वाक्यं दुःखदमित्यर्थः । दोषं न मंस्यते इति । एतादृशवाक्याकथनेपि विषयान्न भावयिष्यतीत्यर्थः । एवमपीति । विषयभोगमपीत्यर्थः ।

---

१. भगवतीति पाठः ।

भावः । तत्र मुख्यार्थबाधः दर्पहननपक्षे क्ष्वेलिपक्षे च तुल्यः । ततः प्रासङ्गिको गौणः क्ष्वेल्यां पर्यवस्यति । तात्पर्यं तु दर्पहनन इति उभयमविरुद्धम् । 'स्त्रीषु नर्मविवाहे चे'ति वाक्यात् मुख्यार्थरहितशब्दप्रयोगो न दोषाय । अन्यथा तात्पर्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात् । 'परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रिय'मिति भगवद्वाक्याच्च । पूर्वपक्षन्यायेन बहिर्मुखत्वं लौकिकत्वं च तस्यामारोप्य, वाक्यानि प्रयुक्तानीत्यवोचाम । प्रासङ्गिकानि फलानि भगवान् निर्दिशति सान्त्वनार्थम् । मुख्यार्थो न विवक्षित इत्यत्र हेतुः जाने त्वां मत्परायणामिति । अहमेव परमयनं यस्याः । तर्हि कथने कोऽभिप्राय इति चेत्, तत्राह क्ष्वेल्याचरितमिति । क्ष्वेली परिहासः । परिहासार्थमेव हि गाल्यः उत्पन्नाः । अतः क्ष्वेल्यैवाचरितं तादृशवचनभाषणं कृतमित्यर्थः । तथाकरणे दोषाभावमाह अङ्गने इति । अङ्गं नयति प्रापयतीति तादृश्या सह रसोत्पत्त्यर्थं वक्तव्यमेव । प्रासङ्गिकत्वात्तदानीमेवैतदभावेऽपि न दोषः । अग्रे तु भविष्यति । दर्पस्तु भगवदीयतया स्वल्पो मृग्य एव, अन्यथा ज्ञानमार्गात् को विशेषः स्यात् । परमुद्गतो नापेक्ष्यते । तस्मिन्निराकार्ये वक्ता ईश्वर इति सर्वोऽपि निवृत्तः, तदाधाराः प्राणा अपि । तदनभिप्रेतमिति पुनः प्रतिप्रसवमाह जाने त्वामिति । परन्त्वहमेव वल्लभेति न मन्तव्यमिति भावः । क्ष्वेल्याः प्रयोजनमाह त्वद्वचः श्रोतुकामेनेति । गूढं वाक्यमपि श्रोतव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

प्रयोजनान्तरमाह मुखं चेति ।

मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम् ।
कटाक्षेपारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥

मुखं च ईक्षितुम् । गालिदाने हि लोकाः कुप्यन्ति, तथा त्वमपि कोपं करिष्यसीति कोपोत्पादनार्थं तथोक्तम् । प्रेमरसस्त्रिविधो भवति, सात्त्विको राजसस्तामसश्च । सात्त्विकस्तत्र पुत्रादिसाधारणः । राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः । तामसस्तु जार एव भवति । सहजः स भावः कदाचिदत्र द्रष्टव्य इति तदुत्पादनार्थं वचनम् । प्रेम्णा यः क्रोधसंरम्भः, तेन स्फुरितमधरं यत्र, कटाक्षेपा वक्रदृष्टयः, तत्सहितमरुणं अपाङ्गं नेत्रान्तं यस्य । सुन्दरश्च

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रासङ्गिकानि फलानीति । दर्पहनने तात्पर्यात्तन्मुख्यं फलं स्वपरायणत्वज्ञानक्ष्वेलिकोपादीनि प्रासङ्गिकानीत्यर्थः । मुख्यार्थ इति । त्याग इत्यर्थः । गाल्य इति । विवाहाद्युत्सवे उच्यन्ते ता इत्यर्थः । प्रतिप्रसवमाहेति । भगवज्ज्ञानस्य सिद्धविषयत्वात्तज्ज्ञानेन प्राणादीनां प्रतिप्रसवो जातः । प्राणादिस्थितिं विना भगवत्परायणत्वं न सिध्यतीति भावः ।

---

१. गालीः । २. प्रार्थयतीति पाठः । ३. इतः पूर्वं 'प्रयोजने'त्यारभ्य 'तथोक्त'मित्यन्ताः फक्किका लेखकभ्रमादत्र पतिताः । प्रभूणां पुस्तके तु ता अग्रिमश्लोकव्याख्यानारम्भे दृश्यन्ते । उचितं च तथैवेति । ४. स्वभाव इति पाठः ।

भ्रुकुट्याः तटः । मुखं रसालं तामसं तदैवं भवति । दृष्टिश्च सात्त्विकी तदैव रसाला । तदैव भ्रूभङ्गश्च रसालः ॥ ३० ॥

ननु किमेवं वाक्काययोः श्रवणादिनेति चेत्, तत्राह अयं हीति ।

अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्मैर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥

गृहमेधिनां गृहेषु कामैकप्रधानेषु अयमेव परमो लाभः, अनिषिद्धः सन् पूर्णः कामरसः प्राप्यत इति । अतो यत्र रसाभास एव, तत्र चेद्रसः प्राप्यते, स कथं न परमो लाभो भवेत् । गृहमेधिनामिति स्वभावतो रसाभाव उक्तः । नर्मैः परिहासवचनैः । यामः कालः याममात्रं वा । त्रियामा रात्रिः । तत्र निद्रार्थं यामद्वयम्, ततो याममात्रमेवावशिष्यते । प्रियया सहेति । प्रीतिस्त्वन्तरा, कायिकः साधारणः, वाचनिकं चेन्न स्यात्, तदैकाङ्गविकलमिति सर्वथा परिहासो वक्तव्यः । नन्वेवं सति विरसता चेत्स्यात्, तदाधिकं नश्येदित्याशङ्क्याह । भीर्विति सम्बोधनम् । 'विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना' इति स्त्रीविशेषवाचित्वान्नैवं विरसं करोति । भामिनीति लौकिकं चातुर्यमुच्यते । तेन स्वभावतः गुणतश्चोत्तमेति नान्यथा करिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

ततः स्वस्था भूत्वा भगवदभिप्रेतं कृतवतीत्याह सैवमिति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—**सैवं भगवता राजन्वैदर्भी परिसान्त्विता ।**
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥

आदौ स्वास्थ्यमुच्यते । सा पूर्वं तथोक्ता तथाभूता च । ननु उभयमपि भगवद्वाक्यमेवेति कथमस्मिन्वाक्ये विश्वासः, पूर्वोत्तरभावस्त्वप्रयोजकः, यथा पूर्वत्र हेतुरुक्तः, तथात्रापि मरणमनभिप्रेतं भविष्यतीति हेतुः कुतो न भवेत्, ततो निर्विचिकित्सं कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह भगवतेति । स हि सर्वसमर्थो यथेच्छं करोतीति । राजन्निति पूर्ववत् । वैदर्भी स्वभावतो भक्तिप्रधाना राजसीति । परितः सान्त्वनं कायवाङ्मनोभिः । बाधकं च विरुद्धं वाक्यं परिहासोक्तिं ज्ञात्वा उदासीनत्वे चिन्तारहिता अलौकिकी त्यक्ष्यतीत्येव स्फुरितंबाधा[1] अभिप्राये ज्ञाते प्रियत्यागभयं जहौ । अन्यथा सशेषोभिमानो न भवेदिति । तया क्ष्वेल्यर्थतैव ज्ञाता, ननु स्वयाभावार्थता । अत एव यथार्थत्वे प्रियत्यागेन यद्भयं तत्त्यक्तवती ॥ ३२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अयं हीत्यस्याभासे । श्रवणादिनेति । श्रवणं च तद्वादिदर्शनं च तयोः समाहारस्तथा । तेनेति । तथा च 'वचः श्रोतुकामेने'त्युक्तेन वाचः श्रवणेन 'मुखं च ईक्षितु'मित्युक्तेन कायस्य दर्शनेन चेत्यर्थः । व्याख्यानान्ते नान्यथा करिष्यतीति । मनसि वैरस्यं न ख्यापयिष्यतीत्यर्थः ।

---

१. स्फुरिताबाधेति पाठः ।

ततः स्वस्था भगवदभिलषितं किञ्चिदुक्तवतीत्याह बभाष इति ।

बभाषे ऋषभं पुंसां वीक्षन्ती भगवन्मुखम् ।
सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन भारत ॥ ३३ ॥

पुंसामृषभं पुरुषोत्तमम् । अनेन भगवान् न स्त्रीपतिरित्युक्तम् । ततश्च स्त्रीबुद्धिः कापट्यं स्त्रीवश्यता च भगवतो निवारिता । एवं ज्ञात्वैव सा यथार्थं वदति, नतु साप्यन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वदति । तथा सत्यभिप्रायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् । वीक्षन्ती भगवन्मुखमिति । दृष्टैव परमः सन्तोषः वाच्यार्थस्फूर्तिरपि निरूपिता । अन्तर्गतं भावत्रयं आविष्कुर्वती तथोक्तवतीत्याह सव्रीडेति । लज्जा स्वाभाविकी सात्त्विकी, हासो राजसः शृङ्गारप्रधानः । [1]रुचिरं स्निग्धं यदपाङ्गं तदपि गुणत्रययुक्तम् । तेन वीक्षन्तीति [2]स्वान्तःस्थितभावोद्गिरणं निरूपितम् । अत'श्चित्तमनेनैवाकृष्यत' इति वचनानि पोषकाण्येव भवन्ति, नत्वन्यार्थकल्पनया कदाचिदपि विरुद्धानि भवन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

वचनान्याह पञ्चदशभिः नन्वेवमिति ।

रुक्मिण्युवाच ।

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाह यद्वै भवान्भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ।
क्व स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः क्वाहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा॥३४॥

कला एवैताः त्रिविधमपि पञ्चविधं कामरसं प्रबोधयन्तीव । कथं भगवता तद्वाक्यश्रवणार्थं सूत्ररूपाणि वाक्यानि निरूपितानीत्याकाङ्क्षायां बहिरङ्गप्रकारं परित्यज्य अन्तरङ्गप्रकारेणैव तद्वाक्यव्याख्यानरूपाणि वाक्यानि श्रोष्यतीत्यवगत्य [3]तद्व्याख्यानमेवाह । अन्यथा 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति विरोधोऽङ्गीकृतः स्यात्, ईश्वरवाक्यं वा बाधितार्थमिति । अतो दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तो भगवान् तस्यां नैवं दोषं सम्पाद-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

बभाषे इत्यत्र । **अतश्चित्तमिति** । सव्रीडेत्यादिकथनाद्भावोद्गिरणेनैव चित्तमत्राकृष्यते । अतोऽन्यथाज्ञात्वाऽन्यथावदतीत्येवं चित्तविरुद्धानि वचनानि न भवन्तीत्यर्थः ।

नन्वेवमित्यत्र । अत्र भगवद्वाक्यानि गौण्या वृत्त्या व्याख्यायन्ते । तात्पर्यार्थो दर्पहननम् । शक्योऽर्थः प्रातीतिक इति विभागः । त्रिविधमपीति । कायिकवाचिकमानसिकभेदेन त्रैविध्यम् । चुम्बनाश्लेषनखक्षतदन्तक्षतताडनभेदेन पञ्चविधत्वम् । **तद्वाक्येति** । तादृशवाक्येत्यर्थः । इयमाकाङ्क्षा रुक्मिण्या एव जाता तदा इत्यवगत्य व्याख्यानमेवाहेत्यन्वयः । **अतो दोषेति** । विरोधाङ्गीकाराद्बाधितार्थत्वस्वीकाराद्वा प्राप्तं दोषं दोषनिराकरणार्थं प्रवृत्तत्वान्न सम्पादयेत् ।

१. पुँल्लिङ्गः पाठः क्वचित् दृश्यते । २. स्वान्तः स्वभावोद्गिरणमिति पाठः । ३. तद्वाक्यव्यापनमिति पाठः ।

Silence is consent

येत् । अतः स्ववाक्यान्येव इयं व्याचष्टामिति भगवदभिप्रायः । तत्र भगवता यदुक्तं 'कस्मान्नो ववृषेऽसमा'निति, तत्रार्थद्वयं सम्भवति । हीनत्वेनोत्तमत्वेन वा । तत्रोत्तमत्वेनैव तत्पदं सार्थकमित्याह नन्वेवमेतदिति । असमानिति पदं परित्यज्य, प्रथमं श्लोकद्वयमर्थतोऽङ्गीकृतमिति न तद्बाधनार्थं किञ्चिदुच्यते । प्रयोजनं त्वग्रे वक्तव्यम् । दोषस्त्वादौ परिह्रियते । तमपि[1] शब्दं स्वरूपतोऽङ्गीकरोति । हे अरविन्दविलोचन, यद्वै निश्चयेन भवानाह । नन्विति कोमलसम्बोधनेन अर्थतो विचार्यमाणे प्रातीतिके स पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापयति । आदावेव नन्वित्युक्तत्वात् । सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतानि पूर्वपक्ष एवेत्युक्तं भवति, एवमेतत्तथैव स्वार्थपरमित्यर्थः । सम्बोधनेन दृष्टचैव तापहारकः कथं वाक्यैस्तापं जनयिष्यतीति विरुद्धार्थपरित्यागो युक्त इति सूचितम् । वै निश्चयेन । नत्वेकदेशेनापि बाध्यते । असमानित्यस्य व्याख्यानम्, न भवतः सदृशीति । न विद्यन्ते समा येषां न समा इति वा । एवमर्थद्वये प्रथमार्थ एव ग्राह्यः । भगवन्निरूपितं साम्यमन्यत्र नास्तीति । भगवांस्तु सर्वसमः, 'समः प्लुषिणे'त्यादिश्रुतेः । यथाकाशः सर्वसमो भवति, नत्वाकाशसमः कश्चित् । अतः अहं भवतः समा न भवामीति । तत्र हेतुः विभूम्न इति । विशिष्टो भूमा यस्येति, विगतो भूमा यस्मादिति वा । वैशिष्ट्यं सर्वतः, अन्यत्र भूमाभावे च असमानत्वं सिद्धमेव । भगवतो व्यापकत्वं सर्वश्रुतिसिद्धम्, गुणानां मायाया वा न तथेति सर्वजनीनत्वाद्धेतुरयं युक्तः । ननु तथापि त्वय्येव रमत इति तस्यापि रत्युत्पादिका त्वमेव महती समा वेत्याशङ्क्याह क्व स्वे महिम्नीति । भगवान् सर्वदा स्वस्मिन्नेव रमते । अभितो रमणं तत्रैव । केनचिदंशेन कदाचिदेव कार्ये रमणम् । अत एव तत्कार्याण्यपि घटादीनि कदाचिदेव व्यापृतानि भवन्ति, नतु सर्वदा । स्वे महिम्नि स्वपूर्णानन्दे । इयं च सृष्टिरूपा माया, नतु मुख्या लक्ष्मीर्ब्रह्मानन्दरूपापि । तस्या एवांशो मायेति न क्वचिद्विरोधः । यतो भगवान् । ननु

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

विभूम्न इत्यत्र । विशिष्टो भूमा बाहुल्यं यस्येत्यर्थः । प्रथमपक्षे । यस्माद्धेतोर्बाहुल्यं सर्वतो विगतम् । अन्यत्र बाहुल्यं नास्तीत्यर्थो द्वितीयपक्षे । वैशिष्ट्यं विवृण्वन्ति सर्वत इति । द्वितीयपक्षं विवृण्वन्ति अन्यत्रेति । 'भूमा सम्प्रसादा'दित्यधिकरणे श्रुत्युक्तमेव भूमपदं भगवद्वाचकमुक्तम्, अन्यत्र तु बाहुल्यार्थकमपि भवतीति ज्ञेयम् । नन्वस्या 'अपि अर्धो वा एष आत्मन' इति वाक्याद्भगवदानन्दत्वमेव, अतः 'क्व स्वे महिम्नी'ति कथमुपपद्यते इत्यत आहुः इयं चेति । एतद्वाक्यवक्त्री सृष्टिनिरूपिका आनन्दशक्तिरूपा मायेत्यर्थः । नन्वेवं सत्येतस्या मुख्यलक्ष्मीत्वं बाधितं भवेदित्यत आहुः तस्या एवेति । अस्या मुख्यत्वेप्यवस्थाविशेषकृतदैन्याविर्भावात्तावदंशमेवादाय वाक्यमुक्तवतीति भावः ।

---

१. दोषरूपमपि ।

समशो भवतु, तत्रापि को विशेष इति चेत्, तत्राह अधीश इति। त्रयाणां गुणानां तत्कार्याणां चाधीशः। नहीशितव्यैरीश्वरो रमते। तर्हि त्वमपि भगवति वा स्वस्मिन् वा रमसे। अतः साम्यमेवोचितमिति चेत्, तत्राह क्वाहं गुणप्रकृतिरिति। मम तु प्रकृतिर्गुणाः, भगवतस्तु परमानन्दः। यथैको मृण्मयेन व्यवहरति, अपरः सौवर्णेनेति। अतः स्वरूपरमणमपि ममाप्रयोजकम्। भगवत्यपि रमणं क्वचिदपि परिच्छिन्नत्वान्ममैकदेशेनैव। न हि परिच्छिन्नः सर्वथा व्याप्तुमर्हति। किञ्च। कार्यद्वारापि ममापकर्ष एवेत्याह अज्ञगृहीतपादेति। यद्यपि मत्सेवका बहवः, मां चाकाङ्क्षन्ते संसाररूपाम्, तथापि ते अज्ञाः। श्रेष्ठाश्रयणमेव महत्त्वसूचकम्, नत्वश्रेष्ठानां बहूनामपि। न हि बह्वचो मक्षिकाः यं कञ्चिदपकृष्टमाश्रयन्त इति गरुडाश्रितभगवत्तुल्यो भवति। गृहीतपादपदेन दोषाभावोऽप्युक्तः। अनेनान्ये मत्सेवका एवेति न तेऽपि मत्समाः। तेनान्यान् समत्वेनाभिप्रेत्य यद्भगवतोक्तम्, तदपि निवारितं ज्ञातव्यम्॥ ३४॥

एवमसमपदं व्याख्याय, 'राजभ्यो बिभ्यत' इत्यर्धेन यद्धयं निरूपितम्, तदपि तथैवेति व्याचष्टे सत्यमिति।

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा।
नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धम्॥३५॥

रजसो धर्मा राजसा राजानः। ते हि निरन्तरं प्रकृत्येकस्वभावाः[1]। तेषु विद्यमानेषु न कदाचिदप्यात्मसुखस्फूर्तिः। 'सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिस्तनु'रित्येव विवृतम्। अतः स्वानन्दानुभवे रजस्तमःप्रधानान् गुणान् परित्यज्य, समुद्रे मुद्रासहिते, यत्र गुणानां प्रवेशो न भवति, तादृशे उपलम्भनमात्रे केवले चिद्रूपे। ज्ञानं हि मायानिवर्तकं भवतीति। तत्राप्यन्तः यथा दूरादपि न कोऽपि पश्यति, तथा लीनः सन् आत्मा सूक्ष्मो व्यापको भूत्वा तदात्मकः सन्[2] व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदम्। ते त्वकिञ्चित्करा इति भयादिवेत्युक्तम्। तत्र हेतुः उरुक्रमेति। यथाश्रुतमग्रे निराकरिष्यते। अनेनात्रापि द्वारकायां आत्मरमणार्थमेव स्थीयत इति गुणरूपेभ्यस्तेभ्यः पलाय्य समागमनं युक्तमिति समर्थितम्। यदप्युक्तं 'बलवद्भिः कृतद्वेषा'निति, तदपि सत्यमेव। व्याचष्टे नित्यमिति। कदिन्द्रियाणां कुत्सितेन्द्रियाणां गणो येषु। सर्वाण्येवेन्द्रियाणि बहिर्मुखानीति। ते हि बलवन्तो भवन्ति अदान्तैरिन्द्रियैः।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

सत्यमित्यत्र। सूक्ष्म इति। विरलावयवः सन् व्यापको भूत्वेत्यर्थः। तदात्मक इति। गुणात्मकः सन् शेते इति ज्ञापयितुमपि, गुणान् व्याप्नोतीति च ज्ञापयितुमप्यात्मपदमुक्तमित्यर्थः।

---

१. प्रवृत्त्येकस्वभावा इति पाठः। २. तदात्मकं स न व्याप्नोतीति पाठः।

वस्तुतस्तु दुर्बला एव, इन्द्रियपरवशत्वात् । ते हि दुष्टाः काका इव स्प्रक्ष्यन्तीति तद्दत्तं न ग्राह्यमिति । वैदिकप्रकारेण कदाचित्ते यज्ञं कुर्युरिति, 'न द्विषतोऽन्नमश्नीया' दिति तद्दत्तभागाभजनेऽपि न दोष इति, तदर्थं तैः सह सर्वथैव भवान् कलहं करोति । एतदेव दैत्यैः सह नित्यविरोधे निमित्तम् । 'प्रायस्त्यक्तनृपासना'निति व्याचष्टे त्वत्सेव-कैर्नृपपदं विधुतं तमोऽन्धमिति । त्वत्सेवकैरपि तत्पदं त्यज्यते । ततो ज्ञायते नृपसिंहासनमधममिति । तस्मिन्नुत्कृष्टे तत्प्राप्य पश्चात्त्वत्सेवारसमनुभूय तत्परित्यागो नोपपद्येत । [1]अतो भगवच्चरणसेवातो राज्यमपकृष्टमिति सिद्धम् । ततश्चापकृष्टे भगवान्न तिष्ठतीति युक्तमेव । यत्र भगवद्धर्मा अपि न तिष्ठन्ति, तत्र कथं भगवांस्तिष्ठेत् । यत्र कमलादेर्गन्धोऽपि न सम्भाव्यते, तत्र कमलस्थितिरिव । स्पष्टं तद्गतं दोषमाह तमोऽन्ध-मिति । तत्रोपविष्टोऽन्धो भवतीति । तम इव सद्विरोधी च भवतीति । प्रायःपदं लौकिकदृष्ट्या अपेक्षितमिति न निराकृतम् ॥ ३५ ॥

यत्कार्ये [2]कारणदोषमङ्गीकृत्य प्रवृत्तौ दूषणं द्वयं हेतुत्वेनोक्तं 'अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषा'मिति, तदपि सत्यमिति व्याचष्टे त्वत्पादपद्मेति ।

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।
यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥३६॥

'सीदन्ती'ति [3]तु फलमग्रे विवेचनीयम् । तव मार्गो न स्पष्ट इत्यास्ताम् । ये त्वच्च-रणरजसा जातदेहाः, त्वच्चरणरजोभिलाषिणो वा, त्वामुपासते, तेषामपि वर्त्मास्फुटम् । स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धान्न [4]मननं सिध्यति । यथा कालं वञ्चयित्वा भगवान् भक्तान् नेष्यत्यभिप्रेतानेव, तथा तेऽपि गुप्ताश्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोऽपि गुप्ता भवन्ति । सुतरां चरणोपासकाः ज्ञानिनः, सुतरामपि पादपद्मोपासका भक्ताः । तत्रापि भक्ति-रसाभिज्ञाः मकरन्दनिषेवकाः तं रसमन्यो ग्रहीष्यतीति । अतो बहिर्विसदृशाचरणात्ते-षामपि मार्गो न स्फुटः । अयं मार्ग एवैतादृश इति अस्पष्टवर्त्मत्वं न दोषाय, अपि तु गुणायैव । 'स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः । विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चय' इति वाक्यात् । ननु तथापि लोके प्रसिद्धमेतद्दूषणमिति चेत्, तत्राह नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यमिति । युक्तमेवैतत् । नहि सर्वैरुत्कृष्टो मार्गः ज्ञेयो भवति । तथा सति साधारणः स्यात् । विशिष्टास्त्वत्रापि जानन्त्येव । अन्यथा कथं तत्सेवका भवेयुः । कथं वा तथा कुर्युः । अतो ये नराकाराः पशवः अपुच्छशृङ्गाः, अन्यः सर्वोऽपि व्यवहारः पशुतुल्य एव, तैर्दुर्विभाव्यमेव । नन्विति युक्तमित्यर्थे सम्बोधनम् । तेऽपि विवेकिनश्चेत्, अग्रे ज्ञास्यन्तीति । प्रथमं दुर्विभाव्यत्वं पूर्वप-क्षोऽपि । 'अलोकपथमीयुषा'मिति लोकवैलक्षण्यमपि दूषणं लोके प्रसिद्धं तत्परिहरति

१. तत इति पाठः । २. करणेति पाठः । ३. तुः नास्ति क्वचित् । ४. न मतम्, न गमनमिति पाठद्वयम् ।

यस्मादलौकिकमिवेति । भगवानलौकिकः भगवद्धर्माश्च । अन्यथा भगवतो न किञ्चित्कार्यं स्यात् । भगवन्मार्गस्य वा । संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात्तन्निवारकं त्वलौकिकमेव । किञ्च । लोकेऽपि साधारणस्येश्वरस्य च कृतौ वैलक्षण्यं प्रतीयते । न च तद्दोषाय भवति । तथा भगवतोऽपि अलौकिकमिव ईहितम् । ननु तथा सति कार्येषु लोकाः सहाया न भविष्यन्तीति चेत्, तत्राह भूमन्निति । त्वमेव महान्, किं तुच्छैरित्यर्थः । किञ्च । न सर्वथा अलौकिकम्, किन्त्वतिमूढानामेव तदगम्यम् । अन्यथा भगवतः सेवकाः मार्गपारम्पर्यं च न स्यादित्याशयेनाह अथो अनु ये भवन्तमिति । भगवतस्त्वीहितं शास्त्रेषु भाववर्णनाज्ज्ञातुमपि शक्यम् । तदीयानां तु सुतरामेवाभिप्रायो न बुध्यत इति भिन्नप्रक्रमः । तस्मादलौकिकेऽपि बहवः प्रकाराः सन्तीति लोकवत्तदपि प्रसिद्धम् । तस्माद्यावन्तो गुणा लौकिके, ततोऽप्यधिका अलौकिके इति नैतद्दूषणम्, किन्तु गुण एवेत्यर्थः । साधनस्यादोषत्वे कार्यस्यान्यथात्वं परिहृतमेव, तथाप्यग्रे परिहरिष्यते ॥ ३६ ॥

यदप्यभजनसम्मत्यर्थं स्वतः परतश्च धनाभावलक्षणं दूषणमुक्तम्, तस्याप्यन्यथार्थं व्याचष्टे निष्किञ्चन इति ।

निष्किञ्चनो ननु भवान्नयतोऽस्ति किञ्चि-
द्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ।
न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाढ्यतान्धाः
प्रेष्ठो भवान्बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥

निष्किञ्चनपदं यौगिकमत्र, न तु रूढं निर्धनार्थम् । योगमाह न यतोऽस्ति किञ्चिदिति । नन्विति निश्चयेनैव । भवान् निष्किञ्चनः । यस्य किञ्चन नास्ति, किन्तु सर्वमेव । यतो हेतोर्वा किञ्चिन्नास्ति, किन्तु सर्वमेवास्ति । यतो भिन्नं वा । अत्रापि ज्ञानोदये सर्वं भगवतः सकाशादल्पमेव भविष्यतीति यतः सर्वं किञ्चिदेवेति नन्वर्थः । अथवा । निरुपसर्गो निर्गतार्थे । यतो भगवतः सकाशात् सर्वमेव निर्गतमिति । नयतः सर्वं प्रापयतो भगवतः सकाशात्किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु रूढिं परित्यज्य, किमिति योग आश्रीयते इति चेत्, तत्राह यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्तीति । न हि बाधितोऽर्थः स्वीकर्तुं शक्यते । यथा प्रकरणवशात्सैन्धवादिपदेषु युद्धार्थं प्रवृत्तौ, सिन्धुजत्वमेव पुरस्कृत्य, अश्व एव प्रतीयते, न तु लवणम्, तथात्रापि बलिभुज इन्द्रादयोऽपि सर्वोपास्या यस्मै बलिं हरन्ति । चरणक्षालने अजः प्रसिद्ध इति तेनापि बलिर्दत्तो भविष्यति । चरणसेवका इति ज्ञापयितुं वा तदादित्वम् । अनेन स्वतो धनाभावपक्षः परिहृतः । परतो धनाभावपक्षे सिद्धान्तमाह न त्वां विदन्तीति । ज्ञात्वा हि भजनम् । नन्वज्ञानमपि दोषाभावप्रतिपादकमिति चेत् । सत्यम् । यदि प्रतिबन्धाभावेऽप्यज्ञानं भवेत् । अत्र

१. दोषप्रतिपादकमिति पाठः ।

तु त्वदज्ञाने हेतुरस्तीत्याह असुतृप इति । प्राणतर्पण एव व्यापृता न जानन्ति । ज्ञापनार्थं प्रयत्ने अवकाशाभावात् । नन्वनावश्यकत्वं तथासति जातमिति प्राणापेक्षया अपकर्षात् अज्ञानमदोषायेवेति चेत्[1], तत्राह अन्तकमिति । स हि मारकः सर्वसंहर्ता । अतः सर्वैरेव ज्ञातव्यः । तथाप्यज्ञानं बहिर्मुखत्वादेव । हेत्वन्तरमप्याह आढ्यतान्धा इति । आढ्यतया अन्धाः । न हि चक्षुषि द्रव्यादिना पिहिते कश्चित्पश्यति । तथाढ्यता सर्वत्र व्यापृता निरन्तरा अन्धत्वमेव सम्पादयति । परिमितमेव गुणो, नत्वपरिमितं धनम् । अजीर्णान्नवत् । अतो ज्ञानाभावात् परतो धनाभावो युक्तः । नह्यन्धत्वापादकं धनं भवति । यदप्युक्तं 'निष्किञ्चनजना एवास्माकं प्रियाः, नत्वाढ्या' इति स्वरुचिनिरूपणम्[2], तदपि युक्तमेवेत्याह प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां विरक्तानां देवानां वा भवान् प्रियः, पुरुषार्थसाधकत्वात् । अपिशब्देनोभये सङ्गृहीताः । तदनुगामिनश्च । तेऽपि तुभ्यं त्वदर्थमेव जातास्तव प्रियाः । यो हि यदर्थमेवोत्पद्यते, स तु तस्य प्रियः । नात्रार्थशब्दो निवृत्तिवाची । अतोऽन्योन्यं प्रियत्वात् निष्किञ्चना एव जनाः प्रियाः, न तु धनवन्तः, पुरुषार्थापेक्षाभावात् । अतदर्थत्वाच्च । अनेन 'तस्मात्प्रायेण नह्याढ्या' इत्यभजनं समर्थितम् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं भगवता 'ययोरात्मसमं वित्त'मिति विवाहयोग्यत्वाय, तत्र निर्णयमाह त्वं वै समस्तपुरुषार्थमय इति ।

त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा
यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः
पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥

पुरुषार्थश्चेद्धर्मादिर्भवेत्, उभयातिरिक्तः[3], तत्र जन्मादयः पञ्च विचारणीयाः । क्षेत्रबीजयोर्वैजात्ये फलानुत्पत्तेः । नतु फलसाधनयोर्जन्मादिकं तुल्यमपेक्ष्यते । अतो लौकिकदृष्ट्यैव यो भवन्तं[4] साधनत्वेन मन्यते, तं प्रत्येवैषा वाचोयुक्तिः; नत्वस्मान् प्रतीति असमतयाऽविवाहकथनं न मां प्रति न त्वा प्रतीति प्रकरणादिदं[5] वाक्यमुत्कर्षमेवार्हति, नतु प्रकरणे

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निष्किञ्चनो नन्वित्यत्र । नात्रार्थशब्द इति । अनुपदसंस्कृते यदर्थमेवोत्पद्यते इत्यत्रोक्तोऽर्थशब्दोऽन्यार्थनिवृत्तिवाची न । तथासति भगवदर्थत्वाभावेन भगवत्प्रियत्वं न स्यात् । किन्तु भगवदर्थत्ववाचीत्यर्थः । अर्थशब्दस्य पञ्चमोऽर्थो निवृत्तिरिति तथाशङ्क्य निराकृतम् । पुरुषार्थेति । पुरुषार्थमयो भगवानिति वक्ष्यते, तेषां तदपेक्षा नास्ति, किन्तु धनापेक्षैवेत्यर्थः ।

त्वं वै समस्तेत्यत्र । उभयातिरिक्त इति । भार्यापुरुषातिरिक्त इत्यर्थः । भगवांस्तु पुरुषार्थरूप एवेति भावः । साधनत्वेनेति । पुरुषार्थसाधनत्वेनेत्यर्थः । प्रकरणादिति ।

१. अज्ञानं दोषायेति पाठः । २. स्वरुचेर्निरूपणं यस्मिन्नित्यर्थः । ३. धर्मादिपुमर्थसाधनभूताभ्यां विवाह्याभ्यां भिन्न इत्यर्थः । ४. भगवन्तम् । ५. साधनप्रकरणात् ।

केनाप्यंशेन सम्बध्यत इत्यभिप्रायेणाह। त्वं सर्वपुरुषार्थमयः। धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्तन्ते। यथा गङ्गायां जलम्। ततोऽपि गङ्गा महती, तथा भवानिति मयडर्थः। साधनैः साधितास्तत्र भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह फलात्मेति। पुरुषार्थाः साधनरूपा अपि भवन्तीति साधनफलरूपत्वं वा प्रतिपाद्यते। सर्वेषामेव वा फलानां त्वमात्मा। नहि परमानन्दे कश्चित् स्वाधिकारो नास्तीति विलम्बते। भगवतः फलत्वं साधनत्वं चार्वज्ञानेनोक्त्वा लौकिकबुद्ध्या तदनङ्गीकारं मत्वा तेषामप्यनुग्रहाय युक्तिमाह यद्वाञ्छयेति। फलाकाङ्क्षायामेव विरुद्धानां च परित्यागः, साधनानां च ग्रहणम्, नतु फलयोः अन्यफलाकाङ्क्षया। न ह्यन्यत्फलं त्यज्यते, वैषम्यादेकस्य सिद्धत्वादपरस्यासिद्धत्वात्, अतो राज्यं न फलम्, नापि फलसाधनम्, तदुच्यते यद्वाञ्छयापि त्यज्यत इति। ननु तथापि राज्यमैहिकं फलं भवतीति तत्परित्यागे भ्रान्तत्वं स्यादित्याशङ्क्याह सुमतय इति। कृत्यं कर्तव्यम्। साधनसाध्यरूपत्वात् भगवतः स एव ग्राह्यः, नत्वन्य इति कृत्यं छेदनमर्हतीति सुमतित्वे हेतुरप्युक्तः। अतस्त्वदर्थमेव ये सिद्धाः, तेषां तव च समाजो युक्त इत्याह तेषामिति। यद्यपि मैत्री विवाहश्च तेष्वपि न सम्भवति, तथाप्येकगोष्ठ्यां सम्बन्धमात्रमपि युज्यत इति तन्निरूप्यते। विभो इति सामर्थ्यम्। राज्यादिपरित्यागिनां परमसुकुमाराणां सन्तोषजनने। सम्यगुचितः समाजः राजमन्त्रिणामिव। सर्वथा आनुगुण्यं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह पुंसः स्त्रियाश्चेति। यथा पुंसः स्त्रियाः समाजः, चकारान्मित्रयोः समानशीलव्यसनयोः। 'अश्वं न त्वा वारवन्तं' इतिवत् उपमार्थवाचकाभावेऽपि निरुक्तादिवोपमार्थत्वमुच्यते। तत्रापि प्रसङ्गं वारयति रतयोरिति। सर्वक्लेशरहितत्वे सत्यन्योन्यं प्रीतयोः। प्रीत्यादिसद्भावेऽपि बाधकं चेद्भवेत्, तदा न भवतीति व्यावर्तयति सुखदुःखिनोर्नेति। एकः सुखी, अपरो दुःखी रोगादिना, तयोः कथमपि न समाजः। अनेन दुःखिनोः सुखिनोर्वा समाज उक्तः॥ ३८॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

प्रकरणं भगवद्विवाहस्य। 'ययोरात्मसम'मितिवाक्यमेतस्मात्प्रकरणादुत्कर्षमर्हति। बाधितत्वादत्र प्रकरणे प्रवेशमलभमानमन्यत्रोत्क्रष्टव्यम्, लौकिकविवाहप्रतिपादकत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः। गङ्गा महतीति। आधिदैविकी गृहेपि प्रकटा भवतीति जलापेक्षया महत्परिमाणेत्यर्थः। फलयोरिति। सिद्धयोरिति शेषः। फलमिति। सिद्धमिति शेषः। छेदनमर्हतीति कृत्यपदनिरुक्तिः। कृती छेदने इति धातोर्ण्यत्[1]। अश्वं न त्वेति। अयं नकार इवार्थकत्वेन निरुक्ते प्रथमाध्याये व्याख्यातः, तद्वदत्रापि उपमारूपार्थवाचकेवादिपदाभावेपि नकारस्यैवावृत्तस्योपमार्थकत्वमुच्यते। तथा च नकारस्यावृत्तिः। पूर्वनकारस्योपमार्थकत्वम्। रतयोरिवेत्यर्थः। द्वितीयस्य निषेधार्थकत्वम्। सुखदुःखिनोः समाज उचितो न भवतीत्यर्थः। प्रसङ्गमिति। प्रसङ्गात्कार्यान्तरार्थे मिलितयोः स्त्रीपुंसयोः समाजस्तथा रसजनको न भवतीत्यर्थः।

---

१. चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत् तादर्थ्ये सप्तमी। २. क्यपिति पाठः।

यदप्युक्तं 'भिक्षुभिः श्लाघिता मुधे'ति अज्ञानसमर्थनार्थम्, तत्रापि निर्णयमाह त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिरिति ।

त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव
आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेग-
ध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥

भिक्षुभिः परमहंसैरिति व्याख्येयम् । मुधेति फलाकाङ्क्षारहितैश्च । अन्यथा नारदादिषु लौकिकभिक्षुकत्वाभावात् बाधितार्थता स्यात् । अन्ये च भिक्षवः न श्लाघां कुर्वन्ति । तदाह । न्यस्तो दण्डो भूतेषु यैः । अनेन दोषाभाव उक्तः । ते च ते मुनयश्चेति गुणाः । व्यक्तवाण्या अपरोक्षवचनैः (उक्तः[1]) अनुभावो यस्य । श्लाघा-मात्रं न, किन्तु यथा कृतं तथेत्यनुभावपदेनोच्यते । तत्स्वानुभवसिद्धं तेषाम् । अन्यथा कथं तादृशा जाताः । अतस्तेषां वचनं सार्थकमिति तद्वाक्यैर्ज्ञात्वा भवान् सम एव वृतः । समत्वे हेतुरात्मेति । यथा बहिर्दृष्टौ समत्वापादका जन्मादयः, तथान्तर्दृष्टावात्मत्वमेव । न हि कस्यचिदपि स्वात्मा न समः । तर्हि वरणेन किमित्यत आह आत्मदश्चेति । जीवाः खण्डितात्मान[2] एव स्थिताः । तेषामात्मानं स्वात्मानं वा प्रयच्छतीति । अनेन त्वं स्वात्मानं दास्यसीति ज्ञात्वैव मया वृत इत्युक्तम् । चकाराद्धर्मादीनपि । नन्वहं कथं तवात्मेत्याशङ्क्य साधारण्येनाह जगतामिति । इति बुद्ध्यैव वृतः । अत एव तेऽपि परित्यक्ता इत्याह हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिष इति । न केवलं मयेदा-नीमेव भवान् वृतोऽन्यपरित्यागेन, किन्तु पूर्वमेव लक्ष्मीस्वयंवरे अब्जभवनाकपतिप्रभृ-तीन् परित्यज्य जन्मैश्वर्योत्कर्षयुक्तान् भवानेव वृत इति सम्बन्धः । तेषां परित्यागे हेतुमाह । भवतो भ्रूः कालजनिका, तस्याः सम्बन्धी, तेनैवोदीरितो यः कालः, तस्य वेगेन ध्वस्ताः आशिषो येषाम् । क्षणमपि विसम्मतौ भ्रूवक्रतायां सर्वनाश एव तेषां भवतीति किं तेषां वरणेन । नहि मुमूर्षुः कयाचिद्व्रियते । ब्रह्मादीनामेव चेदियमवस्था, कुतोन्ये वरणयोग्या भवन्तीत्याह कुतोऽन्य इति । अतो ज्ञात्वैव भवान् वृतः । नाप्यन्ये वर-णीयाः । अन्यद्भगवदुक्तं नास्माकं बाधकम्, उदासीनत्वं च । आत्मात्मदत्वेन अस्म-दिष्टमेव । अहमपि तथा भविष्यामीति ॥ ३९ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं न्यस्तदण्डेत्यत्र । गदितानुभाव इति । गदधातोरर्थमाहुः व्यक्तवाण्येति । अहमपि तथेति । भगवद्वरणे अहमप्यात्मलब्ध्या पूर्णा भविष्यामीत्यर्थः ।

---

१. उक्त इति नास्ति प्रभूणां पुस्तके । २. सर्वेषां जीवानामानन्दांशतिरोभावेन खण्डितात्मत्वात् तेषां 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति स्वज्ञानेन तिरोहितानन्दप्रकारकरणेन आत्मानं ददासीति भावः ।

एवं बाधकानि पदानि साधकत्वेन व्याख्याय, वाक्यार्थं चोक्त्वा, यथाश्रुतं भगवद्वाक्यं लोकदृष्टिपरत्वेऽपि विरुध्यते, तस्माद्वाक्यानि विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयन्तीति वक्तव्यमित्यभिप्रायेणाह जाड्यं वच इति ।

जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यश्च भूपान्विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ।
सिंहो यथा स्वबलिमीश पशून्स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ४०

अतः परं पुनः सर्वे श्लोकाः लोकदृष्ट्यापि विरुध्यन्त इति व्याख्यास्यते । यतो विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयेयुः । तदा ध्वनिपरत्वेन तान्येव वाक्यानि योजितानि भवन्ति । यदुक्तं प्रथमत एव 'राजभ्यो बिभ्यत' इति, तत्रोत्तरमुच्यते । 'मुखं च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितु'मिति भगवतोक्तत्वात्तामसप्रकारेणापि क्रोधाविष्टा वाक्यानि खण्डयतीति पूर्वस्माद्विशेषः । भयं हि जडस्य भवति । जाड्यादेव कम्पो दृश्यते । तत्र भगवति भयहेतोरभावात् वक्तुर्भयवाचकः शब्दः । भट्टानामिव शब्दस्यैव शक्तिद्वयं परिकल्प्य वक्तृत्वं वाच्यत्वं च । सार्थकता सम्पादनीयेत्याह जाड्यं वच इति । वच एव जाड्यं जडता भीतत्वमिति यावत् । तवेति भेदार्थमसमासः । ननु विद्यमाने वक्तरि मुख्यार्थं परित्यज्य वचोजडता कथं सम्पाद्यत इत्यत आह गदाग्रजेति । यथा गदोत्पत्तिपर्यन्तं स्वयमभीतोऽपि क्रियां जडां सम्पादितवान्, एवं वाचमप्यत्र तथा सम्पादयति । तेन भगवदिच्छयैव तथा कायिकवाचिकयोर्जातत्वान्न किञ्चिद्दूषणम् । वच इति वाच इति वचस इति वा छान्दसम् । अथवा । केनचिद्धर्मेण ज्ञानाभावेन लोके जडो भवति । प्रकृते तु जडत्वसम्पादकत्वं वच एव । केवलं वाक्यादेव प्रतीयते जाड्यम्, न त्वर्थत इत्यर्थः । चकारात्[1] पूर्वं बहुधा भगवज्जयं समुच्चिनोति । यस्त्वं भूपान् शार्ङ्गनिनदेनैव विद्राव्य, पशुतुल्यान् कृत्वा, मां जहर्थ । पशव एव हि शब्दमात्रेण पलायन्ते । पूर्वं निनदेनैवाभिभूय समाहृता[2], पश्चात् युद्धार्थं प्रवृत्तौ बलेन सर्वे हता

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

जाड्यं वच इत्यत्र । जाड्यादेवेति । जाड्यं भयं हेत्वभावाद्भगवत्यनुपपन्नं वक्तरि शब्दे पर्यवस्यति । तथा च भयेन शब्दस्य कम्पो जातः । अतः अभीतमपि भगवन्तं भीतं बोधयति शब्द इति भावः । वक्तुरिति । शब्दस्येत्यर्थः । शब्दस्य कथं वक्तृत्वमित्याशङ्क्य सम्मतिपूर्वकं व्युत्पादयन्ति भट्टानामिवेति । वच एव जाड्यमिति । वचस एव जडतेत्यर्थः । क्रियां जडामिति । भययुक्तामित्यर्थः । वाचमपीति । वाक्यमपि भययुक्तं सम्पादयतीत्यर्थः । इदं शक्तिद्वयकल्पनं पूर्वमीमांसायामुक्तम्, न तु व्यासाभिमतमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुरथवेति । अस्मिन्पक्षे वच इति पञ्चम्यन्तम् । उपपत्तिस्तु छान्दसत्वेनोक्तैव । यश्च त्वमेतादृशः, स त्वं तेभ्यो भयादुदधिं शरणं प्रपन्न इति यद्यस्मादतो वचस एव जाड्यमित्यन्वयः ।

---

१. चकारादिति प्रभुपुस्तके नास्ति । २. समाहूताः ।

इत्यविरोधः । ये हिशब्दमात्रेण पलायन्ते, तेन तेभ्यो भयं सम्भाव्यते । शार्ङ्गनिनदेनेति हेतुरत्रोक्त इति पूर्वं धनुष्टङ्कारं कृतवानिति लक्ष्यते । राजन्यचक्रं परिभूयेत्यत्र शार्ङ्गनिनदेनेति योजनीयम् । दैवाद्गृहीत्वा अनवहितेषु तेषु समागत इति पक्षं व्यावर्तयति सिंहो यथेति । बलाद्ग्रहणदोषं व्यावर्तयति स्वभागमिति । अदत्तस्यापि ग्रहणे दोषाभावं सामर्थ्यं चाह ईशेति । यथा कृप्तोऽपि भागो दैवैर्न गृह्यते, अहुतश्चेत्, तथेश्वरो न भवतीत्यर्थः । लोके स्वभागस्य बलादपि ग्रहणं दृष्टमिति । मां त्वमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमुक्तम् । पशूनिति सिंहव्यावृत्तिः । न हि सिंहस्य कन्या सिंहेन बलाद्ग्रहीतुं शक्या । यद्यपि स्वभागरूपा । देवादीनां रक्षाभावाय स्वबलिमिति । स्वार्थमेव देवैः कृप्तमिति । यथा सिंहः पशून् विद्राव्य, स्वभागभक्षकान् व्याघ्रादीन् नादेनैव निवार्य, स्वभागं कुम्भस्थलस्थमांसं हरति, एवं निःशङ्कं हृतवतः ते कथं भयमिति । भयवाक्यमनुवदति, विरुद्धार्थमिति वक्तुम्, तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्न इति । यस्मात्तेभ्यो भयात्त्वमुदधिं शरणं प्रपन्नः, अस्माद्वचो जाड्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः तच्छब्दं नापेक्षत इति न तच्छब्दाध्याहारः । पशुतुल्येभ्यो विद्रावितेभ्यो भयवचनं बाधितार्थं भवत्येवेति विपरीततयैवार्थो वक्तव्य इति भावः । अनेनैव 'बलवद्भिः कृतद्वेषा'निति व्याख्यातम् । न हि पशवः पलायनपरा बलवन्तो भवन्ति । स्वयमेव त्यक्तनृपासनत्वमुत्कर्ष एव ॥ ४० ॥

यदुक्तं भगवता 'अस्पष्टवर्त्मना'मिति 'तन्मार्गानुवर्तिनः सीदन्ती'ति, तत्राप्यन्यार्थप्रतीतेः अवाक्यार्थधीजनकत्वात् ध्वनिप्रकारेणैव निर्णय इत्याह यद्वाञ्छयेति ।

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्य-
जायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ।
राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष
सीदन्ति तेऽनुपदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

योषित इति पदमुपलक्षकम् । तेन पुरुषा अपि सीदन्तीति वक्तव्यम् । स्त्रीप[3]दमप्रौढानन्यवृत्तीति । अवसादस्तत्रैव लयः । भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिगमिषया राज्यादिकं विसृज्य, राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वाञ्छया नृपशिखामणयः अम्बरीषप्रभृतयः वनं विविशुः । भगवति समागतेऽपि ते न समागता इति पूर्वमपि न व्यावृत्यागता इति पदवीमन्वेव अवसन्नाः भगवन्मार्ग एव मार्गप्रदर्शका इव स्थिताः । अन्यथा भगवन्मार्गो न प्रवर्तेत । अतः अवसादवाक्यं यथार्थम्, तथापि

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यद्वाञ्छयेत्यत्र । पूर्वमपीति । भगवदागमनात्पूर्वमपि नागताः । आगमनानन्तरमपि नागता इत्यर्थः ।

---

१. टाङ्कारमिति पाठः । २. इतरः । ३. स्त्रीपदमत्र प्रौढेति पाठः ।

बहव एव प्रवर्तन्त इति न दूषणम् । नन्वेकत्र निरूपणे कृते कथं सर्वत्र युज्यते, तत्राह ते इहास्थिताः किमिति । ते अङ्गादयः । अङ्गः पृथोः पितामहः । वैन्यः पृथुः । जायन्तो भरतः जयन्त्याः पुत्रः । नाहुषो ययातिः । गयः प्रियव्रतवंशजः । एते इह आस्थिताः किम्, आमरणान्ते किं गृह एव स्थिताः, अपि तु वने प्रविष्टाः । तत्रैवावसन्नाः । तेन विपरीतार्थे ये गृहे स्थिताः, त एवावसन्नाः, नतु त इति वाञ्छामात्रेण स्वकीयं सिद्धमपि राज्यं परित्यजन्ति । वने स्वावसादमपि सहन्ते । तत्र भगवन्तं प्राप्य अधमराज्यपरित्यागः किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

'निष्किञ्चना वयं शश्व'दिति भयन्यायेनैव निवारितमपि लक्ष्म्याश्रयत्वेन तन्निवारयन्नाढ्याभजनमपि विपरीततया व्यावर्तयति कान्यं श्रयीतेति ।

कान्यं श्रयीत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनतापवर्ग्यम्[2] ।
लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ४२

का वा स्त्री तव पादसरोजगन्धमाघ्राय अन्यं लशुनामेध्य[3]रूपं आश्रयेत । अनेनोत्कर्षविषयः तत्र स्वरुचिश्चेति निरूपितम् । क्वचिन्निन्दितमप्येतादृशं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह सन्मुखरितमिति । सद्भिर्मुखरवत् भगवच्चरणारविन्दो वर्णित इति । फलसाधकत्वमाह जनतापवर्ग्यमिति । जनतायाः प्राणिमात्रस्य आपवर्ग्यमपवर्गमभिव्याप्य यावत्सुखं तत्सर्वं यस्मादिति । प्रमाणं फलं चोक्तम् । किञ्च । स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः सम्पत्तिरूपा च । तस्यास्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिस्तत्रैव स्थातव्यम् । नन्वेवं सति कथं सर्वासामन्य एव भर्तारः । तत्र तुशब्देन पूर्वपक्षं निराकरोति अविगणय्येति । समागतमुपस्थितं भगवन्तमविगणय्य कापि नान्यं श्रयते । किञ्च । मर्त्या स्वयं मरणधर्मा मरणनिवर्तकमात्मदं भगवन्तमेव सेवितुमर्हति, नतु सदोरुभयं सर्वदैव कालादेः सकाशात् अधिकं भयं यस्येति । महद्भयं मरणात्मकम् । स्वस्य कदाचिद्वा तद्भवेत् । सेव्यस्तु सर्वदैव तादृशभयवान्नित्यभजनेहेतुरुक्तः । किञ्च । गुणालयस्य तव । अनन्तगुणानामालयरूपो भवानेव । ततो या गुणरूपा भविष्यति, सा त्वामेव श्रयते, दोषरूपा त्वन्यमिति स्थितिः । ननु बह्व्य एव गुणरूपाः अन्यमपि भजन्ति, अन्यथा भगवत्समानकाले अन्येषां विवाहो न स्यात्, तत्राह । अर्थे विविक्ता दृष्टिः यस्या इति । अविचारेण अर्थविवेचनासामर्थ्येन वा अन्यभजनम् । प्रयोजनतारतम्यदृष्टौ तु मर्त्यायाः गुणरूपायाः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

कान्यं श्रयीतेत्यत्र । मुखरवद्वर्णयन्ति मुखरयन्ते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुल'मिति बाहुलकाण्णिङ् । तथावर्णितं मुखरितमित्यर्थः । अपवर्गमभिव्याप्येत्यापवर्ग्यम्, अव्ययीभावः । तथा वर्तते इत्यापवर्ग्यं सुखं प्रत्यक्षा क्रियेतिवदर्शआद्यच् । जनतायास्तद्यस्मादिति विग्रहमभिप्रेत्याहुर्जनताया इति ।

---

१. अवसादम् । २. आपवर्गमिति लेखः । ३. मेध्यगन्धरूपम् ।

लक्ष्म्यंशायाः पूर्वोक्तन्यायेन भगवदाश्रयणमेव युक्तमित्यर्थः । अनेन समताविवाहः साधारणः, उत्कृष्टविवाह एव कर्तव्य इति 'तयोर्विवाहो मैत्री' इति पक्षः परिहृतः । अन्यथा लक्ष्म्यादीनां विवाहो नोपपद्येत ॥ ४२ ॥

'वैदर्भ्येतदविज्ञाये'त्यस्योत्तरमाह तं त्वानुरूपमिति ।

तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ।
स्यान्मे तवाङ्घ्रिशरणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः॥४३॥

अज्ञानेन विवाहे हि अन्यवरणं कर्तव्यं भवेत् । ज्ञात्वैव वृत इति स्वज्ञातमर्थमनुवदति । तं पूर्वोक्तलक्ष्मीपतित्वादिधर्मयुक्तम् । त्वामिति तादृश एवावतारेऽपि न प्रच्युतस्वरूपस्त्वम् । ननु तथापि समविवाह एवोचित इतिचेत् । तत्राह **अनुरूपमिति** । मम तु त्वमनुरूप एव, उत्कृष्टत्वात्, तव परमहं नानुरूपा । तस्मादयमुपालम्भः न मां प्रति वक्तव्यः । किञ्च । अतिनिकृष्टैरपि ईश्वरः सेव्य एव स्वशक्त्यनुसारेण, तदाह **जगतामधीशमिति** । किञ्च । सर्वेषामात्मा सेव्यः । सर्वं स्वार्थमिति । भवांस्त्वात्मा । किञ्च । पुरुषार्थप्रदः सेव्यः । स भवानित्याह **अत्र च परत्र च कामपूरमिति** । चकारादिह लोके परलोकसुखानि प्रयच्छति । स्वर्गादिसुखानि । परलोके च जातिस्मरणादिना ऐहिकं फलं प्रयच्छतीति चकारौ । काममभिलषितार्थं तस्य पूररूपं पूरयति प्रवाहरूपं वा । ननूक्तं 'वयमुदासीना' इति, अतः कामाभावात् कथं त्वत्कामपूरणमिति चेत् । तत्राह **स्यान्मे तवाङ्घ्रिशरणमिति** । संसारे निराश्रये परिभ्रमन्त्या मम तव चरणः आश्रयोऽस्तु । कामनापूरणाद्यभावेऽपि चरणे आश्रयत्वं न विहन्यते । नन्वाश्रयमात्रेण भगवांश्चेन्न किञ्चित्कुर्यात्, तदा किं भवेदित्याशङ्क्याह **यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्ग** इति । **अनृतापवर्गो** मोक्षः, विशेषण अप्रार्थितोऽपि भगवता अदत्तोऽपि, भगवद्भक्तमुपयाति, भगवच्चरणामोद इव । अनृतस्य भगवत्यपवर्ग एव । तत्र गतः सीमान्ते गत इव तदभावमवश्यं प्राप्नोति । अतो विशेषफलाभावेऽपि[1] मोक्षस्तु सिद्ध एव इति ॥ ४३ ॥

नन्वेतावदेव चेत् प्रार्थ्यम्, तदा विषयभोगानन्तरमन्यभजनेऽपि शास्त्रार्थानुसारेणापि भजने मोक्षो भवेत्, अत उभयं परित्यज्य विषयाधिकारिणः कथं मद्भजनमिति चेत् । तत्राह **तस्याः स्युरिति** ।

तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्याः ।
यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयाता युष्मत्कथा मृडविरिञ्चसभासु गीताः ४४

सत्यं या तादृशी प्राकृती, तस्याः पतयः त्वया गणिताः चैद्यादयो भवन्तु सर्वथा विषयपूरकाः । या केवलं विषयानपेक्षते । सर्वा एवापेक्षन्त इति चेत् । तत्राह **यत्कर्णमूलं नोपयाता युष्मत्कथा इति** । कथानां कर्णप्रवेशे यथा विषयाभिलाषा गच्छति,

---

१. फलभावे इति पाठः ।

तद्वक्ष्यति । कथं राज्ञां सर्वथा विषयपोषकत्वम्, न भगवत इति वैलक्षण्यं निरूपयति **स्त्रीणां गृहेष्विति** । स्त्रीणां शयनभोजनविहारमलत्यागादिगृहेषु ये स्वोत्कर्षं परित्यज्य तत्सेवापरा भृत्या भवन्ति, यथा गृहदासाः । दास्येऽपि चतुर्धा विशेषमाह **खरादिपदैः** । गर्दभो हि तदपेक्षितं जलादिकं[1] तत्कर्तव्यं स्वयं करोति । तथा ये भार्याकर्तव्यं स्वयं कुर्वन्ति निरालस्याः । यथा वा गावो वृषभाः शकटैस्ता वहन्ति दुह्यन्ति वा, स्वसर्वस्वं प्रयच्छन्ति, इष्टदेशेषु स्वयं भारमूढ्वा, तथा ताः प्रापयन्ति । यथा वा श्वानः रात्रौ गृहस्वामिनि शयाने स्वयमनिद्रः तत्पालनं करोति, तथा नीचा भूत्वा शरीरेण पालयन्ति । एवं स्थितिगतिशयनेषु सेवकत्वमुक्तम् । एवमपि सति यदि भोगस्तुल्यो भवेत्, भोगार्थं वा भवेत्, तदा न काचिच्चिन्ता, किन्तु तच्छेषस्य निकृष्टस्यैव तदुच्छिष्टस्य तदनुपयुक्तस्य वा भोग इति बिडालदृष्टान्तमाह । स हि स्त्रीणां पादयोः भक्षणयाचनार्थं अनेकां चेष्टां करोति, ततस्ता दुग्धं पीत्वा भाण्डनिर्यासमिव प्रयच्छन्ति कदाचित्, तथा ये निकृष्टा नियतभोगाः तादृशैरेव स्त्रीणां भोगः सम्पादयितुं शक्यते । विषयाभिलाषिण्यः तादृशमेवापेक्षन्ते । कथाः कर्णे साधारण्येन प्रविशन्ति सर्वेषामेवेति यादृशप्रवेशेन कार्यं कुर्वन्ति तद्वक्तुमाह **कर्णमूलमिति** । अन्तःप्रवेशे मूलसम्बन्धः कथानाम् । विषयाभिलाषनाशकत्वे हेतुमाह **अरिकर्षणेति** । विषं यान्तीति विषयाः अरयः तान् कर्षत इति शत्रुनाशको विषयनाशको भवति । तत्कथास्तद्रूपाः । ता अप्यच्युताः स्वनाशशङ्कारहिताः । विषयैस्तन्नाशः कर्तुं न शक्यत इति । तत्रापि बहुरूपाः एकरूपाद्भगवतोऽतिबलिष्ठाः । तत्राप्युप समीपे स्वयमेव समागता बह्वयः । युष्मत्कथा इति समासेन तासां नित्यं भगवत्सहभाव उक्तः । तासां विषयनिवर्तकत्वे युक्तिमुक्त्वा, प्रमाणमाह **मृडविरञ्चसभासु गीता** इति । प्रलयोत्पत्तिकर्तारौ तौ । तदुभयं तदधीनमेवेति तेषामपेक्षितम् । तत्सभासु गीयते, यत्तयोदुर्लभमभिलषितं च । प्रत्यहं क्रियमाणासु सर्वास्वेव सभासु भगवत्कथा एव गीयन्ते । अनेन तयोरपि उत्कृष्टो भगवानिति निरूपितम् । ताभ्यां कथानां फलं निर्णीतमिति प्रमाणनिरूपणे तथोक्तम् । तावेव हि मुख्याविति । अनेन स्त्रीणां शापो निरूपितः । या भगवत्कथा न शृणोति, सा तादृशं पतिं प्राप्नोतीति । समान्यतः स्त्रियो दुष्टा इति हि योनिदोषं मत्वा, भगवानेवं निराकरोतीति सा मन्यते । अन्यथा पुरुषानसमानपि भजने अनिषिध्य मामेव कथं निषेधतीति ॥ ४४ ॥

तर्हि तासामैहिकं सुखं तैर्भविष्यति, ऐहिकामुष्मिकयोस्तुल्यत्वादप्रयोजकः शाप इत्याशङ्क्याह **त्वगिति** ।

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ४५

1. जलहरणादिकमित्यर्थः ।

न हि शवालिङ्गने कश्चन भोगोऽस्ति । स्वप्नेऽपि तथा दर्शने मृत्युर्भवति । अग्निप्रवेशे तु शवालिङ्गने स्पष्ट एव मृत्युः । यदि तस्मिन् देहे चेतनः कश्चिदिन्द्रियवान् भवेत्, तदा स न गर्दभादिभावं प्राप्नुयात् । अतः केवलं शव एव, परं जीवच्छवः । प्रसिद्धात् प्राणा अत्र विशिष्टाः । न केवलं शवत्वमात्रमेव दूषणम्, किन्तु अवयवशोऽपि[1] विचारे तत् दुष्टमित्याह[2] । बाह्याभ्यन्तरभेदतः । तस्य शवस्य परितस्त्वक् । ऊर्ध्वं लम्बितभागे श्मश्रूणि । यथाष्टदिशः पूर्वभागः । सर्वत्र लोमानि यथा तृणानि । अन्तेषु नखाः, यथा प्राकारे शृङ्गाणि शूलानि वा । पश्चात्केशाः । एवं सर्वतो बहिः पिनद्धम् । अन्तस्तु मांसम्, तस्याप्याधारभूतमस्थि च । तत्रापि मध्ये नाडीषु लोहितम् । नाड्यो बहिरप्यायान्तीति रुधिरं मांसाद्बहिरप्युपलभ्यते । वस्तुतस्त्वन्तः । तत्र च कृमयः क्षुद्रा जीवाः । ततोऽपि मध्ये पुरीषम् । कफपित्तवाताः शास्त्रसिद्धा रोगादिसूचकाः । एवं दृष्टादृष्टदोषा निरूपिताः । नन्वेतादृशं चेत्कुत्सितम्, तदा कथं भजेतेत्याशङ्क्याह **कान्तमतिरिति** । अयं कान्तः परमसुन्दर इति तस्मिन्नुत्कृष्टबुद्धिः । ननु प्रत्यहं मलादिरूपत्वं दृश्यत इति कथं तस्मिन् कान्तबुद्धिः स्यात्, तत्राह **विमूढेति** । ननु सर्वासामेव स्त्रीणामियमेव व्यवस्थेति साधारण्यादस्यैव भोगशब्दवाच्यत्वात् सुखजनकत्वस्य दृष्टत्वात्तादृशेनैव सुखं भविष्यतीति व्यर्थं तद्दोषनिरूपणमिति चेत् । तत्राह **या ते पदाब्जमकरन्दमिति** । यथा श्रोत्रं कथा गृह्णाति, तथा घ्राणमपि भगवन्तमासेव्य भगवच्चरणारविन्दरजो गृह्णाति चेत्, तदा शवं न गृह्णाति । यो हि कमलगन्धमाजिघ्रति[3], स शवगन्धात् विचिकित्सते । विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचिकित्सत इति नायं सर्वात्मना भोगरूपः । स्त्रीपदं पतिव्रताव्युदासार्थम् । सा हि धर्मार्थमेव भगवद्बुद्ध्या तं भजत इति । नापि तस्या विषयापेक्षा ॥ ४५ ॥

एवमितरभजने स्त्रियं पुरुषं च निन्दित्वा, स्वस्य विषयाधिकार एवेति सर्वथा विषयाभावे केवलमोक्षाधिकारात्[4] स्वस्यापि प्रवृत्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह **अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग इति** ।

अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ।
यर्ह्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमानुकम्पा ४६

अम्बुजाक्षेति दृष्ट्यैव परमसुखदातृत्वं निरूपितम् । ते चरणानुरागो ममास्तु । उभयोरनुरागे उभयोः सुखं भवति, स्पर्शादिना, नत्वननुरागे । तत्र भगवतश्चेन्मयि नानुरागः, तदा पूर्णानन्दत्वात् मत्स्पर्शादिकृतसुखाभावेऽपि न काचित् क्षतिः । मम तु पूर्णानन्दत्वाभावात् अन्यत्र स्पर्शे धाष्टर्यं भवतीति चरणस्पर्शे विरोधाभावात् तत्रानुरागोऽस्तु । प्रार्थनायां लोट् । मम त इति अव्यवहितसम्बन्धः प्रार्थनाधिकारे हेतुः ।

---

१. अवयवांशोऽपि । २. दुष्ट इति पाठः । ३. आघ्राति । ४. केवलमोक्षाधिकाराभावादिति पाठः ।

भगवतो नापेक्षित इति द्वितीयस्य स्नेहः कदाचित् प्रतिबन्धकत्वेन अनपेक्षितः स्यात्। ततो भगवदिच्छाभावे रागो न भवेदिति प्रार्थना। भगवतोऽनपेक्षत्वे हेतुः आत्मत्र-तस्येति। तर्ह्यात्मारामो विषयेष्विव त्वय्यपि भगवान् सम्बन्धं न करिष्यतीत्याशङ्क्याह मयि चेति। यथा भगवानात्मनि रमते, एवं प्रपञ्चेऽपि रमते। तत्र प्रपञ्चस्य मूलं स्वरूपमहमिति सृष्टिप्रलययोः सिद्धत्वान्मत्सङ्गं न बाधिष्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति संसारिणामात्मारामाणां च को विशेष इति चेत्। तत्राह अनतिरिक्तदृष्टेरिति। सर्वात्मनो भगवतः आत्मनि वा मयि वा न अतिरिक्ता दृष्टिर्यस्य। सर्वस्यैवात्मत्वादेकैव दृष्टिः सर्वत्र। तर्हि तव कथं स्त्रीरूपः पुरुषार्थः सिध्येत्, अन्यथा स्त्रीत्वं व्यर्थं स्यादिति चेत्। तत्राह यर्ह्यस्य वृद्धय इति। यर्हि भगवान् अस्य जगतो वृद्धये आत्ता रजसः अतिमात्रा अधिकमात्रारूपः कामः येन। तर्हि मामीक्षिष्यते। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'ति। तर्हि तदैव नोऽस्मभ्यं सर्वशक्तिभ्यः परमानुकम्पा। अस्मासु महती कृपेत्यर्थः। 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्। सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारते'ति वाक्यात्। ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तम्। सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इतीक्षणमेव विशेषः॥ ४६॥

एवमुदासीनत्वेऽपि स्वस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वा, सुखप्रस्तावनायां भगवानकस्मादेवं यदुक्तवान्, तत्र को हेतुरित्याशङ्क्य, परीक्षार्थं तेषामुपयोग इति भावं वर्णयति द्वाभ्याम्।

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन।
अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः क्वचित्॥ ४७॥
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवं नवम्।
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः॥ ४८॥

नैवालीकमहं मन्य इति। यथाश्रुतार्थत्वेऽपि ते वचः अहमलीकं न मन्ये। असम्भावितवचनमलीकम्। मधुसूदनत्वात् परमसमर्थस्य सर्वापेक्षारहितस्य क्लिष्टकरणे प्रयोजनाभावात् परीक्ष्यैव सम्बन्धः कर्तव्य इति सूचितम्। सम्भावनायां स्त्रीत्वमेव हेतुः। यतः महति कुले जातायाः काशिराजसुताया अम्बायाः कन्याया इव क्वचित् साल्वे रतिर्दृश्यते। अम्बा अम्बिका अम्बालिकेति तिस्रः काशिराजकन्याः भीष्मेण विचित्रवीर्यार्थे स्वयंवरे आहृताः[1]। ततो ज्येष्ठा भीष्मं प्रति स्वाभिप्रायमुक्तवती 'साल्वे मन्मन'इति। ततो भीष्मेण प्रेषिता, साल्वेनान्याहृतेत्यगृहीता, पुनर्भीष्मं प्राप्ता। परशुरामवाक्यादपि भीष्मेणासङ्गृहीता, तपसा देहं त्यक्त्वा शिखण्डी भूत्वा, भीष्मवधार्थमु-

---

१. स्वयंवरार्थे आनीता इति पाठः।

त्पन्नेति भारतकथा । व्यूढाया अपि पुंश्चल्याः । जन्मसंस्काराद्धैर्वा बहुपुरुषसम्बन्धिनी भवति । ततस्तस्या मनः नवं नवं पुरुषमभ्येति । तदवश्यं परीक्षणेन ज्ञातव्यम् । तत्र प्रयोजनमाह बुधः असतीं न बिभृयादिति । तां बिभ्रदुभयच्युत इति बाधकम् ॥४८॥

एवं साभिप्रायं प्रकारद्वयेन भगवद्वाक्यानि व्याख्यातानि । तत्र व्याख्याने सान्त्वनार्थं प्रकाशितं स्वाभिप्रायं तया वर्णितं श्रुत्वा, अनन्यत्वं परिज्ञाय, दीनत्वस्य हीनभावत्वस्य च प्रकाशितत्वात् गर्वाभावमपि ज्ञात्वा, सन्तुष्टो भगवान् तस्या वाक्यमभिनन्दति साध्व्येतदिति ।

श्रीभगवानुवाच—**साध्व्येतद्भिज्ञाय त्वं राजपुत्रि प्रलम्भिता ।**
मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥

एतद्व्याहृतमुक्तं साध्वेव । हे साध्वीति वा । पूर्वमेव त्वमेवं वक्ष्यसीत्यभिज्ञाय **प्रलम्भिता** वक्रोक्त्या वञ्चिता । एवं वचने सामर्थ्यं **राजपुत्री**ति । साध्वीत्येतदमर्मेति ज्ञापितम् । व्याख्यानं यथा व्याख्यातमेवेत्याह **मयोदितं यदन्वात्थे**ति । उदितस्यानुवचनं व्याख्यानम् । अतः **मयोदितं यदन्वात्थ** व्याख्यातवती, तत्सर्वं सत्यमेव । हि युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा वाक्यानामसम्बद्धार्थता स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रसन्नः सन् प्रार्थितचरणारविन्दरतिदानप्रस्तावे बह्वेव प्रयच्छति **यान्यान् कामयसे कामा**निति ।

यान्यान्कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ।
सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥

मत्सम्बन्धिनः सर्वं एव सकामा निष्कामाश्च व्यवहाराः निष्कामा एव । सिद्धवदनुवादेनायं वरो दत्तः । यान् कामान् कामयसे, तानकामाय कामयस इति । यतो मयीत्यावृत्त्या योजना । वीप्सा नानाविधत्वाय । तस्मात्तव कामा निष्कामा भवन्त्वित्युक्तं भवति । **मानिनी**ति सम्बोधनं मानापनोदनार्थमेवमुच्यत इति सूचयति । निष्कामा मानवती न भवतीति । एवं कामानां निष्कामत्वमुक्त्वा, सर्वानेव कामान् प्रयच्छति **सन्ति ही**ति । अर्थात् कामाः । तत्र दानव्यतिरेकेणैव विद्यमानत्वे हेतुः **एकान्तभक्ताया** इति । हि युक्तश्चायमर्थः । या ह्यनन्यभक्ता, सा सर्वं प्राप्नोतीति । एकान्ते वा भजते, साप्यपेक्षितं कामसुखं प्राप्नोतीति । **तवे**ति तत्रानुभवो निरूपितः । **कल्याणी**ति स्वरूपयोग्यता विवाहितत्वाद्भाग्यं चोक्तम् । **नित्यदे**ति सर्वदा । छान्दसः ॥ ५० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यान्यान्कामयसे इत्यत्र । यतो मयि इत्यावृत्त्येति । यतस्ते कामा मयि । अतोऽकामायेत्यावृत्तम्, मयीतिपदमकामत्वे हेतुत्वेनोक्तमित्यर्थः ।

तदा पतनक्रियया यज्जातं तदप्याह उपलब्धं पतिप्रेमेति ।

उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥

परित्यागसम्भावनायामेव शरीरत्यागस्य कृतत्वात् पतिप्रेम उपलब्धम् । पातिव्रत्यं चोपलब्धम् । व्रतभङ्गे मरणमेवाङ्गीकृतमिति । चकारान्मयि स्थिरापि बुद्धिः, मत्स्पर्शेनैव जीवनस्य प्राप्तत्वात् । चकारात् हेत्वन्तरमप्याह **यद्वाक्यैरिति** । यस्मात् कारणात् वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीः मयि **नापकर्षिता**, अपकर्षं न प्राप्तवती । सर्वथाभावस्तु दूरापास्तः ॥ ५१ ॥

तया यद्विरक्ततया भक्तिमार्गानुसारेण भक्तिमेवोररीकृत्य, कादाचित्कः कामः समर्थितः, तदेव युक्तम्, न तु लौकिकवन्मद्भजनमिति स्वयं सम्मतिं वक्तुं विपरीते बाधकमाह **ये मां भजन्तीति** ।

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मनोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥

दाम्पत्ये दम्पत्योरिव भावार्थे । भक्तिमार्गे एवं नास्तीति, अन्यत्र भगवद्भजनं न लोकसिद्धमिति, स्वयं कर्ममार्गे[1] तत् वक्तुं साधनमाह **तपसा व्रतचर्ययेति** । तपः पुरुषस्य, व्रतचर्या स्त्रियः । कथं भगवन्तमपि तथा भजन्ति । न हि शैत्यार्थं कश्चिद्वह्निं सेवत इति, तत्राह **कामात्मान** इति । कामात्मानः काममेव पुरुषार्थं मन्यन्ते । भगवानपवर्गेशः मोक्षदाता । एवं विरुद्धयोः सेव्यसेवकयोरपि सतोः यद्भजनं सिध्यति, तन्मायामोहनेनैवेत्याह **मोहिता मम माययेति** ॥ ५२ ॥

साधारणसेवकानां स्थितिमुक्त्वा, ये पुनर्विशेषेण भगवन्तं प्राप्ताः, तेऽपि चेत् सकामा भवेयुः, तदा कालेन तेषां बुद्धिर्नाश्यत इति निन्दति **मां प्राप्य मानिनीति** ।

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥

अपवर्गस्य सम्पद्यस्मात् । मानिनीति[2] सम्बोधनं मानस्य विद्यमानत्वान्न त्वं प्रार्थयिष्यसीति सूचितम् । ये केवलमैहिकसम्पद एव प्रार्थयन्ति, ते मन्दभाग्याः । यथा मन्दभाग्यो निधिमपि प्राप्य, पाषाण इति पदा प्रक्षिपति, एतन्मन्दभाग्यस्य लक्षणम् । ननु विषया अपि दुर्लभाः स्त्रीधनादयः, तत्कथं मन्दभाग्यत्वमिति चेत् । तत्राह । ये विषया **निरयेऽपि नृणां** भवन्ति । तत्र हेतुः **मात्रात्मकत्वादिति** । न हि क्वचिद्विषयाभावोऽस्ति । श्वादियोनावपि विषयोपभोगस्य[3] दृष्टत्वात् । दुःखं तु विषयसम्बन्धे

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ये मामित्यत्र । **अन्यत्रेति** । लोकास्तु कामात्मानः, भक्तिमार्गे एवं नास्ति । कामात्मत्वं नास्तीति हेतोः कर्मादिमार्गेभ्योऽन्यत्र भक्तिमार्गे भजनं लोकप्रसिद्धं न भवतीत्यर्थः ।

१. कर्ममार्गे नेति पाठः । २. मानवती । ३. विधयोपभोगस्येति प्रभुपुस्तकपाठः ।

नियतम् । तारतम्यं त्वप्रयोजकम् । तर्हि तादृशो निरयोऽपि सम्पत्तियुक्तः समीचीन इति चेत्, तत्राह **निरयः सुसङ्गम** इति । सुष्ठु सङ्गमो यस्येति । न तदर्थं तपः कर्तव्यं मद्भजनं वा । अतः अक्लेशसिद्धे क्लेशकरणात् दुर्भाग्यत्वम् । पूर्णादल्पप्रार्थनायां मन्दभाग्यत्वं वा स्यादिति तथा न भावनीयमित्युपदेशः ॥ ५३ ॥

तया यदुक्तं मामीक्षसे, तर्हि नः परमानुकम्पेति तदभिनन्दति दिष्ट्येति ।

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुंभराया निकृतिंजुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥

असकृन्मयि त्वया या अनुवृत्तिः कृता, सा दिष्ट्या कृता । यतः सा भवमोचनी । **गृहेश्वरी**ति सम्बोधनं लोकप्रसिद्धसंसारसुखं तव सिद्धमेवेति सूचयति । अनुवृत्तिर्नामोदासीनेऽपि भगवति तदनुसरणम् । तत्प्रथमं पत्रप्रेषणेनात्मसमर्पणरूपा । ततो रुक्मिवधे प्रार्थनया वाक्समर्पणरूपा । तत इदानीं मूर्च्छया मनःसमर्पणरूपा । स्वाभि[1]-प्रायप्रतिपादकैर्वाक्यैश्च सर्वसमर्पणरूपा । ईश्वराद्भिन्नतया स्थितौ संसारः 'ईशादपेतस्ये'-त्युत्तरत्र वक्ष्यते । अत इयं भवमोचनी भवति । ननु किमाश्चर्यम्, भार्या करोत्येवेति चेत् । तत्राह **खलैः सुदुष्करे**ति । दुष्टैरुक्मिप्रभृतिभिः कृत्वा सुतरां दुष्करा । **खला** दुष्टस्वभावाः मात्सर्येण परकार्यनाशकाः । किञ्च । अन्तरपि तत्र बाधकं न जातमित्याह **दुराशिष** इति । दुष्टा प्राकृती आशीर्यस्य[2] तस्याः मदनुवृत्तिः सुतरामेव दुर्लभा । तत्राप्यसावेतादृशी । तत्रापि **असुंभरायाः** प्राणपोषिकायाः । तत्रापि **निकृतिंजुषः** नरकसेविकायाः । **स्त्रियश्च** । अन्तःकरणप्राणेन्द्रियशरीरदोषाणां प्रत्येकसद्भावेऽपि दुर्लभा, समुदाये किं वक्तव्यमित्यर्थः । इमामेवोपपत्तिं हिशब्द आह ॥ ५४ ॥

एतादृश्योऽन्या अपि बह्व्यः सन्तीति स्त्रीणामपि मध्ये तामुत्कृष्टत्वेन स्तौति **न त्वादृशीमि**ति ।

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्तान्नृपानविगणय्य रहो[3] अहो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥५५॥

प्रणयिनी गृहिणी दुर्लभा । लौकिकधर्माभिनिविष्टा गृहिणी । तथाभूतापि परमप्रेमयुक्ता आत्मनोऽप्यधिकस्नेहवती दुर्लभा भवति । **गृहेषु** गृहस्थाश्रमेषु मम बहुरूपेषु । **न पश्यामी**ति तादृश्या अभावे प्रमाणम् । **मानिनी**ति मानसद्भावेन अन्यासक्तिनिवृत्तिः अपकीर्तिलेशस्याप्यसहनं च सूच्यते । कथमित्याकाङ्क्षायामुपपादयति । **यया स्वविवाह-काले प्राप्तान्** सर्वप्रकारेण शिशुपालादीन**विगणय्य, रहः** एकान्ते **द्विजः प्रस्थापितः** । नापि मया सह परिचयः, किन्तु उपश्रुता सद्भिः कृता कथा यस्य, सत्कथा वा । **अहो** आश्चर्ये । नह्येतादृशं क्वचिदपि लोके जातमिति । स्वयंवरे तु वरणं युक्तम्, नत्वेतादृशम्, अन्याः सर्वा एव लौकिकप्रकारेणानीताः । अनेन सम्बन्धप्रकारः त्वत्सदृशो नान्यासामिति निरूपितम् ॥ ५५ ॥

---

१. स्वाभिप्रायेति पाठः । २. यस्या इति पाठः । ३. रहोहर इति पाठः ।

अपराधसहनं च त्वत्सदृशं नान्यासामित्याह भ्रातुर्विरूपकरणमिति ।

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ५६

विवाहसमये रुक्मिणो ज्येष्ठभ्रातुर्विरूपकरणं मुण्डनम्, तत्रापि युधि निर्जितस्य । प्रोद्वाहपर्वणीत्युभयत्र सम्बध्यते । यद्यपीयं कथा प्रद्युम्नोत्पत्तेः पूर्वमेव, अन्यथा भगवान् अन्यभजनं न वदेत् । न हि पुत्रपौत्रादियुक्ता क्वचिदेवमुच्यते । प्रथमसङ्ग एवैवं भवति । सर्वथा हृदयानभिज्ञदशायां तस्या अपि पतनादिसम्भवः, न तु निरन्तरप्रवृत्तौ । अनिरुद्धविवाहे तु अक्षगोष्ठ्यां तद्वधः । तदुत्तराध्याये वक्ष्यते । तथापि यथा तया आर्षज्ञानेन सर्वं निरूपितम्, तथा भगवानपि तां तादृशीं मत्वा भाव्यर्थमपि सिद्धवत्कारेण निरूपयति । भूतप्रत्ययस्तु लङ्प्रयोगः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति दश लकारार्थेषु भवन्तीति आवृत्त्या योजनायां द्वितीयवाक्ये भविष्यदर्थे ज्ञातव्यः । ताभ्यां समुत्थं दुःखमसह इत्यपि तथा । अस्मदयोगः अस्मत्सम्बन्धो निवर्तिष्यत इति भयेन उत्पत्तिबलिष्ठभ्रातृसम्बन्धापेक्षयापि अस्मत्सम्बन्धाभावशङ्कापि महतीति सर्वोत्तमा त्वमेव । चकारान्मध्ये प्रद्युम्नविवाहादौ तदवगणनादि संगृह्यते । समुत्थं दुःखं सोढुमशक्यम् । बलभद्रोपदेशात् समुत्थमिति ज्ञायते । एकक्रियोपात्तत्वात् द्वितीयमपि तादृशमेव । तेन दुःखसहनेन ते त्वया वयं जिताः । तव वयमित्यपि । जयोऽप्यङ्गीकृतः । त्वदीयत्वं च ॥ ५६ ॥

अन्यदेकं तव चरित्रं अनन्यदपि अनुपमेयमपि जयाद्यङ्गीकारेऽप्यप्रतीकार्यमपीत्याह दूत इति ।

दूतस्त्वयात्मलभने सुविविक्तमन्त्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ५७

आत्मलभने कृष्णप्राप्त्यर्थम् । सुष्ठु विविक्तो मन्त्रो यस्य तादृशो द्विजः प्रस्थापितः । अनेन मयि सिद्धवद्विश्वासः प्रथमत एव कृत इति निरूपितम् । ततो मयि **चिरायति** विलम्बमाने एतज्जगच्छून्यमेव मत्वा, इदमङ्गं शरीरमनन्ययोग्यं केवलं भगवदेकभोग्यं जिहास इति मत्वा द्विजः प्रस्थापित इति पूर्वेणैव सम्बन्धः । प्रस्थापनसमय एवैते पक्षा विचारिताः । इति एतत्त्वय्येव तिष्ठेत । विध्यर्थोऽयम् । नास्य प्रतीकारः सम्भवतीति । अप्रयोजकत्वेन तथात्वमाशङ्क्य निराकरोति तत्त्वय्येव तिष्ठेत, **वयं तु प्रतिनन्दयाम** इति । अस्मिन्नर्थे वयं ऋणिन इति भावः ॥ ५७ ॥

---

१. प्रस्तुताध्यायस्था । २. तुः नास्ति । ३. इत्यपि । तथेति छेदः प्रभुपुस्तके । ४. भावेन ।

एवं सान्त्वनं कृतमुपसंहरन् अन्यास्वप्येवंभावमतिदिशत्येवमिति द्वाभ्याम् ।

श्रीशुक उवाच—**एवं सौरतसंलापैर्भगवान् देवकीसुतः ।**
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ ५८ ॥
अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ।
आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मान् लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥

सौरताः सुरतयोग्याः संलापाः, येन सुरतं वर्धते । भगवानिति लीलायां योग्यता । **देवकीसुत** इति स्त्रीणां प्रियार्थे भक्तहितैकसाधकत्वात् तथा करोतीति सूचितम् । **स्वरतो**ऽपि **रमया** लक्ष्म्या रुक्मिण्या सह रेमे । न तु वाक्यैरेव निवृत्तव्यापारः । परब्रह्मणस्तदयुक्तमाशङ्क्य लीलानुकरणमाह **नरलोकं विडम्बयन्निति** । अन्यथा नरोऽयमिति लोकानां प्रतीतिर्न स्यात् । अतिदिशति **अथान्यासामपीति** । अयमेव न तास्वपि प्रकारः, किन्त्वतिरिक्तस्तत्तद्योग्यः । तदाह **अथ**शब्दः । **अन्यासामपि** रुक्मिणीव्यतिरिक्तानां गृहेषु **गृहवानिव** प्राकृत इव तदनुकरणं कुर्वन् **गृहमेधीयान् धर्मानास्थितः**, लौकिकान् वैदिकांश्च । विडम्बनार्थं लौकिकाश्रयणम्, तत्पूर्वमुक्तम् । वैदिकाश्रयणे विशेषमाह **लोकगुरुरिति** । तथागत्य सर्वकरणे बहुकालस्थितौ च हेतुः **हरि**रिति ॥ ५ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

एवं सौरतेत्यत्र । **लीलायां योग्यते**ति । षड्गुणैर्लीलाकरणादितिभावः । **न तु वाक्यैरेवे**ति । वीजनलीलायामेतावज्जातम् । ततो गन्धमाल्यकेशप्रसारशयनस्नपनोपहारान् स्वीकृतवानित्यर्थः । इत्येकादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वादशे रमणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ।
प्रसङ्गान्मारणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥ १ ॥
भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ।
किन्तु सर्वोद्धारणाय तदुद्वाहेऽपि मारणम् ॥ २ ॥
कलौ शुद्धक्षत्रियो हि न स्थाप्य इति निश्चयात् ।
पापं विवाहमकरोत् फलं तस्याप्यसूचयत् ॥ ३ ॥
देवकीप्रीतये वंशः स्थाप्य एवेति तत्तथा ।
तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक् स्थितिनिरूपणे ॥ ४ ॥
'दशास्या'मिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ।
यथोक्तं श्रुतिसिद्धं हि कर्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ॥ ५ ॥
लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ।

पूर्वं लौकिकं रमणमुक्तम्, इदानीं वैदिकं रमणमाह एकैकश इति ।

श्रीशुक उवाच—एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान्दश दशाबलाः ।
अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥ १ ॥

'कथं रुक्म्यरिपुत्राये'त्यन्तेन । धर्मो हि द्विविधः, विहितकरणं निषेधपरिपालनं च । 'त्रयीद्विषो हन्तव्या'इति, नोपेक्षितव्या इति, दैत्यानां रुक्मिप्रभृतीनां वधोऽप्यतोऽग्रे निरूप्यते । तत्र प्रथमं 'दशास्यां पुत्रानाधेही'ति वेदवाक्यात् सर्वास्वेव दश पुत्रान् नाधिकान् न न्यूनांश्चोत्पादितवानिति निरूप्यते । भगवत एकैकशः स्त्रियः ताः सर्वा एव कृष्णस्य स्वप्रियस्य अबलाः स्त्रियः दश दश पुत्रान् अजीजनन् । तासु पुत्रजनने[1] भगवतः सर्वोऽपि भावोऽस्तीति ज्ञापयति । पितुः अनवमान् अन्यूनान् । केनचिदंशेन तथात्वं वारयति सर्वात्मसम्पदेति । सर्वा याः आत्मसम्पदः शरीरेन्द्रियादिसम्पत्तयः, ताः समुदिताः प्रत्येकं भवन्तीति ज्ञापयितुमेकवचनं तासामेवोत्कर्ष इति कदाचित् स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

द्वादशे । कारिकायाम् । प्रतिबन्धनुदिति । भगवद्भजने प्रतिबन्धको रुक्मी स्वरूपाज्ञानपर्वरूपः, तन्मारणेन भजनप्रतिबन्धनिवृत्तिर्जातेत्यर्थः । **फलमिति ।** रुक्मिणो वधः पापविवाहफलमित्यर्थः । तादृशविवाहेनाशुद्धत्वमपि सम्पाद्य वंशस्थापने हेतुमाहुः देवकीप्रीतये इति । भगवत्सदृशसुतवरणं वंशस्थापनाभिप्रायेणैवेतिभावः । **स्थितिनिरूपणे** इति । निमित्तसप्तमीयम् । धर्मस्थितिनिरूपणार्थमित्यर्थः ।

---

१. ह्यपुत्रजनने इति पाठः ।

प्राकृतत्वमाह पञ्चभिः ।

गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।
प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वमतत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ २ ॥

गृहादनपगमिति । आदौ साभिमाना जाताः । तत्र हेतुः **गृहादनपगं** भगवन्तं वीक्ष्येति । सर्वदा गृह एव भगवांस्तिष्ठति । भगवत्सम्बन्धेऽपि तथा दोषोत्पत्तौ औत्पत्तिकराजकन्यात्वं हेतुः । अच्युतत्वात् न स्वतः सुरतविच्छेदः । अतः स्वेच्छापूरकत्वं च ताभिर्ज्ञातम् । व्यापकत्वेनागमनमाशङ्क्य, लौकिकन्यायेन तथात्वमित्याह **स्थितमिति** । गृहेष्वेव लौकिकवत् स्थितम् । एवं भगवतो गुणत्रयेण कृत्वा आत्मानं प्रेष्ठं भगवतः प्रियममंसत । ननु सत्यमेव आत्मा प्रेष्ठः, [१]भगवतोऽप्यात्मैवेति, तत्राह **अतत्तत्त्वविद** इति । तस्य तत्त्वं तत्तत्त्वं च न जानन्ति । भगवदभिप्रायं वस्तुतत्त्वं च न जानन्तीत्यर्थः । यतः स्त्रियः ॥ २ ॥

तत्सम्बन्धाद्भगवतोऽपि कदाचित्तद्धर्मसम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति **चार्वब्जकोशेति** ।

चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ।
संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन्वनिता विभूम्नः ॥३॥

भगवद्धर्मैः संमोहिताः भगवन्तं व्यामोहयितुं न समशकन् । स्वयं वनिताः वनं प्राप्ताः, यत्र संसाराटवी सम्पद्यत इति । स तु विभूमा । विगतो भूमा यस्मादिति । स्वयमुञ्जटप्रायाः, स तु सर्वाधिवास इति यावत् । तासु भगवतः षड्धर्मान् मोहकानाह । चार्वब्जकोशवत् वदनम् । आयता बाहवः । नेत्रे च । सप्रेमहासः । रसपूर्वकं वीक्षितम् । वल्गुजल्पाः मनोहरकथाः । पूर्णरसाख्यापनार्थं चार्वब्जकोशत्वम् । परिष्वङ्क्रिया पूर्णेति ख्यापयितुं आयतपदम् । नेत्रं सौन्दर्यार्थं भिन्नम् । तद्धि स्वरूपतोऽपि रसोद्बोधकम् । एतत्त्रयं [२]कायिकं रसार्थम् । मानसिकमाह **सप्रेमहासरसवीक्षितमिति** । प्रेम हास्यं रसवीक्षितानीति त्रयम् । स्नेहाभावे तन्न रसालं भवतीति सद्भावो निरूपितः । हासो रसोद्बोधकः, रसवीक्षितानि प्रलोभकानि । वाचनिकान्याह **वल्गुजल्पै**रिति । मनोहरार्थानि वाक्यानि स्वपक्षस्थापकानि परपक्षदूषकाणीति, तान्यपि त्रिविधानि । एवं कायवाङ्मनोभिः सम्मोहिताः, अत एव दुर्बलाः भगवतो मनो विजेतुं वशीकर्तुं नाशकन् । अनेन भगवच्चित्तं तासु नासक्तमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

गृहादनपगमित्यस्याभासे । प्राकृतत्वमिति लौकिकभाववत्त्वमित्यर्थः ।

---

१. भगवान् । २. कायिकानीति पाठः ।

नापि क्षोभं जनयितुं शक्ता इत्याह स्मायावलोकेति ।

स्मायावलोकलवदर्शनभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।
पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं कुहकैर्न शेकुः ॥४॥

आसक्तिरन्या, मनःक्षोभोऽन्यः । कदाचिद्वशीकरणार्थं भावानुत्पाद्य कथञ्चित्स्वमोहमपि प्रतिबध्य विलम्बमाना भवेयुः, तथाकरणेऽपि न क्षोभका जाता इति सम्बन्धासम्बन्धाभ्यां भगवति दोषमुत्पादयितुं न शक्ता इति निरूप्यते । **स्मायावलोकः** गर्वपूर्वकं दर्शनम्, तेन सम्बन्धे विलम्बं सूचयन्ति, मानापनोदनार्थमुपेक्षां बाधितुं लवदर्शनानि च कुर्वन्ति, कटाक्षैः अलसवलितादिभिः स्वासक्तिं कुर्वन्ति, ततो भावहारि भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तेन यथैव भगवतो भावः मनोधर्मः, स्वस्मिन्नासक्तं भवति, तादृशं कामशास्त्रसिद्धं भ्रूमण्डलं कुर्वन्ति, तैस्त्रिभिः[1] प्रहिता याः चेष्टाः सौरतमन्त्रैश्च शौण्डाः बलिष्ठाः । सुरतोद्बोधकानि यानि गुह्यभाषणानि । अनेन दृष्टादृष्टसाधनानि निरूपितानि । सर्वाश्च पत्न्यः यथासुखं प्रवृत्तौ सङ्कोचरहिताः प्रतिबन्धरहिताश्च । तत्रापि **षोडशसहस्रं** षोडशकलस्य मनसः सहस्रप्रकारेण व्यामोहनसमर्थाः । **अनङ्गबाणाः** चेष्टासहितावयवविशेषाः यैर्जयो भवत्येव । मन्त्रसहिता बाणाः कार्यसाधका इति ब्रह्मास्त्रादिषु प्रसिद्धिः । मण्डलीकृतकार्मुका दृष्टद्वारा, तथा दृष्टिमुष्ट्योरेकत्वाय लवदर्शितानि । वीररसाविष्काराय स्मायावलोक इति । एवं सर्वसाधनसम्पत्तियुक्तैरपि बाणैः यस्येन्द्रियं मनश्च विमथितुं ग्लानियुक्तं अस्तम्भयुक्तं वा कर्तुं न शेकुः । सहजानामेतादृशेर्थे जयो न भवतीति कठिनदुर्गस्थेषु राजधर्मेषु कापट्यं निरूपितमिति कुहकैः कपटधर्मैरपि न शक्ताः ॥ ४ ॥

एवं तासां [2]दोषं तत्सम्बन्धेन भगवति दोषाभावं च प्रतिपाद्य, भगवत्सामर्थ्येनैव तासु धर्मः स्थापित इति पुत्रोत्पादनमुक्त्वा, 'पतिमेकादशं कृधी'ति वेदवाक्यानुसारेण भगवत्सेवां कृतवत्य इत्याह द्वाभ्याम् ।

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्मायावलोकेत्यत्र । स्मयास्यायं स्मायस्तादृशोऽवलोक इत्यर्थः । लवमीषन्मात्रं दर्शनं लवदर्शनमित्यर्थः । मण्डलीकृतेति । भ्रुवस्तादृशाकारत्वादिति भावः । दृष्टिमुष्ट्योरिति । मुष्ट्या यथा धनुर्धृत्वा बाणः प्रक्षिप्यते, तथा दृष्टिं भ्रूपर्यन्तां विधाय कटाक्षबाणाः प्रक्षिप्यन्ते इत्यर्थः । कठिनेति । कठिनदुर्गस्थेषु जनेषु सत्सु राजधर्मेषु मध्ये कापट्यमपि राजधर्मो निरूपित इत्यर्थः ।

---

१. ततो भावैस्त्रिभिरिति पाठः २. दोष इति पाठः ।

भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसङ्गमलालसाढ्यम् ॥ ५ ॥

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बूलविश्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥६॥

इत्थमिति । पूर्वमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यातम् । विवाहप्रसङ्गे उक्तमपि पुनः स्वस्थाने तदेवोक्तवान् । तस्मात्सर्वोऽप्यर्थः स एव । भ्रमव्यावृत्त्यर्थं पाठविशेषमाह लालसाढ्यमिति । पूर्वमनुरागादयः स्त्रीनिष्ठाः, इदानीं भगवन्निष्ठाः । अनुरागपूर्वको हासो मानसः, अवलोक ऐन्द्रियः, नवसङ्गमः कायिकः । त्रिभिरपि या लालसा तदिच्छाविशेषः तया आढ्यो भगवान् । स्त्रीनिष्ठानेतान् धर्मान् स्वस्मिन् भावयतीति भगवन्निष्ठा धर्माः । प्रत्युद्गमादिभिः दास्यं च विदधुः । सेवा तदपेक्षिता कामकृता, दास्यं साधारणमिति विशेषः । स्त्रीत्वं भक्तत्वं च देहमन्तःकरणं च कृतार्थीकृतवत्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधिप्राधान्यात् विधिसिद्धानामष्टमहिषीणां पुत्रान् गणयितुमारभते । येन भगवान् धर्मरक्षार्थमेतावद्रूपो जात इति तन्नामग्रहणे राज्ञः पापक्षयो भवतीति, तदर्थं प्रसिद्धान्यपि नामानि निरूपयति ।

तासां या दशपुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।
अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ॥ ७ ॥

तासां कृष्णस्त्रीणां दशपुत्राणाम् । सर्वा एव दशपुत्रयुक्ताः । तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ता अष्टौ महिष्यः रुक्मिणीप्रभृतयः तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन्, ते त्वद्धितार्थं गृणामि । अन्याः कामकृता इति न तेषां नामग्रहणम् ॥ ७ ॥

चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।
सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥ ८ ॥
चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ।
प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यानवमाः पितुः ॥ ९ ॥

चारुदेष्णादयो नव प्रद्युम्नानन्तरभाविनः । यथा नामावयवास्तद्गुणाः । वीर्यवानिति विशेषणं सुन्दरदेहस्य शौर्यशङ्काभावेनोक्तम् । चकाराः सर्वत्र पूर्वधर्मसमुच्चयार्थाः । अन्तिमः कन्यासमुच्चयार्थः । अन्येऽपि कन्यासमुच्चयार्था इति केचित् । यदनन्तरं कन्या, तत्र चकार इति । तथेति वीर्यवान् । तेन सह वीर्यवत्त्वमाशङ्क्य पृथगुपदिशति अपर इति । परः सर्वेभ्यः श्रेष्ठो वा । दशम इति क्रमोऽत्र विवक्षित इत्युक्तम् । हरेः सकाशात् प्रद्युम्न एव प्रमुखो येषाम् । रुक्मिण्या जाताः । करणमात्रं रुक्मिणी, नत्वेते मातृपुत्रा इति । तत्र हेतुः यतः पितुरनवमाः । अवमो न्यूनभावः ॥ ९ ॥

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ।
चन्द्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥ १० ॥
श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ।

भानुप्रभृतयो दश सत्यभामायाः । तथेति यस्य कर्माणि न प्रसिद्धानि, सोऽपि प्रसिद्धवदेव ज्ञातव्य इति तथेत्युच्यते क्वचित् । अष्टम इति तस्य स्वतन्त्रता महत्त्वं च । सङ्ख्यायां पृथगुपदेशात् । सत्यभामात्मजा इति परिज्ञानार्थमेव मातृनिरूपणम् । सर्वेषां पुत्राणां सर्वासु मातृव्यवहारस्तुल्य इति ॥ १०$\frac{1}{2}$ ॥

साम्बः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥
विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ।
जाम्बवत्याः सुता ह्येते साम्बाद्याः पितृसंमताः ॥ १२ ॥

साम्बादयो दश जाम्बवत्याः सुताः । एते इति तेषां देवतात्वात् निरूपणसमये उपस्थितिमाह । पुनः साम्बाद्या इति वचनं दशानां द्विःस्वभावत्वं द्योतयति । ततो भगवतोऽसम्मतिमाशङ्क्य पितृसम्मतिमाह पितृसम्मता इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः ।
आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान्कुन्तिर्नाग्नजितेः सुताः ॥ १३ ॥
श्रुतः कविर्वृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।
शान्तिर्दर्शः पूर्णमासः कालिन्द्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥
सुघोषो गात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ।
माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥

श्रीमानिति विशेषणं । नाग्नजितेः सत्यायाः पुत्राः । श्रुतादयो दश कालिन्द्याः । एकल इति विशेषणं एक एव सन् सर्वान् शत्रून् लातीति । सोमकस्त्ववरो दशमः । सङ्ख्यापूरणार्थं पश्चादुत्पन्नः । सुघोषादयः माद्र्याः लक्ष्मणायाः पुत्राः । ऊर्ध्वग इति नाम । महाशक्तिरेकः । सहो भिन्नः । ओजश्च । अपराजित इति नाम ॥१४॥१५॥

वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोऽन्नाद एव च ।
महाशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥

वृकादयो दश मित्रविन्दायाः । [2]महाश इति नाम । क्षुधिर्दशमः सङ्ख्यापूरकः ॥१६॥

संग्रामजिद्बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७ ॥
दीप्तिमांस्ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ।

सङ्ग्रामजिदादयो दश भद्रायाः । सत्यको दशमः । रोहिणी षोडशसहस्राणां

१. दर्कः । २. महांश इति पाठः ।

शताधिकानां मुख्या । क्वचिदेषैवाष्टमहिषीमध्य इति भद्रायाः स्थाने मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धा । तस्या दीप्तिमान् पुत्रः अष्टमहिषीपुत्रतुल्यः । तेनैकाशीति पुत्राः एकाशीति भक्तिप्रकारा इव भगवता प्रकटीकृता इति द्योतितम् । ताम्रपत्राद्या रोहिण्यास्तनयाः साधारणाः । अस्या दशपुत्रागणनमन्यासां दशपुत्रत्वख्यापकम् ॥ १७½ ॥

पौत्रान् निरूपयन् एकं निरूप्य तत्सदृशा अन्य इत्यतिदिशति प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूदिति ।

प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद्रुक्मवत्यां महाबलः ॥ १८ ॥
पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन्नाम्ना भोजकटे पुरे ।
एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ।
मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥

रुक्मवती रुक्मिणः पुत्री मातुलकन्या । प्रद्युम्नस्तत्रैव कियत्कालं स्थितः । तत्रैव विवाहं कृत्वा पुत्रमुत्पादितवान् । शत्रुगृहे कथमेकाकी स्थित इति शङ्कां वारयति महाबल इति । चस्त्वर्थे । भगवदाविष्टात् प्रद्युम्नादनिरुद्धो जात इति ज्ञापयितुं चकारः । अन्यथा कामाज्जातोऽप्रयोजकः स्यात् । मायावत्यामुत्पादनं वारयति पुत्र्यां तु रुक्मिण इति । मायावत्या नामान्तरमावेशो वा स्यादिति तुशब्दः असम्भावनां व्यावर्तयति । राजन्निति सम्बोधनं प्रद्युम्नस्य द्वारकाप्रेषणाभावं द्योतयति । सोऽपि राजा तत्रैव जामातरं दुहितरं च स्थापितवानिति । पुरे स्वनगरे । नाम्ना भोजकटे । एकं पौत्रमुक्त्वा अन्यानतिदिशति । एतेषां पुत्रपौत्राश्च पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो जाताः । न तेषु दशसङ्ख्यानियमः । सर्वेषामैकमत्यार्थमाह मातरः कृष्णजातानामिति । सर्वेषामेव भगवत्पुत्राणां सर्वा एव भगवत्स्त्रियो मातरः । यथा जननी, तथैव सर्वा इति सापत्न्याभावो निरूपितः । चकारादष्टोत्तरशतम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

रुक्मिकन्याविवाहः असम्बद्ध इति तत्र हेतुं पृच्छति कथमिति ।

राजोवाच—**कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दुहितरं युधि ।**
कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।
एतदाख्याहि मे विद्वन्द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥

विवाहः स्नेहकृतः, पुत्रः पितुरिति अर्थपेक्षया अरिपुत्रो द्वेष्यो भवति, दुहिता चात्यन्तं प्रिया । द्वेषकारणमाह युधि कृष्णेन परिभूत इति । विस्मृतो द्वेष इति चेत् । तत्राह हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षत इति । अद्यापि द्वेषव्यापारान्न निवृत्तः । रन्ध्रमिति साक्षाद्विरोधे असामर्थ्यं सूचितम् । प्रसिद्धसम्बन्धहेतोरभावात् हेत्वन्तरं पृच्छति एतदाख्याहीति । विद्वन्निति कथने ज्ञानं हेतुभूतं निर्दिशति । द्विषोः परस्परं द्वेषविषययोः मिथो वैवाहिकं विवाहसम्बन्धि व्यवहरणं कारणं वा ॥ २० ॥

नन्वेतत्पूर्वं न श्रुतम्, समाध्यभावादधुना न चिन्त्यत इति तज्ज्ञानं कथमिति चेत्, तत्राह अनागतमतीतं चेति ।

अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।
विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥

योगिनां देशकालव्यवधायकानि ज्ञाने न प्रतिबन्धकानि । यथा चक्षुःसन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षे, तथा सर्वत्र योगिनां योगजधर्मः प्रत्यासत्तिः । कालो हि वस्तूनि नयति, यथा नदी जलम् । यद्यपि जलमभिज्ञानद्रव्यसहितं क्वचिद्देशे स्थितं तस्मिन् समये तद्देशस्थितः पश्यति, तथापि प्रदेशान्तरे गतं न पश्यति तद्देशस्थितः । सहगतो वा तदपि पश्यति । यथा वा मनुष्यैर्द्रष्टुमयोग्यमपि देवाः पश्यन्ति, यथा सर्वैराच्छन्नं कालज्ञाः पश्यन्ति, एवं सर्वसामर्थ्ययुक्तो योग एव सर्वसमर्थः । वर्तमानस्य विशेषणमतीन्द्रियमिति । **अतीतं** यन्नानुभूतम् । **अनागतं** यत् ज्ञापकरहितम् । चकाराद्धर्मान्तरमापन्नम् । **विप्रकृष्टं** देशव्यवहितम् । निकटस्थमपि व्यवहितं भित्त्यादिना । सर्वमेव योगिनः सम्यक् पश्यन्ति । ध्यानेन ज्ञानं ज्ञानिनाम् । योगिनां तु भगवत इव योगजधर्मे प्रकटे सर्वज्ञत्वमिति ॥ २१ ॥

तत्र प्रद्युम्नविवाहे हेतुद्वयमाह **यद्यप्यनुस्मरन्निति** द्वाभ्याम् ।

यद्यप्यनुस्मरन्वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
व्यतरद्भागिनेयाय सुतां कुर्वन्स्वसुः प्रियम् ॥ २२ ॥

'स्वसुः प्रियं कुर्वन्' इत्येकम्, 'स्वयंवरे कन्ययैव वृत' इत्यपरम् । तत्र प्रथममुपपादयति । कृष्णावमानितः वैरमनुस्मरन् यद्यपि वर्तते, तथापि स्वसुः प्रियं कुर्वन् **भागिनेयाय** भगिनीपुत्राय मातृपक्षपातिने सुतामदात् । अनुरोध्या स्वसा, सा पूर्वमपकृता तदभिप्रायमज्ञात्वा पश्चात् ज्ञात्वा कथं प्रसन्ना भवतीति विचार्य, प्राणश्च तया रक्षित इति, स्वकन्यां तत्पुत्राय प्रायच्छत् । प्रियं प्रियाय चेद्दीयते, तदा प्रसन्नः सर्वोऽपि भवतीति ॥ २२ ॥

द्वितीयमाह **वृतः स्वयंवरे साक्षादिति** ।

श्रीशुक उवाच—**वृतः स्वयंवरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तया ।**
राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अनागतमित्यस्याभासे । समाध्यभावादिति । एतन्निरूपणस्य माहात्म्याप्रतिपादकत्वेन समाधिभाषात्वाभावादित्यर्थः । **व्याख्याने । कालो हीति** । इदं लौकिकं कालाधीनमेव । भगवल्लीलाया एव कालानधीनत्वमिति भावः ।

यद्वशादन्येऽपि म्रियन्ते, स एव साक्षात् पूर्वमनङ्गः। अतः कयाप्यवृतः इदानीमङ्गयुतो जात इति तयाभिज्ञया वृतः। स्वयंवरे वृतो न प्रत्याख्यायत इति स महाभिमानी कन्यायाः स्वयंवरं कृतवान्, पश्चाद्विधानपूर्वकमपि सन्तोषेण दत्तवानिति व्यतरदित्युक्तम्। तस्य रूपमेव महत्, न पौरुषं भविष्यतीत्याशङ्क्याह **राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारेति**। युधि सावधानान्, तत्रापि मिलितान् सर्वान् नितरां जित्वा। **एकरथ** इत्यसहायः, हत्वा मातुलगृहमेव गत इति पूर्वश्लोकानुरोधादवसीयते। एकरथत्वादिधर्मैः प्रतीत्या पितुरधिकत्वमुक्तम्॥ २२॥

एवं धर्मप्रस्तावे पुत्रस्योत्पत्तिं विवाहं चोक्त्वा कन्यादानमपि भगवत्कृतमाह **रुक्मिण्यास्तनयामिति**।

रुक्मिण्यास्तनयां राजन्कृतवर्मसुतो बली।
उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल॥ २४॥

कृतवर्मा यादवः, बलीति नाम। विशालाक्षीमिति सौन्दर्यम्। चारुमतीमिति नाम। कन्यामाहूय दत्ताम्। **रुक्मिण्यास्तनयामित्यनेन** अन्यासामपि कन्या उक्ताः सन्तीति तथा तासां विवाहोऽपि ज्ञातव्यः। विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं तस्या विवाहे प्रयोजकमुक्तम्, नतु महतः कन्यात्वम्। **चारुमतीमिति** नाम्ना अन्या अपि कन्याः सन्तीति सूचितम्। तेन रुक्मिण्याः पञ्च कन्याः पञ्चचकारैरुक्ताः अध्यवसेयाः, अन्यासामपि यथाचकारं कन्यका ज्ञेयाः। किलेति प्रसिद्धे। न तु व्यासादिभिरेतदुपदिष्टमिति। महत्त्वाख्यापकत्वात् केवलं लौकिकत्वात्॥ २४॥

ततोऽनिरुद्धस्तत्रैव भोजकटे जातः। तस्यापि विवाहं तत्रैवाह **दौहित्रायानिरुद्धायेति**।

दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः।
रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया।
जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः॥ २५॥

स्वकुलस्थां कन्यामन्यो विवाहं मा करोत्विति। तस्या नाम **रोचनेति**। साप्यनिरुद्धस्य मातुलकन्या। तावता द्वेषः शान्तो भविष्यतीत्याशङ्क्याह, **बद्धवैरोऽपीति**। **स्वसुः प्रियचिकीर्षयेति** पूर्ववद्धेतुः। यावज्जीवं यदेव किञ्चिदुत्कृष्टम्, तदेव भगिनीप्रीत्यर्थं दत्तवानित्यध्यवसीयते। अन्यथा पुनः पुनः तद्धेतुत्वेन नोच्येत। ननु तस्मै देयं दत्तवान्, कथमेतावता स्वसा प्रीता भवतीति चेत्। तत्राह **स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं तद्यौनमिति**। स्त्रीसम्बन्धः अधर्मो भवति। 'माता पितामही यस्य तथैव प्रपितामही। तिस्र एककुले जाताः सोऽभिशस्तो निगद्यत' इति तस्यामुत्पन्नस्याभिशस्ति-

१. अभिज्ञाय। २. कस्मै इति पाठः। कथमस्मै इति स्यात् पाठः।

दोषात् तद्यौनमधर्मरूपं भवति । अधर्ममप्यङ्गीकृत्य स्वसुः प्रियार्थे दत्तवान् । ननु निषिद्धाचरणे कथं प्रियम्, न वा तत्प्रियं प्रियं भवतीत्याशङ्क्याह स्नेहपाशवशं गत इति । स्नेहे सर्वमेव समीचीनं भासते । उभयोः परमस्नेहात् तद्गतो दोषो न भासते । अतो जानन्नपि एवं कृते प्रियं भवतीत्युभयोर्लौकिकबुद्ध्या तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥

अयं विवाहः लौकिकवदिति दत्तायां कन्यायां वरयात्रिकाः भगवदादयः सर्व एव समागता इत्याह तस्मिन्नभ्युदय इति ।

तस्मिन्नभ्युदये राजन्रुक्मिणी रामकेशवौ ।
पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥

विवाहोत्सवे रुक्मिणी मुख्या । निमित्तत्वात् । ततो लौकिकमिति ज्येष्ठानुक्रमेण रामकृष्णौ पुरत्वमापन्नं भोजकटस्थानं प्रतिज्ञास्थानं जग्मुः । रामकेशवाविति ययोर्गमनमसम्भावितं तौ निरूप्य, साम्बप्रद्युम्नादयः वरयात्रिका निरूप्यन्ते । सुन्दरः साम्ब इति प्रद्युम्नादपि प्रथमं निर्दिष्टः, कप्रत्ययोऽनादरे, निषिद्धत्वात् ॥ २६ ॥

निषिद्धाचरणस्य फलमाह तस्मिन्निवृत्त उद्वाह इति ।

तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
दृप्तास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥

कन्यादानानन्तरं वरयात्रायामपि सिद्धायां कलिङ्गदेशाधिपतिः देशनाम्नैव प्रसिद्धः । स्वतः स्नेहेन तूष्णींभूतमपि रुक्मिणं प्रोचुः । यतो दृप्ताः । नापि तस्य तथा करणे किञ्चित्प्रयोजनमस्ति ॥ २७ ॥

नन्वक्षजयः कथमेकान्ततो ममैव भविष्यतीत्याशङ्कायामाह अनक्षज्ञ इति ।

अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्व्यसनं महत् ।
इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥
शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम् ।
तं तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्बलम् ।
दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ॥ २९ ॥

ये हि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा ते ह्यक्षज्ञा भवन्ति । बलस्यानुभयरूपत्वात् युक्तमेवाक्षाज्ञानमिति हिशब्दः । राजन्निति सम्बोधनात्त्वमक्षज्ञ इति । अपि तद्व्यसनं महदिति अज्ञो न क्रीडिष्यतीति शङ्कां वारयति । अत आदौ प्रवृत्तः पश्चान्न निवर्तिष्यत इति पराजितो भविष्यति । एवमुपपत्त्या प्रबोधितः तथा कृतवानित्याह इत्युक्त इति । बलः पूर्वं ज्ञानोपदेशात् सान्त्वनात् हित इति बलमेवाहूय, भगवतः सकाशात् पृथक्कृत्य, रुक्मी दुर्बुद्धिरदीव्यत, तत्राक्षान्गृहीत्वा रुक्मी प्राह 'पणः क्रियता'मिति । भिन्ना सञ्ज्ञा चतुर्दिक्ष्वक्षेषु लिख्यते । तत्र कस्यचित् समसञ्ज्ञा, कस्-

चिद्विषमसङ्ख्येति पूर्वमेव प्रतिज्ञाय, क्रीडार्थं प्रवृत्तौ । ततोऽक्षहस्तेन रुक्मिणा आज्ञप्तः शतं सहस्रमयुतं उत्तरोत्तरं दशगुणं रामस्तत्र पणमादधे । तं तु पणं स्वानुकूलतया अक्षान् पातयित्वा रुक्मी अजयत् । तत्रानक्षज्ञता कालिङ्गेन प्रथमतो निरूपितेति बलं प्राहसत् । तदपि हसनं प्रकटमित्याह दन्तान्संदर्शयन्नुच्चैरिति । तन्मनसि कापट्येन हसतीति हलायुधो नामृष्यत् । ननु नीतिज्ञेनावश्यं हास्यं सोढव्यम्, तत्राह हलायुध इति ॥ २८ ॥ २९ ॥

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्बलः ।
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥

ततो वारत्रयानन्तरं जये वा पराजये वा विपर्यस्य अन्यः पातयेदित्यक्षशास्त्रात् कपटादिशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलः स्वयमक्षान् गृहीत्वा अपातयत् । ततः अयुताद्दशगुणं रुक्मी लक्षं ग्लहं पणात्मकं द्रव्यं प्रतिज्ञातवान् । तत्र तस्यां क्रीडायां बलः अजयत् । एकान्ते क्रीडतीति न स्वकीयाः साम्बादयः साक्षिणः, परं तदीया एव सर्वे । अत एकवारमेव भूयान् पराजयो जात इति, द्यूते मृषा भाषणं न विगीतमिति, जितवानहमित्याह रुक्मी । तानक्षान् विपरीततया धृत्वा प्रदर्श्य कैतवमाश्रितः कपटेनैव जेष्यामीति निश्चित्य मृषोक्तवान् ॥ ३० ॥

मन्युना क्षुभितः श्रीमान्समुद्र इव पर्वणि ।
जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमादधे ॥ ३१ ॥

तदा मन्युना क्षुभितस्तदसहमानः । देयाभावादसहनं भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति श्रीमानिति । पूर्णधनः । निवार्यमाणोऽपि सहज एव तादृश इति । तस्मिन् काले तथैव युक्तमिति दृष्टान्तमाह । समुद्रः पौर्णमास्यामिवेति । स हि पूर्णं चन्द्रमभिमुखो गच्छति, तथायमपि मच्छिष्य एव मत्तोऽप्युत्कर्षं वाञ्छति, अनृतं च वदतीति चन्द्रमिव जिघृक्षुर्जातः । जात्या स्वभावेन च अरुणाक्षः, अक्रुद्धोऽपि क्रुद्ध इव प्रतीयते, क्रोधे तु का वार्त्तेत्यर्थः । अतिरुषा सुतरामरुणाक्षो जातः । अतो मनसि मारणीयोऽयमिति भावो निरूपितः । ततो वारत्रयं क्रीडितव्यमिति पुनरक्षान् बलो गृहीतवान् । तदा रुक्मी न्यर्बुदं ग्लहमादधे, प्रतिज्ञातवान् दशकोटिमितम् । वारत्रयेण यावद्दशगुणं तावत्सकृदेवादधे, यथैकानृतेनैव सर्वमनृतं भवति ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् तं चापि रामो जितवान्, अभिज्ञतया न, किन्तु दैवगत्येत्याह **धर्मेणेति** ।

तं चापि जितवान्रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ।
रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्निका इति ॥ ३२ ॥

---

१. विपर्ययस्येति पाठः । २. यथैकावृतेन ।

तदा महतीं विनष्टिं दृष्ट्वा, छलमाश्रितः कापट्यमेव कर्तव्यमिति निश्चित्य, रुक्मी आह। चकारेण आहेति पूर्वक्रिया आकृष्यते। मया जितमत्रेमे प्राश्निका ब्रुवन्त्वित्याह। प्राश्निकानामपि स्वानुगुण्यवचने बलस्य स्वज्ञानमेव भ्रान्तमिति प्रतीतिः स्यात्, तदर्थं प्राश्निकानां सभासदाम्। येषामग्रे प्रश्नः सम्भवति सन्दिग्धे, ते प्राश्निकाः। तत्र देशादिदेवाः साक्षिण इति, कालिङ्गादिषु ते अनिविष्टाः, दुष्टत्वात्तेषाम् ॥ ३२ ॥

तत्रत्यानां वचनात् पूर्वमेव आकाशवाणी सर्वदेवतामयी सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह **बलेनैव जितो ग्लह** इति।

तदाब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः।
धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥

यद्यप्यक्षक्रीडां न जानाति, तथापि धर्मतः जितवान्। वचनेनैव केवलेन धर्मरहितेन रुक्मी वदति। वै निश्चयेन। नात्र सन्देहः कर्तव्यः। लौकिकत्वमपि तद्वाक्यस्य निवारयति **मृषेति**। लौकिकाः अप्येतादृशे न मृषा वदन्ति ॥ ३३ ॥

तामनादृत्य वैदर्भो दुष्टराजन्यचोदितः।
संकर्षणं परिहसन्बभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥

ततः को वायं कृत्रिमः शब्दः प्रमाणम्, साक्षात् प्राश्निकेषु विद्यमानेष्विति तामनादृत्य दुष्टराजन्यैः तथैव वक्तव्यम्, इदं नाङ्गीकर्तव्यमिति प्रेरितः संकर्षणं परिहसन् बभाषे। यतो वैदर्भः, न धर्मप्रधानदेशस्थः दुःसङ्गश्च। स हि जगदेवाकर्षति लयार्थम्। तादृशसामर्थ्यवन्तं परिहसन् कटाक्षहास्यादिभिः अयुक्तमुक्तवान्। ननु वचनस्य किं प्रयोजनम्, तूष्णीं स्थातव्यम्, उत्थाय वा गन्तव्यमिति तत्राह **कालचोदित** इति ॥ ३४ ॥

भगवता गोपालत्वं समर्थितमिति तदन्तर्याम्यपि तथैव प्रेरितवान्। बाल्ये हि विद्याभ्यासः, क्षत्रियाणां च शस्त्राभ्यासः, तस्मिन् समये वने गोचारणमेव कृतमिति लोकविश्वासार्थं मर्मभेदमाह।

नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः।
अक्षैर्दीव्यन्ति राजानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥

यूयं नाक्षकोविदाः[1], यतो गोपालाः। न हि सर्वविद्यासु सर्वे अभिज्ञाः, तस्माद्वने गोचरा एव। उभयमपि ज्ञायत इति चेत्। तत्राह **अक्षैर्दीव्यन्ति राजान** इति। अभ्यासव्यतिरेकेण न विद्या समायातीति अक्षाणामप्रयोजकत्वमाशङ्क्य द्यूतक्रीडापरा अधमा इति शङ्काव्युदासार्थं जयसाधकत्वात् बाणे तुल्यतां वक्तुमाह **बाणैश्चेति**। ननु

---

१. अक्षविदा इति पाठः।

क्षत्रिया वयमित्युभयं जानीम इति चेत् । तत्राह न भवादृशा इति । परगृहे पुष्टा आबाल्यं नीचकर्मणि नियुक्ताः नाक्षबाणकोविदा भवन्तीति निषेधति न भवादृशा इति ॥ ३५ ॥

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ।
क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृप संसदि ॥ ३६ ॥

ततः सर्वैरेव[1] 'सत्यं वदती'त्युक्ते, उपहासे च कृते, कालप्रेरितो बलः तत्रैव दैवगत्या कालमुद्गररूपं परिघमुद्यम्य, संसदि सभायामुपविष्टं एव तं जघ्ने । पक्षपातिभिः तस्य पक्षः पोषणीय इति ज्ञापयन्निव सभायामेव जघ्ने । नृपेति राज्ञां तथाकरणं युक्तमिति ज्ञापयति । क्रुद्ध इत्यविचारः । परिघमुद्यम्येत्यन्या क्रिया निवर्तिता । चकारात्तदीयैः सेवकैरप्युपहसितः ॥ ३६ ॥

वाक्यापराधे वधं कृत्वा, मानसिकापराधे ताडनमाह कलिङ्गराजमिति ।

कलिङ्गराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।
दन्तानपातयत्क्रुद्धो योऽहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥

येनोपहसितः, पलायमानं तं दशमे पदे धृत्वा, क्रियाशक्तिः प्राणस्येति, 'नव वै पुरुषे प्राणा' इति श्रुतेः प्राणानुरोधेन नव प्रयत्नानुपेक्ष्य, दशमे पदे तं गृहीतवान् । ततो लोकेभ्यः दन्ताः प्रदर्शिता इति पुनः प्रदर्शननिवृत्तये दन्तानपातयत् । अत्रापि क्रुद्ध इत्यविचारः । तस्य दोषमाह योऽहसदिति । विवृतैर्द्विजैरिति दन्तानामेव पातने हेतुः ॥ ३७ ॥

अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोक्षिताः ।
राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥

अन्येऽप्यनुमोदनकर्तारः निर्भिन्नाः बाहवः ऊरवः शिरांसि च येषां तादृशा जाताः । तत्राभिज्ञानं रुधिरोक्षिताः रुधिरेणोक्षिता इति । ततो भीताः सन्तः दुद्रुवुः । स्ततोऽपि भयेन पलायने बलोत्कर्षो न भवतीति पलायने तत्क्रियां साधनमाह परिघार्दिता इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवमनर्थे पौत्रविवाहे जाते भगवता किं कृतमित्यत आह निहत इति ।

निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीबलयो राजन्स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥

एक एव श्यालो हतः । विवाहे श्यालः पावित्र्यहेतुर्भवति । अतः किञ्चिद्वक्तव्यम् । धर्मस्थापनायां दुष्टो मारणीय एव । अतो न वक्तव्यमेव । तदुभयं निषेधति ।

---

१. सर्व एवेति पाठः ।

श्याले निहते साधु असाधु वा नाब्रवीदिति । ननु 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति तूष्णींभावेऽपि बलभद्रपक्षः स्यात्, तत्किं साध्ववचनेनेति चेत्, तत्राह **निहत** इति । कृते कार्ये वचनं व्यर्थमेव स्यात् । अनेन वक्तव्यो भवति, असाधु कृतमिति, तथापि नोक्तमिति सूच्यते । तत्र हेतुः । रुक्मिण्याः स्नेहभङ्गभयादिति । भक्तत्वेऽपि मायायाः कार्यरूपा अविद्येति उत्पत्तिविचारेण स्नेहभङ्गः सम्भाव्यते । ततः प्रपन्नायाः तथात्वे ममापि तथात्वमुचितमिति सर्वथा स्नेहे भग्ने भक्तिमार्गो नश्यतीति भयम् । नन्वीश्वरस्य नष्टेऽपि मार्गे किं भयमिवेति चेत् । तत्राह **हरि**रिति । स हि सर्वदुःखहर्ता । अन्यथा सर्वेषां दुःखं न गच्छेदिति । तथैवासाध्ववचने बलस्य स्नेहभङ्गभयं हेतुः । तस्य स्नेहभङ्गे अवतारप्रयोजनं न भवेदिति । भगवद्व्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्तत इति स्नेहभङ्गसम्भवः, शक्तिर्विभक्तेति ॥ ३९ ॥

उभयोर्विनियोगमुक्त्वा, त्रिषूत्साहरहितेषु सत्सु शिष्टानां कृत्यमाह **ततोऽनिरुद्ध**मिति ।

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटाद्दशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥

तदीयानां प्रतिबन्धनिवृत्तये रामः पुनरादित्वेन गृहीतो वरयात्रिकाणाम् । सूर्यया नवोढया सह । रथं समारोप्येति दुःखितत्वात् बलात् समारोपणमुक्तम् । मातामहः पितामहो मारित इति । **कुशस्थली**मिति प्रदेशस्य विषमत्वं सूचितम् । दशार्हा यादवविशेषाः । तां दशामर्हन्तीति । शिष्टानामुभयमपीष्टमित्याह **सिद्धाखिलार्था** इति । शत्रुमरणमिष्टप्राप्तिश्च अखिलार्थाः । तथात्वे हेतुः **मधुसूदनाश्रया** इति । एवं धर्मप्रस्तावे अनिरुद्धो धर्मरक्षक इति तत्कथायां दुष्टनिवारणमुक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

निहते रुक्मिणीत्यत्र । **तत्र हेतु**रिति । असाधुत्वेन वक्तव्यत्वे साधुत्वाकथने इत्यर्थः । इति द्वादशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

निरोधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ।
निरूप्यते यतो रुद्धाः नान्यं सम्भावयन्ति हि ॥ १ ॥
त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ।
अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिध्यति तेन हि ॥ २ ॥
सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ।
परमानन्दरूपत्वात्सफलो राजसः स्मृतः ॥ ३ ॥
अनिरुद्धो निरोद्धव्यो निरुद्धो येन केनचित् ।
तन्मूलाः सर्व एवैते विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥ ४ ॥

सर्वदेवजयार्थं प्रथममनिरुद्धस्य बन्धनं निरूप्यते । निरुद्धं मनः सर्वहेतुर्भवतीति । तत्रानिरुद्धबन्धनं कालेनैवेति उषोपाख्यानमुच्यते । कालेऽपि विषयवैचित्री हेतुरिति चित्रलेखा नेत्री ।

स्वप्नेऽपि चेत्प्रसङ्गः स्याद्बद्धो भवति मानवः ।
अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षात्तथाविधः ॥ १ ॥

प्रथममनिरुद्धबन्धनहेतुसम्बन्धनिरूपकनयनार्थं[1] प्रस्तावनामाह **बाणः पुत्रशतज्येष्ठ** इति सप्तदशभिः ।

श्रीशुक उवाच—**बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ।**
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्रयोदशेऽध्याये । अनिरुद्ध इति । येन केनचिन्निरुद्धः अनिरुद्धः भगवता स्वस्मिन्निरोद्धव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुः **तन्मूला इति ।** एते भक्तानामिन्द्रियादयः सर्वे अनिरुद्धमूलाः । तस्य मनोधिदेवत्वादिति भावः । **कालेनैवेतीति ।** दैत्यानां कालसेवकत्वेन कालरूपत्वात्तत्पुत्र्या उषाया अपि कालरूपत्वमिति भावः । **कालेऽपीति ।** कालस्य हेतुत्वेपि विषयवैचित्री मुख्यो हेतुः । तस्यां सत्यां मनोबन्धनं सम्यग्भवतीति भावः । **प्रसङ्ग इति ।** कालोपासकैर्दैत्यैरसद्भिः प्रसङ्ग इत्यर्थः । अत एवानिरुद्धबन्धने कालस्य हेतुत्वमुक्तमिति भावः । **साक्षादिति ।** जाग्रद्दशायामपि दुःसङ्गवानित्यर्थः ।

बाणः पुत्रशतेत्यस्याभासे । **प्रथममिति ।** अनिरुद्धस्य बन्धने हेतुः उषा, तस्याः सम्बन्धनिरूपिका चित्रलेखा, सामान्यनिर्देशात्पुलिङ्गकथनम् । तत्कृतं नयनमनिरुद्धस्य । तदर्थमित्यर्थः । **इति सप्तदशभिरिति ।** इतिश्लोकमारभ्याग्रिमैः सप्तदशभिरित्यर्थः । पूर्वार्धाष्टमाध्याये 'ततस्तु भगवान् कृष्ण' इतिश्लोकप्रतीके टिप्पण्यामेवं व्याख्यातम्, तद्रीत्यात्राप्युच्यते ।

---

१. निश्चयार्थम् ।

पुत्राणां शतमध्ये ज्येष्ठ आसीत् । भगवता स बद्ध इति तन्निष्कृतिसूचनार्थं भगवदंशोऽनिरुद्धः तत्पुत्रेण बद्ध इति सूचयितुं बलेः पुत्रत्वं निरूप्यते । ननु तेनैव कथं न बध्यते, तत्राह महात्मन इति । स हि महात्मा नापकरोति । पुत्रशतज्येष्ठ इति तत्कृतं पितृकृतमेवेति ज्ञापयति । बलेरिवास्यापि बन्धशङ्कापि व्यावर्त्यते, पार्ष्णिग्राहा बहवः सन्तीति । तथापि भगवता सह विरोधे न सामर्थ्यं भवतीति तस्य महादेवोपासनमाह सहस्रबाहुरिति । सहस्रबाहुत्वं च तत्कृपयैव । तेन बहुधा लब्धप्रसादः महादेवात् स इति सूचितम् । ताण्डवे उत्साहवृद्ध्यर्थं वाद्यभूयस्त्वमपेक्ष्यते । तत्र बहुभिर्वादने व्यधिकरणप्रयत्नानां समता न भवतीति, एकेन बहुवाद्यकरणं तोषहेतुर्भवतीति, सहस्रबाहुभिर्वाद्यैः ताण्डवे मृडमतोषयत् ॥ १ ॥

तुष्टस्य कृत्यमाह भगवानिति ।

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेण छन्दयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥ २ ॥

वरदानसामर्थ्यं भगवच्छब्देनोक्तम् । तद्दत्तं कोऽप्यन्यथा न करिष्यतीति सूचयितुमाह सर्वभूतेश इति । सर्वनियामकः । स एव भूतश्चेत् शरीरसम्बन्धेन जातः साहङ्कारः, तदावश्यमहङ्कारनियामकवश्यो भवति । अहङ्कारे सात्त्विकादिव्युदासं मत्वा आह सर्वेति । सामर्थ्याप्रतिघातौ निरूप्य दातृस्वभावं निरूपयति शरण्य इति । शरणार्हः स एव भवति, यः प्रपन्नदुःखनिवारकः । तथाप्युचितदाता चेत् परिमितमेव यच्छेदिति, विशेषदानार्थमाह भक्तवत्सल इति । यथा वत्सला गौरन्तःस्थितमपि दुग्धं तल्लोभेनान्येभ्योऽपि यच्छति, तथा भगवान् भक्तेभ्यः अदेयमपि यच्छतीति 'वरं ब्रूही'ति छन्दयामास । छन्दनं कामचारनियोगः । ततः स गुह्यं चिकीर्षुर्बाणः सर्वत्र स्वयं गच्छन् शत्रुबाहुल्याद्गृहरक्षार्थं चिन्ताकुलितः तं महादेवं पुराधिपं पुररक्षकं वव्रे । अनेन तस्य पुरस्य सर्वाभेद्यता निरूपिता । तेन देवादीनामपि तत्र प्रतीकारो निवर्तितः ॥ २ ॥

तर्हि तादृशस्य कथं नाश इत्याशङ्क्य, तस्यैव क्रोधेनेति वक्तुं प्रसङ्गान्तरमाह स एकदेति षड्भिः ।

स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदाम्बुजम् ॥ ३ ॥
नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराङ्घ्रिपम् ॥ ४ ॥

गिरिशो महादेवः, तत्रैव गिरौ शेते इति निरन्तरस्थित्या धाष्ट्र्यं सूचितम् । पार्श्वस्थमिति तत्रापि भक्तकृपया तस्यैव पार्श्वे वर्तमानम्, तेन सुतरामेव तस्य स्मयः ।

वीर्यस्य दुष्टो मदो यस्य । उपजीव्यातिक्रमकर्ता[1] । वीर्यस्मयेन विवेकरहितस्य कृत्यमाह किरीटेनार्कवर्णेनेति । विनीतो हि मुकुटोष्णीषादिकं स्थापयित्वा साष्टाङ्गं प्रणतः विज्ञापयेत् । अयं तु किरीटमेव परिधाय, तत्राप्यग्निवर्णं स्पर्शेऽत्यन्तपरुषम्, तेन चरणाम्बुजमतिकोमलं स्पृशन् आह नमस्ये इति । स्तौति । वाचा नमस्कारो वा । महादेवेति न त्वत्सदृशोऽन्योऽस्ति, य उपास्यः स्यादिति । लोकानां गुरुमिति । उपदेष्टा फलदाता च भवानेवेति साधनफलरूपत्वं निरूपितम् । तेन त्वमेव प्रार्थनीयः, न त्वन्य इति प्रार्थनायां हेतुरुक्तः । किञ्च । प्रार्थितं सर्वमयुक्तमपि प्रयच्छति । नापि यत्किञ्चित्प्रार्थनायामपि क्रोधं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह पुंसामपूर्णकामानामिति । देवतान्तरतपःप्रभृतिसाधनैः यदा कामना न सिद्धा भवन्ति, तेषां सर्वोपायपरिभ्रष्टानामाश्रयमात्रेण सर्वपूरकममराङ्घ्रिपवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरः अमराङ्घ्रिपः यः[2] ॥ ४ ॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते दोःसहस्रं त्वया दत्तमिति ।

दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदृते समम् ॥ ५ ॥

क्रियाशक्तिबाहुल्यार्थं सहस्रं बाहवो दत्ताः । ते निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति । विषयस्तु समानेनाधिकेन वा सङ्ग्रामः, तदभावात् भाराय परमभवत् । यथा शीताभावे वस्त्राणि भारायन्ते, युद्धाभावे वा शस्त्राणि । वैयर्थ्यं प्रकटयति त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारमिति । तर्हि शशशृङ्गाभावे किं चक्षुः निष्फलं तद्वद्विद्यमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य, समेनैव युद्धं कर्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात्त्वदृते अन्यं समं न लेभे । अनेन भगवान् अस्ति, परं स न इन्द्रियविषय इति न लेभ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

तर्हि मास्तु, सुप्यतामित्याशङ्क्याह कण्डूत्येति ।

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ।
अन्वयां चूर्णयन्नद्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुद्रुवुः ॥ ६ ॥

निभृताः पूर्णाः, अतः स्थातुमशक्ताः[3] । तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित् कण्डूतिनिवृत्त्यर्थमुपायः क्रियतामित्याशङ्क्य, दिग्गजानहं युयुत्सुः चूर्णयन्नन्द्रीन् अन्वयाम् । पर्वता अपि चूर्णीकृताः । दिग्गजा अपि युद्धार्थमन्विष्टाः । बलमुभयथा क्षीणं भवति, शौर्यरूपं युद्धेन, बलरूपं पराक्रमेण, तत्राचेतनाश्चूर्णीभूताः[4], चेतनास्तु पलायिता इति वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गर्वं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह तच्छ्रुत्वेति ।

तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ।
त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ ७ ॥

---

१. उपजीव्यातिक्रमवतः । २. य इति नास्ति क्वचित् । ३. अशक्याः, अन्तर्भावितण्यर्थः । ४. चूर्णीकृता इति पाठः ।

भगवान् सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहेति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्तनीया । यदा ते केतुः भज्यते, तदेव तवाभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ । केतुर्ध्वजः वंशस्य[1] । कन्या जारोपभुक्ता भग्नकेतुरुच्यते । अकस्माद्रसस्थे तस्मिन् केतुभङ्गश्च । तदा त्वद्दर्पघ्नं त्वद्दर्पहननार्थमेव संयुगं मत्समेन भगवता भविष्यति । मया समः भगवान् । सर्वसम इति महादेवेनापि समः ॥७॥

एवं युद्धसम्भवमाकर्ण्य प्रीतो जात इत्याह इत्युक्त इति ।

इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ।
प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥ ८ ॥

महादेवेनैवमुक्तः हृष्टो जातः, यतः कुमतिः । तस्य महादेववाक्ये विश्वासमाह स्वगृहं प्राविशदिति । स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते । यद्यपि स आदेशः स्ववीर्यनाशकः, तथापि कुधीः ॥ ८ ॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह तस्योषा नाम दुहितेति ।

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन वै ॥ ९ ॥

अत्र पुराणान्तरे उषा पत्यर्थं पार्वतीं प्रार्थितवती । ततः सा तुष्टा अद्य यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पतिरिति पार्वत्योक्ता, आधिदैविकः प्राद्युम्निरूपो भगवान् स्वप्नसृष्टौ मा-यिक्यां[2] तामालिङ्ग्य, स्वभावं तत्र स्थापितवान् । ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन प्राद्युम्निना रतिमलभत । कन्याया रतिर्व्रतभङ्गहेतुर्भवति । मनोरथमात्रत्वं निवारयति कान्तेनेति । तर्हि भावनयैव मनोरथतुल्यः स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्क्याह प्रागदृष्टश्रुतेनेति । प्राक् ततः स्वप्नात्पूर्वं न दृष्टः श्रुतो वा कदाचिदपि तया[3] । वै निश्चयेनेति दैवोपपत्तिरुक्ता ॥९॥

सा तत्र तमपश्यन्ती क्वासि कान्तेति वादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥ १० ॥

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते, स्वप्नान्ते उत्थिता, तत्र शय्यायां स्वप्नस्य समान-देशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती, 'क्वासि कान्ते'ति भाषन्ती, सखीनां मध्ये उत्तस्थौ । सा हि परितः सख्यो[4] मध्ये शेते । गुप्तं सखीषु अन्वेषयन्तीव सा उत्थिता । उत्थिताया अप्युप-भोगलक्षणमाह विह्वलेति । अन्तर्व्रीडिता । भृशमत्यर्थं स्वावस्थां स्मृत्वा ॥ १० ॥

पूर्वमेव पार्वत्या चित्रलेखा नाम योगिनी तस्याः सखी निष्पादिता, यया तस्या मनोरथः सर्वोऽपि सिद्धो भवति । यद्यप्यन्या अपि जिज्ञासां कृतवत्यः, तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया उपाख्यानमुच्यते बाणस्य मन्त्रीति ।

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ ११ ॥

---

१. वंशः, यस्य कन्येति पाठः । २. मायिकीम् । ३. तदा । ४. सखीमध्य इति पाठः ।

मन्त्र्यधीनं राज्यमिति स महादेवेन दत्त इति ज्ञापितम् । कुम्भाण्ड इति नाम । नतु कुम्भाकारावण्डाविति । तस्य दुहिता चित्रलेखा । चकारादन्या अपि तस्य कन्या उषासख्यः । सखी उषायाः । उभयोरन्योन्यसखित्वे न गोप्यं किञ्चिदवशिष्यते वक्तव्ये इति सखीमूषामित्युक्तम् । अद्यैव पार्वत्युक्तम्, अद्यैवेयं विह्वलेति कौतुकसमन्विता ॥११॥

तस्या वाक्यमाह कान्तं मृगयस इति ।

कान्तं मृगयसे सुभ्रु कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १२ ॥

सुभ्रु इति भ्रूभङ्गादिभावो दृश्यत इति अकन्यात्वं तस्या आह । ननु कान्तान्वेषणं युक्तमेवेति चेत्, तत्राह कीदृशस्ते मनोरथ इति । मनोरथे कृते स्वप्ने तथा दृश्यत इति दृष्ट एवोपाय इति तं मनोरथमेव पृच्छति । कश्चिन्मनोरथो भविष्यतीति चेत्, तत्राह हस्तग्राहमिति । हस्तो गृह्यते अनेनेति हस्तग्राहः पतिः, अस्मिन्निति विवाहो वा । अद्यापि ते विवाहं न लक्षये । कस्याश्चिद्बाल्य एव विवाहो भवति, पश्चात् सखीभिः सम्बन्धः, तदापि विवाहो जात इति लक्ष्यते, विवाहे तु कुलकन्यायाः तत्र मनोरथो युक्तो भवति । राजपुत्रीतिपदात् निरोधेन यथेच्छया सम्बन्धो निवारितः ॥ १२ ॥

उत्तरमाह दृष्ट इति ।

उषोवाच—**दृष्टः कश्चिन्नरवरः श्यामः कमललोचनः ।**
पीतवासा बृहद्बाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥ १३ ॥

कश्चिद्विशेषतो निर्वक्तुमशक्यः । **नरवरः** मनुष्यश्रेष्ठः । सर्वेषामाकृतिर्भिन्नेति स न देवः, नापि दैत्यः, अन्यो वा, किन्तु नरश्रेष्ठ एव । स्वप्ने कात्स्र्न्यानभिव्यक्तिरिति केवलं भ्रमः स्यात्, तत्प्रकृते नास्तीति आकृतिरूपगुणादीन् वर्णयति । सर्वलक्षणसम्पन्ननरत्वं आकृतिः । **श्याम** इति रूपम् । **कमललोचन** इति सौन्दर्यम् । **पीतवासा** इति भूषितत्वम् । **बृहद्बाहु**रिति भोगयोग्यता । **योषितां हृदयङ्गम** इति संभोगसामर्थ्यम्[१] ॥ १३ ॥

ननु दर्शनमात्रेण कथं कान्तत्वम्, तत्राह तमहं मृगये कान्तमिति ।

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।
क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १४ ॥

स मम कान्तो जातः, अतो मृगये । कथं जात इत्याकाङ्क्षायामाह पाययित्वाधरं मधु इति । अनेन सर्वेऽपि सम्बन्धा निरूपिताः । बहुधा सम्बन्धे हि सामार्थ्यक्षये स्त्रियाः पुरुषाधरपानम् । अनेन बहुकालावस्थानं सूचितम् । ततः क्वापि यातः, न तु विलीनः, भोगलक्षणानां विद्यमानत्वात् । विशेषसुखमदत्वा गत इति युक्तमन्वेषणमिति वक्तुमाह स्पृहयतीं मां वृजिनार्णवे क्षिप्त्वेति । रसेच्छामुत्पाद्य तदपूरणाद्दुःखम् ॥ १४ ॥

---

१. स्वभोगसामर्थ्यमिति पाठः ।

ततः सख्याः प्रतिज्ञामाह व्यसनं तेऽपकर्षामीति ।

चित्रलेखोवाच—**व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।**

तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १५ ॥

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।

दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्च यथालिखत् ॥ १६ ॥

मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।

व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ १७ ॥

यदि त्रिलोक्यां सः, तदा ते व्यसनमपकर्षामि । कथमित्याकाङ्क्षायामाह भाव्यत इति । चित्रे मया लिख्यते । तत्र यस्ते मनोहर्ता तमादिश । तमहमानयिष्यामीति व्यसनापकर्षणप्रकारः । यद्यपि नरवर इति विशेषकथनात् देवादीनां लेखनमसङ्गतम्, तथापि देवादयो रूपान्तरेणोपभोगार्थमायान्तीति देवादयो नररूपा एवात्र लिख्यन्ते । ऊर्ध्वादधःपर्यन्तं स्त्रीणां दृष्टिः । अत आदौ देवलेखनम् । एते त्रिगुणास्त्रयो गुणाः देवादयो नव सामान्यतो लिखिताः । चकारान्मनुष्येषु सर्वप्रकाराः, देवादिष्वपि वा । मनुष्येषु श्यामत्वादिधर्मा उक्ता इति तत्साम्यं यादवेष्वेव वर्तत इति मनुजेषु सा वृष्णीनलिखीत् । ततोऽपि हृदयङ्गमादिधर्मैः उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यरूपत्वात् वृष्णिषु शूरमलिखत् । तस्य च पुत्रमानकदुन्दुभिं वसुदेवम् । तत्र यद्यपि रामो न श्यामः, तथापि रूपान्तरेण तथा कुर्यादिति रामोऽपि लिखितः । रामकृष्णौ चेति । चकाराद्गदादयोऽपि लिखिताः । प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य ईषद्वैलक्षण्यात् तत्पुत्रो भवितुमर्हतीति निश्चित्य विलज्जिता । यद्यपि भगवान् तादृशमकृत्रिमं रूपं कर्तुं शक्तः, तथापि मर्यादायामेकैकस्य गुणस्याभिव्यक्त्यर्थं एक एव पदार्थो निर्णीयते । ततो यादृशो गुणोऽनिरुद्धनिदानभूतः, तेनानिरुद्धो निष्पादित एव । अन्यः क्रियमाणः कृत्रिम एव भवतीति वैलक्षण्यं भवत्येव । आधिदैविको दृष्ट इति, अनिरुद्धो वा स्वयं मायया तथा आगत इति न वैलक्षण्यं लज्जया ज्ञातवती । एतत्पुत्रो भविष्यतीति । भर्तृपितामहादिभ्यो न लज्जेति लौकिकाः ॥ १७ ॥

ततोऽनिरुद्धोऽकृत्रिमो लिखित इत्याह अनिरुद्धमिति ।

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी ह्रिया ।

सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ॥ १८ ॥

विशेषेण लिखितं सहजरूपं स्वप्नदृष्टसमानं दृष्ट्वा, उषा तं साक्षादेव मत्वा, पूर्वसम्बन्धं स्मृत्वा, अधोमुखी जाता । तत आदरेण अन्यं मा लिखत्विति, स एवासावसाविति द्विरुक्तवती । स्मयमानेति तस्याः प्राप्स्यामीति हर्षः सूचितः । महीपते इति सम्बोधनं भ्रमाभावाय ॥ १८ ॥

ततो वरं निश्चित्य तमानेतुं गतेत्याह चित्रलेखेति ।

चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।

ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ १९ ॥

कृष्णस्य पौत्रमिति स्त्रीणां हितकारी भविष्यति। स्वयं च योगिनी तस्याग्रे रमणं योगाभ्यासेन ज्ञातवती। अत एव विहायसा ययौ। अन्यथा रक्षकैर्गमनागमनाशक्तेः। राजन्निति सावधानार्थम्। कृष्णपालितामिति। तदानीं कृष्ण एव पालकः पुराध्यक्षः स्वयं जातः, इदमेव कार्यमुद्दिश्य। अन्यथा देवैः सानुभावैश्च रक्षिता पुरीति नान्यः प्रवेश-मर्हति॥ १९॥

तत्र सुप्तं स्वपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता।
गृहीत्वा शोणितपुरे सख्यै प्रियमदर्शयत्॥ २०॥

तत्रापि भगवदिच्छया अनिरुद्धोऽपि न जागर्ति, अन्यथा स एव न गच्छेत्। स्वपर्यङ्क इति निर्भरनिद्रात्वाय। ननु राजन्याः सावधाना भवन्ति, कथमेवं निर्भरनि-द्रात्वम्, तत्राह प्राद्युम्निमिति। स हि प्रद्युम्नस्य पुत्रो निर्भयः। प्रद्युम्नोऽपि हृतः, सोऽपि हृतो, भगवदिच्छयेति वा। पराभवः स्त्रीप्राप्तिश्चोभयत्र तुल्या। शक्तिहासस्तु नैमित्तिक इति बोध्यते। सापि तं नेतुं लौकिकमुपायं परित्यज्य योगमास्थिता। अलौकिक उपायो योगः। आस्थितिः सर्वभावेन तत्रातिभरं दत्वा। गृहीत्वा पर्यङ्कात्तमेव बालकमिव। अप्रबोधो योगानुभावः। शोणितपुरे इति नाम्नैव भयानकत्वमुक्तम्। सख्यै उषायै। तस्याः प्रियमनिरुद्धं 'अयं तव प्रिय' इति प्रदर्शितवती॥ २०॥

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना।
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुम्भी रेमे प्राद्युम्निना समम्॥ २१॥

तत्र गतः प्रबुद्धः स्त्रीमण्डले। ततः सा मुदितानना तेन सह रेमे। चकारात्सोऽपि तया सह। मुदिताननेति तस्या भयाद्यभाव उक्तः, विषयसौन्दर्यात्। लौकिकोऽपि हेतुरस्तीत्याह दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृह इति। स्त्रियः सर्वाः कन्यायां तस्मिंश्चानुरक्ताः ऐकमत्यं प्राप्ताः। मात्रादयोऽपि। प्राद्युम्निनेति सर्वथा कामपूरकत्वम्॥ २१॥

निलीय क्लेशरमणं व्यावर्तयति परार्ध्यंति।

परार्ध्यवासःस्रग्गन्धधूपदीपासनादिभिः।
पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः॥ २२॥

परार्ध्यान्यमूल्यानि सर्वाण्येव। धूपदीपासनादिभिरिति देववत्पूजनमुक्तम्। स्नातस्य प्रथमं वस्त्रम्, ततः स्रजः, ततो गन्ध इति। केशेषु संस्कारार्थं धूपः। ततो गृहे प्रविष्टस्य आरात्रिकम्। तत उपवेशनार्थमासनम्। ततः पानभोजनभक्ष्याणि। पानं

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

तत्र सुप्तमित्यत्र। पराभव इति। शत्रोः पराभव इत्यर्थः। शक्तिहास इति। प्रद्युम्नः स्वयमेव शत्रुं हत्वा स्त्रियमानीतवान्, अयं तु स्वयं बद्धः, पश्चाद्भगवता मोचित इति शक्तिहासो निमित्तवशात्। कालेन तत्रापि विषयवैचित्र्या मनोबन्धो युक्त एवेति पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः।

मादकरुच्युत्पादकद्रव्यकृतम् । भोजनं प्रकृतम् । भक्ष्यं ताम्बूलादि । अथवा । कदाचित्पानम्, कदाचिद्भक्ष्याणि । चकारात्तत्सम्बन्धीनि । मानसस्तु सिद्ध एवेति बाह्या एते निरूपिताः । वाक्यैरिति वाचनिकी । शुश्रूषा कायिकी । सर्वभावेनार्चितः ॥ २२ ॥

सोऽपि तासां इच्छानुरोधी जात इत्याह गूढः कन्यापुर इति ।

गूढः कन्यापुरे शश्वत्प्रवृद्धस्नेहया तया ।
नाहर्गणान्स बुबुधे ऊषयापहृतेन्द्रियः ॥ २३ ॥

शश्वन्निरन्तरमुपचाराणां [1]प्रतायमानत्वादनुरोधः । प्रवृद्धस्नेहयेति निरन्तरं साधनेषु हेतुः । तस्य क्रियान्तरस्मरणाभावायाह नाहर्गणान्स बुबुध इति । ऊषयेति । पूर्वस्त्रीणामप्यस्मरणं सर्वोत्तमैषेति च द्योतितम् । अपहृतं वशीकृतं तदधीनं जातमिन्द्रियं यस्य ॥ २३ ॥

तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
हेतुभिर्लक्षयांचक्रुरापीतां दुरवच्छदैः ॥ २४ ॥
भटा आवेदयांचक्रू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २५ ॥

ततः पुरुषोपभुक्ता गर्भकृतैर्लक्षणैः भोगकृतैरेव वा हतं व्रतं यस्याः । कन्याया ब्रह्मचर्यं व्रतम्, तदा हतव्रतां तां लक्षयांचक्रुः । यदुवीरेणेति निर्भरो भोग उक्तः । तेन स्पष्टानि चिह्नानि । आसमन्तात् पीतां पीतवर्णां, श्रमाद्गर्भेण वा स्त्रीणां तथात्वं भवति । दुरवच्छदैरिति । आच्छादयितुमशक्यैः धर्मैः रूपेण च ज्ञात्वा । स्वापराधशङ्कया भटा आवेदयांचक्रुः । तेषां रक्षकाणां कन्यान्तःपुराधिकारिणां वाक्यमाह राजन्निति । अयुक्तं कथं श्राव्यत इत्याशङ्क्य संबोधनेन पश्चान्महदनिष्टं सूचयन्ति । विचेष्टितं व्यभिचारम् । लक्षयाम इति प्रमाणं तर्कितमात्रम् । नन्वस्तु को दोष इति चेत्, तत्राह कुलदूषणमिति । यद्यपि पापादिना न तेषां भयम्, तथापि दैत्याः न व्यभिचारिणो भवन्तीति । तेषां कुले व्यभिचारो दूषणम्, यथा देवानामनृतम् ॥ २५ ॥

तर्हि कः समायातीति शङ्कायामाहुः अनपायिभिरिति ।

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ।
कन्याया दूषणं पुम्भिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥ २६ ॥

स्वतो विवाहं व्यावर्तयति । कन्याया इति । अनेन तर्कितस्यार्थस्य युक्त्या [2]बोधोऽप्युक्तः । अत एव दूषणं लक्षयामः, न विद्महे च । अन्यथानिर्धारे तेऽपि हन्तव्याः स्युः ॥ २६ ॥

ततो निर्धारार्थं स्वयं प्रवृत्त इत्याह तत इति ।

ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥ २७ ॥

---

१. प्रतीयमानत्वात्, प्रजायमानत्वादिति पाठौ । २. बोध इति पाठः ।

प्रकर्षेण व्यथितः शस्त्रादिभ्योऽपि । ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं यदूद्वहमेव दृष्टवान् । सर्वानेव यदून् उद्वहतीति महाशूरत्वं यदुकुलोत्पन्नत्वं च ज्ञातवान् ॥२७॥

तद्दृष्टमनिरुद्धं वर्णयति, निर्भयत्वाय, कामात्मजमिति ।

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं श्यामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।
बृहद्भुजं कुण्डलकुन्तलत्विषा स्मितावलोकेन च मण्डिताननम् ॥ २८ ॥

स्त्रीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तम् । भुवनैकसुन्दरमिति सर्वेषामेव मोहकम् । श्यामं पिशङ्गाम्बरम् । पीताम्बरमिति भगवत्सारूप्येण भगवदीयत्वं ज्ञापितम् । अम्बुजेक्षणमिति दृष्टचैव सर्वाह्लादकत्वमुक्तम् । बृहद्भुजमिति । भोगयोग्यता वीरत्वं च । स्वभावतोऽप्ययं महानिति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तम् । स्मितावलोकेनेति मनोहरस्वभाव उक्तः । अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

तस्य चौर्येण व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति ।

दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाऽभितृष्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजम् ।
बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ २९ ॥

यथा कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषावक्षैः क्रीडतः, एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया अक्षैर्दीव्यन्तम् । सा च क्रीडा न क्रीडार्था, किन्तु रसपोषिकेत्याह अभितृष्णयेति । अभितः तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छतीति । अभितृप्तया वा सम्भोगनितान्ततृप्तया । अभिनृम्णया वा । नृम्णमिति प्रकाशनाम । वैदिकशब्दो नृम्णं 'नृम्णाय नृम्ण'मित्यत्र प्रसिद्धम् । प्रकाशमाने प्रकाशमानमित्यर्थः । अभितः प्रकाशमानया, न तु सङ्कोचेन केनचिदप्यंशेन स्थितया । तत्सम्बद्ध एव क्रीडतीति सर्वसन्देहनिवृत्त्यर्थमाह तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्रजमिति । तस्या अङ्गसङ्गेन यत् कुचकुङ्कुमं स्रजि संबद्धं तादृशीं स्रजं बाह्वोर्मध्ये दधानम् । अत्यन्तरसालसमये दृष्टवानिति । मधुयुक्ता या मल्लिका तयाश्रितां स्रजमिति तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरूपितः । गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका । तस्यैवाग्रेऽप्यासीनं बाणेऽप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः । स्वस्याग्र आसीनमिति वक्तव्ये तस्य तथा विचारो न जात इति शुक एवाह तस्याग्रेऽप्यासीनमिति । अत एव विस्मितः ॥ २९ ॥

ततो युद्धार्थं तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह स तं प्रविष्टमिति ।

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥३०॥

अन्तःप्रविष्टम् । तं श्वशुरम् । आततायिभिर्वृतमिति शस्त्रपाणिभिः सह समागच्छन्तम् । मारयिष्यतीति निश्चित्य मधुवंशोत्पन्नः अन्यस्यापि स्वसम्बन्धेन मदं जनयति, किं पुनः स्वस्य साक्षात्, अतो युद्धार्थमेकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य मौर्वं परिघमिति । लोहबद्धं तृणविशेषबद्धं वा । मौर्वी काचित्तृणजातिर्लोहजातिर्वा । विशेषणावस्थितः ।

सर्वथा निकटगमने प्राणान् ग्रहीष्यतीति ज्ञापनार्थमाह यथान्तको दण्डधर इति। जिघांसया व्यवस्थित इति स्वरूपेण भयानकत्वं निवारितम् ॥ ३० ॥

ततो यज्जातं तदाह जिघृक्षयेति ।

जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहरत् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

धर्तव्य एवायम्, न तु हन्तव्य इति परितः समागताः। ततः स्वयमपि तान् परितः प्रसर्पतः अहरत् हृतवान्। दूरे नीतवान्। अहनद्वा। यथा दन्तैर्निकटे गत्वा शुनो हन्ति। नतु केनचित्पराभूतः। दूरादेव तेषां शब्दाः, न तु निकटे समागन्तुं शक्ताः। ततो यज्जातं तदाह ते हन्यमाना इति। नितरां भिन्ना मूर्धा ऊरुर्बाहवश्च येषामिति हननासहने हेतुः । अतः प्रथमं सङ्कीर्णत्वाद्भवनाद्विनिर्गताः, पुनस्तत्रापि निर्भिन्नावयवाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥

तेषु निवृत्तेषु अलौकिकप्रकारेण तं निगृहीतवानित्याह तं नागपाशैरिति ।

तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं कुपितो बबन्ध ह ।
ऊषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३२॥

बलिनन्दन इति पितुर्वैराद्बन्धनं कृतवान्। नागपाशा अवतारविशेषे भगवतोऽपि तथात्वं सम्पादयन्ति, किमुत तदंशानाम्। ततोऽनिरुद्धाद्बली। दैवेन बलेन बन्धने हेत्वन्तरमप्याह **घ्नन्तं स्वसैन्यमिति**। यदि न मारयेत्, तदा जिज्ञासां कृत्वा पश्चात्तथा अयुक्तत्वं नास्तीति स्वतो महादेवं वा पृष्ट्वा विवाहवदनुमोदनं कुर्यात्। अतः स्वसैन्यं मारयतीति, जामाता भवतीति विनिश्चित्य, बन्धनमेव कृतवान्। तच्च बन्धनं दूरे गतस्य। तदाह **ऊषा भृशमिति**। आश्चर्यं तस्य बन्धनं निशम्य भर्तृत्वे सन्देहाभावादश्रुकलाक्षी सती स्वाभिप्रायं ज्ञापयन्ती अरोदीत्। अनेन तस्य जारत्वं परिहृतम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ऊषा भृशमित्यस्याभासे। तदाहेति। निशम्येति श्रवणकथनेन दूरे गतस्य बन्धनमाहेत्यर्थः। इति त्रयोदशाध्यायव्याख्या समाप्ता।

श्रीकृष्णाय नमः ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते ।
निरोधो राजसः पूर्णो भविष्यति यतः फले ॥ १ ॥
भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः क्वचित्तथा ।
अतोऽन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरबाधिका ॥ २ ॥
न बाधते हरिः क्वापि विरुद्धोऽपि कथञ्चन ।
अक्लिष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥ ३ ॥
प्रद्युम्नवत्तु तस्यापि नयनेन्वेषणं नहि ।
अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तनाधिके ॥ ४ ॥
सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते ।
तामसस्तु ज्वरोऽत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ॥ ५ ॥
शीतरोरौ पृथक् पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ नहि ।
अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥ ६ ॥

पूर्वाध्यायान्ते बन्धनमुक्तम् । एवं शोणितपुरकथायां जातायां द्वारकाकथा वक्तव्येति हेतुत्वेन पूर्वोक्तां कथामाह अपश्यतां चानिरुद्धमिति ।

श्रीशुक उवाच—अपश्यतां चानिरुद्धं तद्बन्धूनां च भारत ।
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

चतुर्दशेऽध्याये । कारिकायाम् । भक्तवत्सलतेति । सर्वत्र भगवतो भक्तवत्सलता दृष्टा, परन्तु भक्तार्थं देवान्तरेण सह भगवतो विरोधो न दृष्टः । अतो हेतोर्भगवद्भजनस्य अन्तरे मध्ये बाधिका अन्यतो देवान्तरात्स्वस्य नाशशङ्कापि भक्तानां भवेदिति शेषः । अतस्तादृशशङ्कानिवृत्त्यर्थं देवान्तरविजयोऽत्र निरूप्यते इति भावः । ननु भगवान् नारदवाक्यं विना स्वत एव कुतो न प्रवृत्त इत्यत आहुः न बाधत इति । कथञ्चन केनचिदंशेन विरोधविषयीकृतोऽपि भगवान् स्वतः क्वापि न बाधते । तर्हि भक्तोपेक्षादोषः स्यादित्याशङ्क्य, तत्तात्पर्यमाहुः अक्लिष्टत्वाय त्विति । अक्लिष्टकर्मत्वबोधनार्थमित्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रद्युम्नवदनिरुद्धस्यापि प्रमाजनको नारद इत्यर्थः । तामसस्त्विति । वक्ष्यमाणविधः शिवकलारूप इत्यर्थः । तुशब्देन प्रसिद्धो ज्वरः पूर्वमेवोत्पन्न इति तद्व्यावृत्तिः कृता । तथोत्तम इति । वैष्णवो ज्वर इत्यर्थः । पूर्वमुत्पन्नाविति । शीतोष्णज्वरौ पूर्वमुत्पन्नौ । ज्वरे शिवकलात्वमधुना जातमिति विभागः ।

---

१. विरोध इति लेखपाठः । २. शीतज्वरौ, शीतारारौ, शीतारात्रौ इति पाठाः । ३. धर्मत्व ।

चकारेण गमनप्रकारज्ञानादयः सङ्गृहीताः । अनिरुद्धोऽपि चेन्निरुद्धः, तदा सर्वमन्यथा भविष्यतीति शोकः । तद्बन्धूनाम्, चकारादन्येषाम् । भारतेति विश्वासार्थम् । तूष्णींभावे हेतुः चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरिति । वर्षायां युद्धादिगमनं बाधितमिति । अनुशोचतामित्यन्तः तदेकपरत्वम् । अप्रसिद्धत्वाल्लौकिकप्रकारेण न प्रमाणं सिद्धमित्यन्वेषणेऽपि नोपलब्धिः ॥ १ ॥

अतो नारदवाक्याद्वैष्णवप्रीत्यर्थं कलहार्थमुद्यता इत्याह नारदादिति ।

नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥

तद्वृत्तान्तं फलितं बन्धनं वा । वार्तां आदितः कथां बद्धस्य वार्ताम् । कर्म च । तत्कन्यया सह रमणम् । चकाराद्युद्धं च । ततः शोणितपुरं प्रययुः युद्धार्थम् । ननु महादेवाधिष्ठितं तत्, अतस्तद्विरोधसम्भवात् कथं गता यादवा इत्याशङ्क्याह कृष्णदेवता इति । कृष्ण एव देवता येषाम् । अनेन सामर्थ्यमपि द्योतितम् ॥ २ ॥

लौकिकं सामर्थ्यं वक्तुं महतां नामानि गृह्णाति प्रद्युम्न इति ।

प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः साम्बोऽथ सारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतो दिशम् ।
रुरुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥

युयुधानः सात्यकिः । गदो बलभ्राता । साम्बः भगवत्पुत्रः । एते महारथाश्चत्वारः मुख्या गणिताः । अथ भिन्नप्रक्रमेण प्रकीर्णकान् गणयति अथेति । चकारात्तदीयाः सारणादयो भगवद्भ्रातरः । तेऽपि चत्वारो गणिताः । एवमष्टविधा आदिभूता येषां मुख्यानां गौणानां च । सर्वं एव रामकृष्णानुवर्तिनः, नतूद्धताः, स्वतन्त्रा वा । उभयोर्ग्रहणं सम्पूर्णशक्त्यर्थम् । तेषां स्वाभाविकं बलं द्वादशाक्षौहिणीयुतम् । समेता मिलिताः अन्योन्यवैमनस्यं परित्यज्य सर्वतो दिशं रुरुधुः । बाणनगरमिति प्रसिद्धम् । समन्तादिति । न क्वचित्सेनाया विच्छेदः । सात्वतर्षभा इति । न तेषां क्वचिद्भयमिति सूचितम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अपश्यतामित्यत्र । अनिरुद्धोपीति । मनोधिदेवस्यासुरनिरोधे सर्वेषां मनोऽसुरसंबन्धि भविष्यतीत्यर्थः । प्रमाणमिति । प्रमाहेतुरभिज्ञापकं न किञ्चित्सिद्धमित्यर्थः । वैष्णवप्रीत्यर्थमिति । वैष्णवानां शोक उक्तस्तन्निवृत्त्यर्थम् । अत एव भगवदाज्ञाया अपि प्रतीक्षा न कृतेति भावः ।

---

१. भवतीति पाठः ।

गतमात्राः पूर्वमेव तदपराधस्य सिद्धत्वात् परितो नाशयाञ्चक्रुरित्याह भज्यमानेति ।

भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥

पुराणि मध्यखण्डाः, यथा महानगरेष्ववान्तरपुराणि भवन्ति । उद्यानमुपवनम् । प्राकारः आवरणम् । अट्टालाः सौधगृहोपरिभागाः । गोपुरं पुरद्वारम् । एतानि भज्यमानानि यस्य नगरस्य । भगवदीयैः कृतं स्वनगरं तथाविधं दृष्ट्वा स्वप्रौढिख्यापनार्थं तुल्यमेव बलं गृहीत्वा अभिनिर्ययौ नगरात् । हीनबलत्वे अप्रतिष्ठा स्यात् । अधिकबलत्वे पलायनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थं तुल्यबल एव निर्गतः ॥ ५ ॥

ततो भ्रान्तः स इति मत्वा कृष्णस्तत्र रक्षकः । ततः कोऽपि न हतो भविष्यतीति स्वयमप्यत्र पार्ष्णिग्राहो जातः शिव इत्याह बाणार्थमिति ।

बाणार्थं भगवान्रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।
आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥

मिथ्यात्वाय भगवत्त्वम् । रुद्र इति रुद्रोगान् द्रावयतीति । ससुतः कार्तिकेयसहितः । तेन सर्वेऽपि देवाः अत्र समागता इति बोद्धव्यम् । स हि चमूपतिः । प्रमथैर्वृत इति स्वभूतगणावृतत्वमुक्तम् । दैत्यत्वाद्बाणस्य दैत्याः सहजाः । अनेनैकत्र भगवान् संवत्सरात्मककालसहितः, अन्यत्र सर्व एवेति बहुत्वमप्रयोजकत्वं चोक्तम् । आरुह्य नन्दिवृषभमिति । स्वस्य वृद्धं बलीवर्दमारुह्य, नाट्यमिव[1] कुर्वन्, रामकृष्णयोर्युयुधे, ताभ्यां सह । वस्तुतस्तयोरेवायम् ॥ ६ ॥

ततो युद्धं वर्णयति द्वाभ्याम् आसीदिति ।

आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥
कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥

सुतुमुलमत्यधिकं निरन्तरशस्त्रपातसहितम् । रोमहर्षणं श्रुते रोमाञ्चो भवतीति । विशेषत आह कृष्णशङ्करयोरिति । राजन्निति कदाचिन्महान्तोऽपि युद्धं कुर्वन्तीति । प्रद्युम्नगुहयोः उभयोः पुत्रयोः । कुम्भाण्डकूपकर्णौ दैत्यसिद्धौ । उभाभ्यां बलेन सह संयुगः । साम्बस्य बाणपुत्रेणेति । बाणपुत्र इत्येव प्रसिद्धिः, न तु नाम्नेति । बाणेन सह सात्यकिर्महारथः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पञ्चद्वन्द्वान्युक्त्वा तस्य युद्धस्य सर्वोत्कर्षं वक्तुं ब्रह्मादीनामप्याश्चर्यादर्शनमित्याह ब्रह्मादय इति ।

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥

---

१. नाट्यमेव ।

देवानामीशा इन्द्रादयः। मुनयः सनकादयः। सिद्धाः कपिलादयः। एते त्रिविधा उत्तमाः। सिद्धचारणाः गन्धर्वाप्सरसो यक्षाश्चेति त्रिविधा निकृष्टाः। एवं षड्विधेषु निरूपितेषु सर्व एव निरूपिता भवन्ति। विमानैरागमनं युद्धाभिनिवेशेन देहविस्मरणेऽपि अपातार्थम्॥ ९॥

ततः प्रतिपक्षाणां खण्डनमाह शङ्करानुचरानिति।

शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान्।
डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान्॥ १०॥

देवास्तु तदीया एवेति शङ्करानुचरा एव ताडिताः। यैः पूर्वं प्रतिज्ञा कृता। शौरिरिति पितृनाम्ना निर्देशः। भूताः प्रमथाः गुह्यका इति त्रयः। डाकिनीरित्यादि त्रयः॥ १०॥

भूतमातृपिशाचांश्च कूष्माण्डान् ब्रह्मराक्षसान्।
द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैर्भृशम्॥ ११॥
पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे।
प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः॥ १२॥

भूतमातृपिशाचाश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः विनायकाश्चेति द्वादशधा भवन्ति। तान् सर्वानेव कालग्रस्तान् तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गच्युतैरिति समर्थैर्हेतुभिः कृत्वा भृशं द्रावयामास। तत्प्रहारैर्व्यथिताः पलायनपरा जाताः। ततो भृत्येषु निवृत्तेषु पिनाकी पिनाकेन पृथग्विधान्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे भगवते प्रायुङ्क्त। आदौ तुल्यतानिरूपणार्थं धनुर्द्वयग्रहणम्। भगवान् पुनस्तस्य निराकरणमेव कृतवान्, न तु तं दूरीकृतवानित्याह प्रत्यस्त्रैरिति। लौकिकत्वाय शार्ङ्गपाणिरिति। अविस्मित इति जयेऽपि गर्वाभाव उक्तः। लौकिकाभिनिवेशद्योतकः॥ ११॥ १२॥

विशेषत आह ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रमिति।

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम्।
आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च॥ १३॥

चकारात्सर्व एव ब्रह्मास्त्रभेदा गृहीताः। नात्र पूर्वात्परबलीयस्त्वम्, किन्त्वस्त्राभिज्ञानं बलं च प्रयोजकमिति लौकिकेऽपि भगवदुत्कर्ष एव। वायव्यस्य चेत्यत्रापि तथा। पार्वतास्त्रमेव तस्य निवारकम्। वायोर्वाय्वन्तरस्य निवारकत्वाभावात्। आग्नेयस्य च पार्जन्यम्, जलेनैवाग्निः शाम्यतीति। षष्ठ्यन्तस्य शमनार्थं प्रथमान्तं प्रायुङ्क्तेति योजना। पृथग्विधानि प्रायुङ्क्तेत्यत एवानुवृत्तिः। नैजं नारायणास्त्रं पाशुपतस्य निराकरणार्थं प्रायुङ्क्तेति। दृष्ट एवान्धकारस्य निवारकः सूर्यः, तथैव सत्त्वं तमसः। चकारेणावान्तराण्यस्त्राण्यपि परिगृहीतानि॥ १३॥

---

१. युद्धस्य तथात्वायेत्यर्थः।

मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४ ॥

ततः क्षीणास्त्रं जृम्भणास्त्रेण मोहयामास । जृम्भणाख्यो गणस्तृतीये निरूपितः । तदस्त्रं तद्दैवत्यम् । तुशब्दस्तु मोहाभावपक्षं व्यावर्तयति । तत्र हेतुः गिरिशमिति । महामोहः पर्वतेष्वेव प्रतिष्ठितः । जृम्भितमिति देवताया अनुभावो दर्शितः । अन्यथा अलौकिकप्रकारेण मोहसम्भावना स्यात् । ततो महादेवे मोहात्परावृत्ते तूष्णींभूते शयाने प्रतिकूले वा । ततो बाणस्य पृतनां शौरिर्जघान । लौकिकप्रकारेण असिगदेषुभिः सर्वथा छेदकमारकाल्पच्छेदकैः ॥ १४ ॥

तत एवं भगवद्युद्धमुक्त्वा, तथान्येषामाह स्कन्द इति ।

स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
असृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनापाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥

बाणसमूहैरर्द्यमानः असृग्व्यमुञ्चन् मूर्छित इव शिखिना हेतुना कृत्वा रणादपाक्रमत् । मयूरस्तं गृहीत्वा पलायित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बलभद्रस्तु विचाराभावात् मारितवानेवेत्याह कुम्भाण्ड इति ।

कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पेततुर्मुशलार्दितौ ।
दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥

मुशलेन पीडितौ द्विधा विदीर्णौ सकृत्प्रहारेणैव अग्रमध्यभागभेदेन पेततुः भूमौ मृतावेव । तत्स्पष्टं ज्ञापयति दुद्रुवुस्तदनीकानीति । तयोरनीकानि । तौ हि सेनापती, हतौ नाथौ येषाम् । सर्वत इति केचिद्भ्रमाद्भगवत्कटकेऽपि गता इति वैक्लव्यं प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

एवं तयोर्वधे बाणः स्वयमागत इत्याह विशीर्यमाणमिति ।

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ।
कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥

सामान्ययुद्धं परित्यज्य विशेषतः कथं युद्धं करोतीति क्रोधः । ततः सात्यकिं हित्वैव कृष्णमभ्यद्रवत् । अत्र त्यागोऽहं त्वया सह युद्धं न करिष्यामीति । अन्यथा तेन प्रतिरुद्धः स्यात् । अलौकिकं प्रकारं प्रदर्शयिष्यामीति लौकिकपरित्यागः ॥ १७ ॥

तस्य तं प्रकारमाह धनूंष्याकृष्येति ।

धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
एकैकस्मिन्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥

---

१. शब्दोऽस्येति, शब्दस्तस्येति पाठद्वयम् ।

साधनानां बहुत्वेऽपि प्रयत्न एक एवेति तस्य शीघ्रता श्लाघ्यते । युगपद्धनूंष्याकृष्य, बाणासुरः पञ्चशतानि योजयित्वा । आकृष्य धनुःपरीक्षां कृत्वा । एकैकस्मिन् धनुषि एकेन हस्तेन द्वौ द्वौ शरौ संदधे । तदैकदा सहस्रं बाणा भवन्ति । ननु किमित्येवमेकदैव बहुसाधनप्रक्षेपं करोतीत्याशङ्क्याह रणदुर्मद इति । रणे दुष्टो मदो यस्येति । न हि मत्तः संबद्धं करोति । सुतरां दुष्टो मत्तः ॥ १८ ॥

अल्पेनैव निराकरणमाह तानि चिच्छेदेति ।

तानि चिच्छेद भगवान्धनूंषि युगपद्धरिः ।
सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १९ ॥

युगपदेकबाणेन कमलिनीशतपत्रवेधवत् सर्वाण्येव धनूंषि छिन्नानि । ततः सारथिं रथमश्वांश्च । तेनैव न क्षतमात्रं बाणकार्यम्, किन्तु हत्वा । ततोऽपि युद्धादनिवृत्तं वीक्ष्य तदन्तःकरणे भयजननार्थं शङ्खमपूरयत् । 'यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति । ततो भीतः पलायनेऽप्यशक्तः लज्जया रिपोः स्वपश्चाद्भागमदर्शयन् तथैव स्थितः ॥ १९ ॥

तन्माता कोटरा नाम नग्ना मुक्तशिरोरुहा ।
पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥

ततस्तस्य महादेवगणत्वे पार्वत्या अंशरूपा तस्य धर्मतो माता अभूत् । गणमातृसमाना, धात्री मातृतः, धर्ममातृतश्च विशिष्टा सा । ततः सा क्वचित्पार्वतीत्युक्ता पर्वतोद्भवा तदंशभूता[1] वा, नाम्ना कोटरा, मातृगणे पठिता, 'कोटरा रेवती ज्येष्ठे'त्यत्रापि प्रसिद्धा, नग्ना भूत्वा मुक्तशिरोरुहा पुत्रप्राणरिरक्षया कृष्णस्य पुरोऽवतस्थे । अनेन तस्य देवसाहाय्यं द्योतितम् । धर्मनिष्ठा चोक्ता । अनेन गणमातेयमिति निरूपणात् साक्षाज्जननी या अशना, या वा तत्पत्नी विन्ध्यावलिः, ते उभे निरस्ते ॥ २० ॥

तस्यास्तथाकरणेन यज्जातं तदाह ततस्तिर्यङ्मुख इति ।

ततस्तिर्यङ्मुखो नग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः ।
बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् ॥ २१ ॥

'नग्नां स्त्रीं प्रकटस्तनी'मिति निषेधात् अनिरीक्षन् तिर्यङ्मुखो जातः । किञ्च । गदाग्रजः । ततो भगवति परावृत्ते बाणश्च पराङ्मुखो भूत्वा पुरमविशत् । पदातिः पलायितः । विरथश्छिन्नधन्वेति । चकारात्तदीयाः सर्व एव गताः ॥ २१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

धनूंष्याकृष्येत्यत्र । साधनानामिति । बाहूनामित्यर्थः ।

ततस्तिर्यङ्मुख इत्यत्र । किञ्चेति । निषेधात्तिर्यङ्मुखः । गदाग्रजत्वाच्च तिर्यङ्मुख इति समुच्चयः । गदाग्रजत्वेनोद्भवहेतुत्वमुक्तम् । नग्नदर्शनं त्वमङ्गलत्वादनुद्भवकरमिति

---

१. तद्देशभूतेति पाठः ।

एवं प्रथमयुद्धमुक्त्वा, द्वितीयराजसयुद्धार्थं भगवच्छङ्करयोः प्रस्तावनामाह विद्राविते भूतगण इति ।

विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यपद्यत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥

यदैव भगवान् तिर्यङ्मुखः, तदैव स भावस्त्यक्त इति महादेवोऽपि मोहादुद्गतः । तत आत्मविस्मरणात् साधनसेवकभूतानां भूतानां पलायनं दृष्ट्वा स्वस्य वैदिकभावेन आध्यात्मिकरूपं रुद्रं ज्वरं उत्पादयामासेत्याह । 'रुद्रः पशूंश्छमायेते'त्यत्र रुद्रो ज्वर उक्तः । 'न तस्य रुद्रः पशूनभिमन्यत' इत्यत्रापि । वैदिकमार्गेणापि भगवता सह युद्धं कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यर्थं विद्राविते भूतगण इति । अत एव ज्वरोत्पत्तिरत्र नोक्ता । रूपान्तरेण रुद्र एव ज्वर इति । तुशब्दोऽन्यं ज्वरं व्यावर्तयति, स त्रिशिराः त्रिपाच्च । दाशार्हं शरणागतरक्षामणिं कोटराहितार्थे परावृत्तमभ्यपद्यत । स्वसामर्थ्यं प्रकटयन्निवाह दहन्निव दिशो दशेति ॥ २२ ॥

तदा भगवान् सर्वरूपोऽपि तन्निवारककर्मरूपं परित्यज्य, प्रकारान्तरेण पूर्वोत्पन्नं शीतं ज्वरं च योजयित्वा असृजदित्याह अथ नारायणो देव इति ।

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ।
माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥
अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

तं ज्वररूपं महादेवं दृष्ट्वा । स ज्वरो रुद्रोऽष्टमूर्तेः शिवस्य कलारूपः 'यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्तु क्नानाहुतिश्च । अशनाया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुव' इति श्रुतेः । 'ताभिरमुं गच्छ, योऽस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्म' इति श्रुत्यर्थवशात् रुद्रेण प्रेरितास्तास्तनुव एकीभूताः ज्वरत्वमापन्ना भगवत्समीपं गताः । ततो नारायणो देवः पुरुषो यज्ञरूपः 'पुरुषो ह वै नारायण' इति, तस्माद्देवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाग्नीषोमौ ज्वरं व्यसृजत् । श्रुतावपि 'इन्द्र आत्मनः शीतरोरावजनय'दित्यत्र आत्मा भगवानेव यज्ञः तत्प्रार्थनयैवासृजदिति । ततो ज्वरयोः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

भावः । प्रसवयुद्धमिति । यस्माद्युद्धान्तरं भविष्यति तादृशं प्रसवरूपं युद्धमित्यर्थः । द्वितीयेति । रूपान्तरेण युद्धमित्यर्थः ।

विद्राविते भूतगण इत्यत्र । प्रवृत्त्यर्थमिति । भूतगणावृते देशे वैदिकप्रकारो न प्रवर्ततेत्यर्थः । तन्निवारककर्मरूपमिति । 'न तस्य रुद्र' इत्यत्र ज्वरनिवारकं कर्मोक्तम् । तद्रूपं प्रकारं परित्यज्येत्यर्थः । शीतं ज्वरं चेति । पूर्वं रूपं शीतम् । उत्तरं रूपं वेदे रूरशब्दवाच्यो ज्वरस्तदुभौ मेलयित्वेत्यर्थः ।

१. प्रसवयुद्धमिति लेखपाठः । २. प्रकटयन्नेवागत इत्याहेति पाठः । ३. शीतरूराविति पाठः ।

परस्परं युद्धमासीदित्याह **माहेश्वरो वैष्णवश्चेति** । उभौ प्रसिद्धौ । यथा विष्णुशिवौ पूर्वं युयुधाते, तथा तदीयावपीति । उभयोर्ज्वरत्वात् युद्धं समानम्, तथापि देवताया एव प्राबल्यात् माहेश्वरः वैष्णवेन बलेनार्दितः सम्यगाक्रन्दत्, रोदनं कृतवान् । रुद्रप्रकृतित्वात् तामस एव पीडितो रोदिति, नेतरौ[1] । कृतेऽपि रोदने तत्पीडायामनिवृत्तायां वैष्णवाद्भीतः स्वमूलभूतं पूर्वमेव पराजितं मत्वा शरणार्थी सन् हृषीकेशमेव शरणं गतः । अङ्गीकारार्थं तुष्टाव । हृषीकेशमिति भगवता तथैव प्रेरितः । किञ्च । अन्यत्राभयमलब्ध्वा पूर्वबाधां स्मृत्वा, भीतश्च । अङ्गीकारार्थं शरणार्थित्वम् । अन्तःकरणस्य तत्परत्वमनेन निरूपितम् । **प्रयताञ्जलिरिति** कायिको व्यापारो नम्रत्वरूपः ॥ २४ ॥

तस्य स्तोत्रमाह चतुर्भिः ।

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ।
रक्षा त्वयैव कर्तव्येत्येवंरूपा स्तुतिः कृता ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा नमस्यति ।

ज्वर उवाच—**नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ।**
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ २५

शास्त्रसिद्धं स्वरूपं परिदृश्यमानादन्यदिति शङ्कां व्यावर्तयितुं **त्वामि**त्याह, इदमेव तदिति वक्तुम् । नन्वष्टमूर्तेर्ज्वरोऽयं सर्वसंहारकशक्तिरूपः, कथमन्यं स्तौतीत्याशङ्क्य, तस्य माहात्म्यमाह **अनन्तशक्तिमिति** । अनन्ताः शक्तयो यस्येति । ननु कालादेर्ब्रह्मादेर्वा साहाय्ये रक्षा भविष्यतीति किं शत्रोर्महतः शरणगमनेनेत्याशङ्क्याह **परेशमिति** । ब्रह्मादीनामपि नियन्ता । ननु तथापि मरणं वरम्, न तु शत्रोः शरणगमनमित्याशङ्क्याह **सर्वात्मानमिति** । स हि सर्वेषामात्मा, न तु शत्रुः । अनेन वैषम्यनैर्घृण्ययोः परिहृतयोरपि प्रकृतिसम्बन्धात्[2] सर्वात्मनोऽप्यन्यथाभावमाशङ्क्य, तन्निराकरोति **केवलमिति** । न प्रकृत्यादिभिः सम्बद्धं जीववत् । ननु प्रादुर्भूतस्य काममयत्वात् कथं केवलत्वम्, तत्राह **ज्ञप्तिमात्रमिति** । चिद्रूप एवायं प्रकट इति स मन्यते । औडुलोमिवदात्मानं चैतन्यमात्रं मन्यते । साङ्ख्यवद्वा । उभयोर्वैलक्षण्यं जीवत्वब्रह्मत्वकृतम् । सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्षपातिनां च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः । तत्र केषाञ्चिज्जगत्कर्तृत्वं न भगवतः, किन्तु प्रकृत्यादेरिति । तत्पक्षपातो भविष्यतीत्याशङ्क्य, निराकरोति **विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुमिति** । विश्वस्य सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुस्त्वमेव । केवलादेवाविकृतात् सर्वं जायत इति

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नमामि त्वेत्यत्र । **प्रकृतिसम्बन्धादिति** । स्वरूपतो वैषम्यनैर्घृण्याभावेपि प्रकृतिसम्बन्धात्तथा स्यादित्यर्थः । **उभयोरिति** । जीवभगवतोश्चिद्रूपत्वे समानेपि जीवत्वब्रह्मत्वकृतं वैलक्षण्यम् । जीवत्वमंशत्वम् । ब्रह्मत्वं व्यापकत्वमित्यर्थः । **तत्पक्षपात**

---

१. नेतरः । २. प्रकृत्यैतिसंबन्धादिति पाठः ।

चिन्तामण्यादौ दृष्टमिति चिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं मन्यते । श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एवास्मिन्नर्थे अलौकिककर्तृत्वे प्रमाणमाह यत्तदिति । लोकवेदप्रसिद्धम् । यल्लोके प्रसिद्धम्, तदेव वेदे प्रसिद्धमिति । ननु कृष्णं पुरस्कृत्य न लोकवेदयोः प्रसिद्धिः क्वचिद्दृष्टा, तथाभूतशब्दस्याश्रुतत्वात्, तत्राह ब्रह्मेति । ब्रह्म त्वमेव व्यवहार्यत्वात्कथमित्याशङ्क्याह ब्रह्मलिङ्गमिति । जगत्कर्तृत्वतन्निर्वाहकत्वसेतुत्वविधरणत्वादीनि तल्लिङ्गानि तान्येवात्र सन्तीति । अत्रापि प्रमाणमाह प्रशान्तमिति । प्रकर्षेण शान्तिः प्रत्यक्षसिद्धा, अन्यथा स्वतन्त्रः समर्थः किमस्मदादेः अपेक्षां कुर्यात् । प्रशान्तत्वेन च ब्रह्मधर्मा लक्ष्यन्ते, धर्मैश्च ब्रह्मत्वम् । ततो लोकवेदसमन्वयः, तेन जगत्कर्तृत्वमिति, गुणा उत्तरार्धे निरूपिताः, दोषाभावश्च पूर्वार्धे । एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वं निरूपितम् ॥ २५ ॥

अनेन सर्वसामर्थ्यं भगवत एव सर्वत्र, नान्यस्येति सिद्धमपि प्रतीत्या कालादीनां बलं सिद्धमनूद्य, तन्निराकरणेनैव निराकरोति कालो दैवमिति ।

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्माययैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

कार्यकारणरूपाणि वस्तुतस्त्वमेव, तेषु भिन्नतया प्रतीत्या यत्सामर्थ्यपरिकल्पनम्, तदपि त्वन्माययैषा । अन्यथा सर्वप्रमाणसिद्धे कथमन्यथाकल्पनं सम्भवति । तत्र कालः सर्वकारणमिति ज्योतिःशास्त्रादन्वयव्यतिरेकाभ्यां च निश्चीयते । तदवान्तरभेदा ग्रहाः कालावयवास्तदिन्द्रियरूपाः दैवमित्युच्यन्ते । ततो धर्मशास्त्रे तत्सर्वं कर्मवशादिति सामान्यविशेषकर्मभ्यां सर्वकार्योत्पत्तिमाहुः । साङ्ख्याः सर्वत्र बीजस्वभावमेव कारणमाहुः । अन्येऽपि स्वभाववादिनः । जडकार्यकारणवादिनामेवं सिद्धान्तः । जीवकार्यवादिनां मते जीवस्वभाव इति पाठः । सर्वमेव जीवात्मकमिति । यद्यप्ययं ब्रह्मवादे निराकृतः, तथापि पूर्वपक्ष एव निराकृत इति सर्वजीवपक्षोऽपि युक्त एव । कालादयः पञ्च वा सामान्यकारणभूताः । कालो गुणक्षोभकः । दैवं प्राण्यदृष्टम् । कर्म जन्मनिमित्तं भगवद्रूपं सामान्यम् । जीवो भोक्ता । स्वभावः परिणामहेतुरिति । जीवः स्वभाव इति पाठे कार्यमाह द्रव्यमिति । द्रव्यं तत्त्वानि । तेषां कार्यं देहः क्षेत्रम् । तत्र प्राणः सर्वहेतुः । तस्यापि प्रभुरात्मा । अहंकारः पुराध्यक्षो विकारः । तत्सङ्घातश्च देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपः आद्यः । ततो बीजरोहप्रवाहः बीजभावापन्नानां तेषामेव रोहः । अङ्कुरोत्पत्तिः कार्यमिति यावत् । तस्य प्रवाहोऽनादिसिद्धः बीजाङ्कुरन्यायः । एतत्सर्वं भिन्नतया अखण्डात्त्वत्तः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

इति । तत्पक्षे पातस्तत्पक्षाश्रयणं भविष्यतीत्यर्थः । अत एवेति । युक्त्यगम्यत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मलिङ्गमिति । ब्रह्मणो लिङ्गानि यस्येत्यर्थः ।

कालो दैवमित्यत्र । यद्यप्ययमिति । चित्कारणतापक्ष इत्यर्थः । पूर्वपक्षे इति । 'न विलक्षणत्वा'दिति सूत्रस्य पूर्वपक्षत्वादिति भावः । एते पञ्चापि प्रमाणसिद्धाः । अतो

परिज्ञातम्[1] । त्वन्मायैव एषा एवं बुद्धिरूपा भवति । तस्या व्याप्तिः कामवज्जीवेष्वेव । अतो मायावशात्त्वमेव तथा भवसीति निराकरणार्थमाह तन्निषेधमिति । तस्या निषेधो यत्रेति । अतः सर्वसमर्थं त्वामेव प्रपद्ये ॥ २६ ॥

एवं स्वरूपसामर्थ्ये निरूप्य विशिष्टं कार्यमवतारकृतं निरूपयति नानाभावैरिति ।

नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतून्बिभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान्हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥

नटवत् मत्स्यादिभावान् बिभर्ति । आनन्दरूपः भावमात्रेण तथा जायत इति भावपदम् । तत्रापि नटवत् क्लेशेन न पदार्थसम्पादनम्, किन्त्विच्छयैव तथात्वमित्यर्थः । तेषां प्रयोजनमाह देवान् साधून् लोकसेतून्बिभर्षीति । त्रिविधा एते । साधवो भूमिष्ठाः । धर्ममर्यादाः सेतवः । ते भूमेरधः एव निरूपिताः, 'खाता हि वेदि'रिति । अनेन त्रिलोकस्थितभक्तरक्षार्थं अवतारा इत्युक्तं भवति । एवं गुणार्थतामुक्त्वा दोषाभावार्थतामाह हंस्युन्मार्गानिति । उन्मार्गा धर्ममार्गविरोधिनः । किञ्च । हिंसया वर्तमानान् मारणैक-स्वभावान् । अत एतत्ते जन्म तादृशमुभयं कुर्वदपि विशेषकार्यमपि करोतीत्याह भारहाराय भूमेरिति । भारहारो भारहरणम् । अवतारान्तराणि भूम्युपजीवकानामेव दोषाभावं गुणं च सम्पादयन्ति । अयं त्ववतारः भूमेरेव भारं दूरीकरोति । उपलक्षणमेतत् । परमानन्दं च सम्पादयति ॥ २७ ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयितुं स्वदुःखं (वि)ज्ञापयति तप्तोऽहमिति ।

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन्यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥

ते दुःसहेन तेजसा क्रूरेण ज्वररूपेण 'नाग्नेर्हि ताप' इति न्यायमपि बाधित्वा संतप्तोऽहम् । 'न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम ।' ननु वैष्णवं तेजः न तापं जनयति, तत्राह शान्तोग्रेणेति । बहिः शान्तः, अन्तरुग्रः, अन्यथा वैष्णवतेजसो न दैत्यनिवारकत्वं[2] स्यात् । यथा भगवान् 'चक्षुषश्चक्षुः, श्रोत्रस्य श्रोत्रम्', तथायं धर्मो ज्वरस्यापि ज्वरः, निवर्तकः प्रवर्तकश्चेति आनुगुण्यसिद्ध्यर्थं तापमेव निवारयितुं तथानिरूपणम् । अत्यु-ल्बणमसह्यं क्रूरादपि क्रूरत्वात् । ननु ज्वरे निवृत्ते तापो निवर्तिष्यते, अतो ज्वर एव प्रार्थनीयः । न हि शस्त्रे प्रयुक्ते शस्त्रपीडितः शत्रुं प्रार्थयते इत्याशङ्क्य निराकरोति ताव-

श्रीविठ्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

ज्योतिःशास्त्रादिमतभेदेन विकल्पो न युक्त इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कालादय इति । अतो मायावशादिति । अत इतिपदं निराकरणार्थमित्यनेनान्वेति ।

तप्तोऽहमित्यत्र । तथायं धर्म इति । शीतज्वररूपं भगवत्तेज इत्यर्थः । शत्रुं

१. परिज्ञानमिति पाठः । २. दैत्यनिराकरणत्वमिति पाठः ।

त्ताप इति । देहाभिमानिनां तावदेव तापः, यावत्तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन् । अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तम् । ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्घ्रिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गडुना ज्ञानेनेति भक्तेरुत्कर्षोऽप्युक्तः । तदसेवने को हेतुः, तत्राह **आशानुबद्धा** इति । भगवच्चरणारविन्दासेवायां न कामः प्रतिबन्धकः । किन्तु तच्छक्तिराशा । अतो नैराश्याभावात् सर्वत्र तत्तदाशापि न पूर्यत इति तयानुबद्धाः । यावदित्ययमनुबन्धः सान्त इति निरूपितम् । आशायोगेनाशा सत्या भवति, तदा पूर्णा सती निवर्तते, कामनिवृत्तौ तु निवर्तत एव, विषयदोषदर्शनादपि निवर्तते । तन्निवृत्तौ बहवः प्रकारा इति सम्भावनाया विद्यमानत्वात् यावदित्यवधिरुक्तः । अग्निरूपः काम इति । तेन तापस्तावदेवेत्यपि युक्तम् ॥ २८ ॥

एवं विज्ञापितो भगवान् गुह्यकर्ता मृत्योरयं ज्येष्ठः भ्रातेति तं स्थापयितुं नियमबन्धेन निरूपयति त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहमिति ।

श्रीभगवानुवाच—**त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मे ज्वराद्भयम् ।**
यो नौ स्मरेत संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥

त्रीणि शिरांसि यस्येति । वातपित्तश्लेष्माणः धातुवैषम्यात् । न कर्माणि । कालकर्मस्वभावा वा शिरांसि भवन्ति । अतः सम्बोधनेन तस्याक्षयत्वं निरूपितम् । **अहं प्रसन्न** इति । तव सर्वमेव कार्यं सेत्स्यतीत्युक्तम् । यदर्थं प्रार्थितः, तदाह **व्येतु ते मे ज्वराद्भयमिति** । परं यथा मदीयात्तव न भयम्, तथा त्वत्तोऽपि न मदीयानां भयमित्याशयेनाह **यो नौ स्मरेत संवादमिति** । नौ आवयोः स्तोत्रप्रसादरूपः संवादः । तस्य त्वत् त्वत्तः भयं न भवेदिति भगवदाज्ञा ॥ २९ ॥

एवं कृतार्थः सन् भगवदाज्ञां प्राप्य व्याजेनात्र कस्यापि भयं न कर्तव्यमिति ज्ञापितः स्वस्थानमेव जगाम, मृत्योः समीपम् ।

इत्युक्तोऽच्युतमानम्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥ ३० ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

प्रार्थयत इति । किन्तु शस्त्रस्यैव निष्कासनाद्युपायं करोति, तथा ज्वरस्यैव प्रार्थनाद्युपायः कर्तव्य इत्यर्थः । **न कामः प्रतिबन्धक इति** । भगवद्विषयकस्य कामस्य भजनसाधकत्वात्काममात्रं न प्रतिबन्धकम्, किन्तु तद्विशेषः अप्राप्तवस्त्वभिलाषरूपा आशा प्रतिबन्धिका । भगवत आत्मत्वेन सर्वदा प्राप्तत्वात्तद्भिन्नाभिलाषस्यैवाशात्वमिति भावः । **आशात्यागेनेति** । 'ततो वै ते सत्याशा भविष्यती'त्यत्राशायाः सत्यत्वेन निवृत्तौ स्वर्गप्राप्तिरुक्ता ।

त्रिशिरस्त इत्यत्र । **धातुवैषम्यादिति** । धातुवैषम्यजनितत्वाज्ज्वरस्य वातादय एव शिरांसि, नतु सात्त्विकादित्रिविधकर्माणि, कालादयो वेतिपक्ष इत्यर्थः । **अत इति** । अतः परमित्यर्थः ।

---

१. चरणारविन्दसेवायामिति पाठः ।

इत्युक्त इति। अच्युतत्वाद्वाक्यमपि तथा। ततो माहेश्वरो ज्वरो गतः। तस्मिन् गते महादेवाल्लब्धवरः दैवं बलमाश्रित्य युद्धार्थमागत इत्याह बाणस्त्विति। तुशब्दः पूर्वागमनाद्विशेषमाह। बाणोऽपि बाणवज्जनार्दन इति जनार्दनं योद्धुं योधयितुम्॥ ३०॥

ततः प्रत्येकं बाहुषु नानाशस्त्रा(स्त्रा)णि स्थापयित्वा युयुध इत्याह **ततो बाहुसहस्रेणेति।**

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप॥ ३१॥

नानायुधानि बिभर्तीति। ततश्चक्रायुधं प्रति नानायुधानि मुमोच। ननु भगवता पूर्वमस्य प्राणरक्षा कृतेति कथं शस्त्राणि मुमोच, तत्राह परमक्रुद्ध इति। मुमोच, परं वस्तुतस्त्वक्रुद्धः। अन्यथा परमत्वं क्रोधविशेषणं न सम्भवति। समासे वा असामर्थ्यं स्यात्। चक्रायुधमित्यनेन चक्रेण सर्वनिराकरणं द्योतितम्। एकतः सहस्रमायुधानि, एकतः सुदर्शनमिति॥ ३१॥

समतां प्राप्तां परिहरति तस्यास्यत इति।

तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना।
चिच्छेद भगवान्बाहून् शाखा इव वनस्पतेः॥ ३२॥

अस्त्राण्यस्यतः क्षिपतः। लौकिकप्रकारार्थं क्षुरनेमिना चक्रेण चिच्छेद दशशतानि बाहून्। मध्ये शिरश्छेदनं प्राप्तं निराकरोति शाखा इवेति। वनस्पतेः। तेन महानिति न शिरश्छिन्नम्, किन्तु तस्य प्रसरणनिराकरणार्थं शाखा इव बाहूनेव चिच्छेद। बाहव एव वरप्राप्ता इति॥ ३२॥

ततः स्ववरदत्तबाहुच्छेदने महादेवः सर्वोपायपरिभ्रष्टः भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्त इत्याह बाहुष्विति।

बाहुषु छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान्भवः।
भक्तानुकम्प्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत॥ ३३॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

बाणस्त्वित्यत्र। बाणोपीति। बाणासुरोपि बाणेन शरेण यथादृष्टद्वारैव कार्यं क्रियते, तथा जनार्दनोपि भगवान् दृष्टद्वारेणैव कार्यं करोतीति ज्ञात्वा अहं तु दैवबलवान् जात इति मत्वा तादृशं योद्धुं प्रायादित्यर्थः।

तत इत्यत्र। न संभवतीति। पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति नियमः। क्रोधस्तु पदार्थैकदेश इति भावः। अस्य नियमस्य प्रायिकत्वेन समाधाने दूषणान्तरमाहुः समासे वेति। कर्मधारये कर्तव्ये परमपदस्य क्रुद्धविशेषणत्वाभावेन विशेषणविशेष्ययोः परस्परानन्वयरूपमसामर्थ्यं स्यात्, तथा च समास एव न भवेत्, 'समर्थः पदविधि'रित्यनुशासनादिति भावः।

केवलं जये रुद्रादीनामभंजनं नायाति । जयस्यानियतत्वात् । तद्दत्तवरच्छेदेऽपि तथा । स चेत् स्वतः स्वसामर्थ्याभावं निश्चित्य, भगवन्तमेव प्रार्थयेत्, तदा सर्वथा अन्ये सेवकाः भगवानेव स्वामीति निरोधः फलति, नान्यथेति विज्ञापयितुं रुद्रस्तुतिः । भगवानित्युपायपरिज्ञानार्थमुक्तम् । अन्यार्थं स्वस्य लब्धप्रतिष्ठस्य हीनत्वावलम्बने हेतुमाह भक्तानुकम्पीति । उपव्रज्य निकटे समागत्य । असम्मतिश्चेत्, अन्ततो मां मारयतु, न तु भक्तमिति ज्ञापयितुम् । अनेन भक्तहितार्थमेव पूर्वं लौकिकवैदिकप्रकारेण साहाय्यं कृतमिति ज्ञापितम् । तदभावे स्तोत्रेणापि तथा करोतीति । चक्रायुधमिति । छिन्नेष्वपि बाहुषु चक्रं गृहीत्वैव तिष्ठतीति शिरश्छेदमपि कुर्यात् । अतः अभाषत ॥३३॥

तस्य स्तोत्रमाह द्वादशभिः । संवत्सरात्मककालातिक्रमार्थम् । त्वं हि ब्रह्मेति ।

रुद्र उवाच—त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

याद‍ृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ।
द‍ृश्यमानस्तु शास्त्रेण विसंवादी हि द‍ृश्यते ॥ १ ॥
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाङ्गता ।
अङ्गान्यपि हरेर्लोके भिन्नानीति विदुर्यतः ॥ २ ॥
अस्मदर्थं च भगवान् समागत इति स्तुतिः ।
निर्दोषपूर्णगुणकोऽप्यस्मदादिभिरीयते ॥ ३ ॥
यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान्परः ।
अन्तरायस्त्वदज्ञाने यदासीत्तस्य च स्वयम् ॥ ४ ॥
प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ।
कृष्णेच्छयैव सर्वेषामेव बुद्धिविपर्ययः ॥ ५ ॥
अन्यथा धनपुत्रादौ कथं मुग्धा विवेकिनः ।
तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमा नित्या हरौ परे ॥ ६ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

त्वं हि ब्रह्मेत्यत्र । द‍ृश्यमान इति । मानुषत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः । भूम्यादीनामिति । मूले नभस आदित्वेपि भूमेश्चरणरूपत्वात्तदारभ्यैव व्याख्यानं युक्तमिति भावः । तृतीयश्लोकार्थमाहुः अङ्गान्यपीति । लोके रोमकेशादीनां मृतत्वग्रूपत्वेनाङ्गत्वाभावेपि भगवति रोमादीनामङ्गत्वमेव, अतो लोकप्रकारप्रतीतावपि हरेरङ्गानि लोकप्रकाराद्भिन्नानीति यतो विदुस्ततो रोमादीनामप्यङ्गनिरूपणे एव निरूपणमाहेति शेषः । अस्मदर्थं चेति । शिवस्य वेदरूपत्वाद्वैदिकधर्मपालनार्थं चकारात् खलनिग्रहार्थमित्यर्थः । पञ्चमश्लोकार्थमाहुर्निर्दोषेति । एताद‍ृशोप्यस्मदादिभिर्यथाधिकारमेवेयत इत्यर्थः ।

---

१. अभिजनमिति पाठः ।

तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ।
अनेन भजनं प्रोक्तं बाणोऽपि भजते यतः ॥ ७ ॥
प्राकृताभजने हेतुर्दुरदृष्टं निरूप्यते ।
वयं तु लोकरीत्यैव भवदुत्कर्षहेतवे ॥ ८ ॥
युद्धार्थमागताः किन्तु भक्ता एव न संशयः ।
प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥ ९ ॥
तादृशस्य हितं यस्मात् कर्तव्यमिति सा[1]र्थना ॥ १० ॥

आदौ लोकदृष्ट्या दृष्टो भगवान् न ज्ञातो भवतीति भगवत्स्वरूपमुक्त्वा, स योगेनैव ज्ञातव्य इत्याह । त्वं निश्चयेन ब्रह्म । युक्तश्चायमर्थः । अन्यथा लौकिकवैदिकप्रकारा व्यर्था न भवेयुः । प्रमेयमेव हि प्रमाणाद्बलिष्ठम् । एतदाह हिशब्दः । ननु तथापि प्रमाणात्कथं बलिष्ठ[2]मिति चेत् , तत्राह परं ज्योतिरिति । 'किं ज्योतिरयं पुरुष' इति ब्राह्मणे सूर्यादिनिराकरणप्रस्तावे वागपि निराकृता । [3]सुप्तायां वाचि 'किंज्योतिरयं पुरुष' इति वाक्यादतः परं ज्योतिर्भगवानेव । तर्ह्येवं सति साक्षात्पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवतरिष्यति, स एव वेदार्थ इति कथं वेदे न श्रूयते, तत्राह गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति । वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते, परं गुप्तप्रकारेण । अत एव गुप्तत्वाद्भगवानाह 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति । तर्हि कथं निश्चयेन प्रवृत्तिरित्यत आह यं पश्यन्तीति । ते हि प्रथमतो गूढं ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थं अमलात्मानो भवन्ति । ततः पाञ्चभौतिकेषु घटपटादिषु आकाशमिव अप्रकटमपि शून्यवत्प्रतिभासमानं सर्वत्र पश्यन्ति । तर्हि सङ्घातप्र[4]विष्टं तं जीवरूपं जानीयुः, तत्राह केवलमिति । ननु सङ्घाताविष्टम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा विश्वरूपं वदन् प्रमाणप्रतिपादितप्रकारात् अन्यथाज्ञानं प्रत्यक्षतो न प्रमाणविरोधीति ज्ञापयति नाभिर्नभोऽग्निरिति द्वाभ्याम् ।

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बुरेतो द्यौः शिर्षमाशाश्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥
रोमाणि वृक्षौषधयोऽम्बुवाहाः केशा विरञ्च्यो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान्पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥

आदौ मध्ये दृष्टिर्भवतीति तन्नभः भगवतो नाभिस्था[5]नमित्याह । ततो रूपवती दृष्टिर्भवतीति 'रूपमग्नौ प्रतिष्ठित'मिति अग्निर्मुखमित्युक्तम् । ततो रूपप्रसङ्गे स्त्रियो मुख्य-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

नाभिर्नभ इत्यत्र । रूपमग्नाविति । रूपस्य तेजस्तन्मात्रारूपत्वादिति भावः ।

१. सार्थतेति पाठः । २. बलिष्ठमपीति पाठः । ३. शान्तायाम् । ४. संघातप्रतिष्ठितम् । ५. नाभिस्थलम् । सङ्घातप्रतिष्ठितमिति पाठः ।

तेति विषयं निरूपयितुं अम्बुनिरूपणम्, एकाश्रयं वा वाचो रसनमिति तदाधारत्वेन जलनिरूपणम् । सृष्टिक्रमेण वा त्रिवृत्करणे अभ्यन्तरं जलमिति रेतो भगवतः । 'विश्वस्य भगवान् पिते'ति जलमेव बीजमिति तथोच्यते । तत उपरि सर्वतोऽधश्चेति भूमिं त्रिधा निरूपयति । द्यौः शीर्षम्, आशाः परितः ताः श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् । उर्वी पृथ्वी अङ्घ्रिः । सर्वत्र जात्यपेक्षायामेकवचनम् । माहात्म्यज्ञापनार्थं वा इन्द्रियप्रकरणत्वात् चन्द्रादीनां निरूपणम् । अयं चन्द्रो यस्य मनः । अर्को दृक् । अहङ्कार आत्मा हृदयम् । समुद्रो जठरम् । इन्द्रो भुजाः । वृक्षौषधयो रोमाणि । रोमसु सूक्ष्मस्थूलभेदोऽस्तीति द्वयोर्निरूपणम् । अम्बुवाहा मेघा भगवतः केशाः । य एव कश्चित्सर्वात्मकत्वेन वक्तव्यः, स एवं निरूप्यते । तद्धर्मे वेदमूलको धर्म इति वेदात्मके शिवे निरूपितम् । ततः सन्देहे प्रमेये भगवतैत्र प्रदर्शितं सर्वात्मकत्वमक्रूराय । ततोऽत्र प्रमाणेन वेदेनान्यथाबुद्धिनिराकरणार्थं निरूप्यत इति वक्तव्यप्रयोजनयोर्भेदात् न पौनरुक्त्यम् । विरञ्च्यो ब्रह्मा भगवतो धिषणा बुद्धिः । विशेषेण सर्गो यस्मादिति गुह्येन्द्रियम् । चतुर्मुखः प्रजापतिः । धर्मो यस्य हृदयम् । एवं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा अन्ते सम्बन्धिनं निरूपयति सर्वत्रानुषङ्गार्थम्[1], तथादिमध्ययोः उपासना-व्यावृत्त्यर्थं आधिदैविकत्वादिभेदाभावार्थं च । एतादृशः पुरुषो यो नारायणः स एव भगवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तादृशस्यावतारे प्रयोजनमाह तवावतारोऽयमिति ।

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन्धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ।
वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥

अकुण्ठो वैकुण्ठः स्वरूपप्रच्युतस्य समागमनं निवारयति सम्बोधनेन । अयं तवावतारः धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय च उभयार्थमवतारः । यत्र विरोधः, तत्रोभयसमर्थनं विचारणीयमिति निरूप्यते । मदुक्ता भुजा धर्मः, स च खलः, उभयमत्र समाधेयम् । ननु प्रमाणभूतोऽपि भवान् पक्षपातेन करणादप्रमाणं जात इति शङ्कां वारयति वयं चेति । जगतो भवायेति पाठेऽपि उद्भवार्थमयं मारणीय इति सिध्यति । येन वा धर्मेणोद्भवो भवति, दैत्यांशनिराकरणपूर्वकेण हि तथा । वयं च भवतैव सर्वार्थे अनुभाविताः, तथा

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अम्बुनिरूपणमिति । रेतोरूपमम्बु विषयं निरूपयितुं निरूपितमित्यर्थः । तद्धर्मे इति । सद्धर्मनिरूपकोऽष्टमे स्कन्धे तन्निरूपितमित्यर्थः । प्रमेये इति । स्वरूपे इत्यर्थः । तत इति । द्वयेपि तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वत्रानुषङ्गप्रयोजनमाहुः तथादिमध्ययोरिति । आदौ मध्ये चैतद्व्यावृत्त्यर्थमेतदभावार्थं च तथा सर्वत्रानुषङ्ग इत्यर्थः ।

तवावतारोऽयमित्यत्र । मदुक्ता भुजा इति । मया वरत्वेन दत्ता भुजा वेदरूपेण

---

१. अनुषङ्गार्थे इति पाठः ।

भावनया प्रेरिताः, संस्कृता वा, सप्तभुवनानि विभावयामः । वयं तत्त्वाधिष्ठातृदेवाः ब्रह्माण्डदेवा वा । सर्वत्रैव यदि वयं त्वद्भावभाविताः, तदा अस्मिन्नेव कः सन्देहो भवेत् । अनेन केवलतामसभावकत्वमिति पक्षो निवारितः । अधस्तात्सप्तभुवनेषु तदनुभावः सिद्ध इति उपरितनान्येव सप्तभुवनानि गृहीतानि ॥ ३७ ॥

ननु तथापि ममाग्रे अयमपकारं करिष्यति, ततो मया मारणीय इति, अस्मिन्ननुभावो न युक्त इति चेत्, तत्राह त्वमेक आद्य इति ।

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीश्वरः ।
प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्ध्यै ॥ ३८ ॥

यद्यपि भवान् सर्वत्र एक एव, पूर्णगुणश्च, तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसिद्धानि, घटपटादीन्यपि, तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव स्वस्यैकमेकं धर्मं मुख्यतया परिगृह्य, तथाविधो जात इति मन्तव्यम् । तथा सति सहस्रभुजरूपो बाणो येन (गुणेन) भवति, स एव गुणः कारणभूतोऽङ्गीकर्तव्य इति तथैव करणमुचितम् । अस्माकं सर्वत्र भेदप्रतीतावपि त्वमेक एव । न हि निम्बबुद्ध्या भक्षिता शर्करा तिक्ता भवति । तस्यैकत्वं साधयति आद्य इति । यथैक एव व्रीहिः अङ्कुरादिभावेन सहस्रं व्रीहयो भवन्ति, तथैक एव भगवानाद्यः कारणभूतः । सङ्घातोत्पत्त्यर्थं व्रीहिवत् । निराकारतामाशङ्क्य कारणस्य बीजात्मकस्य स्वरूपमाह पुरुष इति । तस्य कारणतायां रूयपेक्षामाशङ्क्याह अद्वितीय इति । कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्यवैचित्र्यं च चिन्तामणाविवात्राप्यध्यवसेयम् । तस्योपादानत्वमविकृतत्वं निमित्तत्वं च पूर्वमेव साधितम् । अत एव जगतः अनुपास्यतापि सिद्धा । ब्रह्मत्वे च जगतस्तज्जलान्तत्वमेव । दृष्टान्तैः स्थितिप्रलयावन्यत्रेति निदर्शनमात्रत्वम् । बहवो दृष्टान्ता एकीभूताः भगवति सर्वलक्षणां बुद्धिं सम्पादयन्ति । तर्कमात्रमूलत्वे अप्रामाण्यं स्यादिति दृष्टान्ताभावाच्च श्रुत्यैकसमधिगम्यमेव ब्रह्मेति स्थापितम् । कादाचित्कत्वेऽपि भगवानेव हेतुः । अन्यस्मिन् कारणत्वेन परिकल्प्यमाने या उपपत्तिः, सा भगवत्येव सम्पादनीया । सर्वसमर्थत्वात् ब्रह्मणः । भिन्नाधिकरणत्वे यथा विरोधपरिहारः,

---

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

मया दत्तत्वात् धर्मरूपा इति भावः । उपरितनान्येवेति । अधःस्तनाभिप्रायेण सप्तत्वव्याख्याने भगवतानुभाविता इति कथनं व्यर्थं स्यात्, तामसत्वेन तेषां स्वत एव भावनसम्भवादिति भावः ।

त्वमेक इत्यत्र । भगवतः सर्वत्रैकरूपत्वादत्रानुभावो युक्तोत्र नेति विभेदो नास्तीत्यर्थः । कार्यकारणेति । कार्यमचेतनमुपादानं चेतनमिति वैलक्षण्यमित्यर्थः । अत एवेति । नहि चिन्तामणिनिर्मिताः पदार्थाः फलदत्वेनोपास्यन्ते, किन्तु चिन्तामणिरेव फलदत्वेनोपास्यते इति दृष्टान्तादित्यर्थः । ब्रह्मत्वे चेति । जगतो ब्रह्मत्वे तज्जलान्तत्वमेव हेतुरिति शेषः । भिन्नाधिकरणत्वे इति । भिन्नोपादानकत्वे इत्यर्थः ।

---

१. एकदृष्टं तैः, एव दृष्टं तैरिति पाठद्वयम् । 'तज्जलान्' त्वमेकं दृष्टं नेत्यपि । अत्र पाठः संदिग्धः ।

तथैकाधिकरणत्वेऽपि । युक्त्यपेक्षायामपि पत्रदारुनिर्यासपुष्पफलेषु बीजमेकमेव कारणं सर्वविलक्षणं दृष्टमिति तस्यैव परम्परया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते, तथा श्रुतत्वाद्ब्रह्मणोऽप्यध्यवसेयम्, अवधृतप्रामाण्यवेदात् । तथा सति श्रुतिर्यथार्था समर्थिता भवति । वैयर्थ्यं च स्यात्, प्रत्यक्षानुमानादिभिरेव वैदिकार्थस्यापि सिद्धेः । सङ्केतस्तु निरूपकग्रहणादेव । अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सङ्केतः अलौकिकार्थानामसङ्गतः स्यात् । अतोऽद्वितीयपुरुष एव आद्यो जगत्कारणम् । एवं भगवतः जगत्कारणत्वमुपपाद्य तत्रोत्पत्तिस्थितिप्रलया एव कार्यत्वेन सिद्धा इति मोक्षसाधकत्वं भगवतो वदन् पुनर्विशेषणान्तरमाह तुर्य इति । समाधिगम्यः । यथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः स्थित्युत्पत्तिप्रलयाभिज्ञापिकाः, एवं तुर्यावस्थापि मोक्षाभिज्ञापिका । तस्यां प्रादुर्भूतो भगवान् मोक्षद इति । तस्य मोक्षदाने प्रकारमाह स्वदृगिति । यथाद्वितीयः पुरुषो जगत्कारणम्, तथा स्वदृक् स्वस्मिन्नेव दृष्टियुक्तः आत्मानुभवतुष्टः मोक्षहेतुरिति । ननु स्वमोक्षमेव साधयेत्, नतूपासकानामन्येषाम्, तत्राह हेतुरिति । अन्येषामपि मोक्षे स्वदृक्त्वे तुर्यत्वे च स एव हेतुः । तर्ह्यन्यस्यास्मदादेः स्वयं स्वस्य ततोऽपि मूलभूतः कश्चिद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह अहेतुरिति । न तस्य कश्चिद्धेतुरस्ति । ननु यथा भगवान् स्वेच्छया सर्वं भवतीत्युच्यते, एवं सर्वोऽपि सर्वं भवतु, अभेदश्च श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति, तत्राह ईश्वर इति । स हि सर्वसमर्थोऽपि स्वयं तथैव मूलभूतः। कार्यरूपस्तु स्वस्मादेव जायते, सर्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात्, ईश्वरेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वाच्च । एवं सर्वसामर्थ्यमलौकिकत्वं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहकत्वमुपपाद्य सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं इक्षुक्षीराम्ललवणादिविकारमनतिक्रम्य प्रतीयसे, सर्वात्मना अप्रतीतौ भगवन्मायैव नियामिका । ननु तस्याः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां पुनः स दोषस्तदवस्थ इति चेत्, तत्राह सर्वगुणप्रसिद्ध्या इति । अन्यथा भगवदीयाः सर्वे गुणाः प्रत्येकं न प्रसिद्धा भवेयुः । यथा षड्रसापि हरीतकी नीरसैव, निसर्गतः कोऽपि रसः सर्वविलक्षणो न प्रतीयत इति, तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्राकट्ये क्रूसरवत्प्रतीयेत । अतो भगवदिच्छारूपया मायया सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि यथाविकारं प्रतीयते । तथैव लीलायां यादवत्वमात्रं प्रकटयितुमाविर्भूतः नान्यान् धर्मान् प्रकटितवानित्यस्मदादीनामप्यज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु सर्वत्र कारणेषु कार्योत्पत्तौ कारणप्रत्यक्षता दृश्यते, नत्वप्रत्यक्षान्मृदादेः घटादिकमुत्पद्यते, तथा पदार्थोत्पत्तौ कारणत्वेन ब्रह्मप्रतीतिः स्यात्, तदभावात् प्रत्यक्षविरोधात् कथं कारणतेत्याशङ्क्याह यथैव सूर्य इति ।

यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥

'मेघाः सूर्योद्भूता' इति श्रुतिः, 'यावदादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षती'ति श्रुतेः सूर्य एव पर्जन्यः, अन्यथा सवितृत्वं न स्यात् । ततः सूर्यादुत्पन्ना अपि

मेघाः यथा सूर्याच्छादकाः, एवं जगदपि भगवदुत्पन्नमपि भगवदाच्छादकम् । यथा तान् मेघान् मेघान्तर्जायमानां वृष्टिं तस्याप्यधोभूमिं भूमिष्ठांश्च पदार्थान् स्वयमदृष्टोऽपि प्रकाशयति, एवं सर्वकारणभूतः भगवानेव सर्वत्र सर्वप्रकाशक इति न काप्यनुपपत्तिः । छायया मेघैः । चकारात्तत्कार्यां वृष्टिम् । मेघानां पृथक्त्वं निवारयति स्वयेति । रूपाणि घटादीनि । चकारात्तैर्जायमानां क्रियामपि लौकिकीं वैदिकीं च प्रकाशयति । एवं गुणेन स्वयमेव तथाभूतेनापिहितोपि सर्वथा गुप्तोऽपि गुणान् कारणभूतान् गुणिनः कार्याणि च प्रकाशयति, आत्मप्रदीपश्च भवति । सर्व(था)सामर्थ्यार्थं सम्बोधनं भूमन्निति ॥ ३९ ॥

भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरमप्युपपादयति यन्मायामोहितधिय इति ।

यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥

विवेकिनोऽपि विषयान् दृष्ट्वापि दुःखदान् तत्रैवासक्ता भवन्ति । तत्रेष्टसाधनतायाः लौकिके कारणत्वात् तदभावेऽपि प्रवृत्तेरवश्यं कारणान्तरमाक्षिपति । प्रत्यक्षभ्रमस्य प्रत्यक्षमेव विशेषज्ञानं बाधकमिति दिङ्मोहादौ दृष्टमिति चेत्, तत्राह प्रसक्ता वृजिनार्णव इति । दृष्ट्वापि तद्गतदोषान्, अनुभूयापि दुःखम्, पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जन्त्युत्पद्यन्ते, 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति तत्रैवासक्ताः निमज्जन्ति, आसक्त्यैव तत्र स्थिता यावज्जीवं तत्रैव म्रियन्ते । 'प्रजामनु प्रजायन्त' इति पुत्रादुत्पद्यन्ते, पुत्रार्थमेव च क्वचित् म्रियन्ते च । तथैव भार्यायां पुत्ररूपेणोत्पद्यन्ते, भार्यार्थं म्रियन्ते च । गृहे[1] तूत्पत्तिमरणे प्रसिद्धे । आदिशब्देनाश्वगर्दभादिष्वपि । 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति भरत-

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

यन्मायेत्यस्याभासे । हेत्वन्तरमिति । पुत्रादिषु प्रवृत्तिर्भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरं भगवानेव स्वशक्त्या मायया पुत्रादिषु प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु क्लृप्तस्येष्टसाधनताज्ञानस्यैव हेतुता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य व्युत्पादयन्ति विवेकिनोपीति । इदमेव विवृण्वन्ति तत्रेत्यादिना । तत्र पुत्रादिष्वित्यर्थः । एतस्य प्रवृत्तेरित्यनेनान्वयः । तदभावेपि इष्टसाधनत्वाभावेपीत्यर्थः । तथा चेष्टसाधनत्वाभावेपि पुत्रादिषु प्रवृत्तेर्हेतोः सा प्रवृत्तिः कारणान्तरं भगवन्तमेव कारणत्वेनाक्षिपतीत्यर्थः । प्रत्यक्षेति । एतस्मात्पूर्वं नन्विति शेषः । ननु वस्तुत इष्टसाधनत्वाभावेपि तथाज्ञानं भ्रमात्मकं तिष्ठत्येवातः प्रवृत्तिः । विशेषज्ञानं भ्रमनिवर्तकमिति हेतोर्विशेषज्ञाने चाप्रवृत्तिरत इष्टसाधनताज्ञानस्य कारणता, नतु भगवत इत्याशङ्क्य वृजिनार्णवे प्रसक्ता एव भवन्तीत्याहेत्यर्थः । प्रत्यक्षमेवेति । न तु तदर्थमलौकिकमपेक्षितमित्येवकारः । अतो निवृत्तावपि न भगवान्कारणमित्यर्थः । भ्रमात्मकमपीष्टसाधनताज्ञानं नास्ति, तथापि प्रवर्तन्ते इत्याहुः दृष्ट्वापीति ।

१. गृहेप्युत्पत्तिमरणे इति पाठः ।

वत्तत्राप्युत्पद्यन्ते म्रियन्ते च । तस्मादेवं महामोहहेतुः भगवच्छक्तिरेव काचिदङ्गीकर्तव्या, या प्रत्यक्षशास्त्रैरप्यनुल्लङ्घ्या ॥ ४० ॥

इदानीं अर्धभगवत्कृपायुक्तानां शोचन्नाह देवदत्तमिति ।

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोके अजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥ ४१ ॥

भगवता विवेकेन्द्रियादियुक्तं शरीरं दत्तं यस्मै, सोऽपि चेत् अर्धकृपायुक्तः पूर्णार्थं न यतेत, स मोहितैरपि शोच्यो भवति, देवेन भगवता दत्तम्, भगवदिच्छयैव **नृलोके** मनुष्यदेहे समागत इति । तर्ह्यनादरे को हेतुः, तत्राह **अजितेन्द्रिय** इति । इन्द्रियजयाभावादिन्द्रियैरपकृष्टोऽन्यत्र गच्छति । अतो न सेवते । ननु तर्हि तस्य को दोष इति चेत्, तत्राह **नाद्रियेतेति** । आदरमपि न करोति । तत्रासक्तिर्नियामिकेति । अतो विद्यमानमपि साधनं अन्यथा नाशयतीति स शोच्यो भवति । आत्मवञ्चकश्च । हिशब्दसूचिता युक्तिरुक्ता । परार्थं तथा करोतीत्याशङ्क्य तदभावार्थं निराकरोति **आत्मानमेव वञ्चयतीति** । उपकारस्तु पर्यवसानवृत्त्या आत्मगाम्येव भविष्यतीति यत्रात्मवञ्चनं न भवति, तत्रैव परार्थकरणं युक्तम्, अन्यथा स्वयमेवात्मघाती स्यात्, किं तस्योपकारेण ॥ ४१ ॥

अप्राप्तभगवन्तं निन्दित्वा, प्राप्यापि यस्त्यजति तं निन्दति, भगवदिच्छां मायां स्तोतुम्, अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गः, यस्त्वां विसृजत इति ।

यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥

प्रयोजनाभावमाशङ्क्याह **मर्त्य** इति । मरणधर्मा । आवश्यकत्वायात्मेति । **प्रियं** प्रीतिविषयम् । अनावश्यकेऽपि प्रीतिवशादादरः क्रियते । तत्रापि ईश्वरमन्यथा मारकम् । एवं प्रकारत्रयेण वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरव्यवहारेण च आवश्यकं **विसृजते** त्यजति, तत्रापि **विपर्ययेन्द्रियार्थार्थम्**, विपर्यया अनात्माप्रियानीश्वराः, ते च ते इन्द्रियार्थाश्च रूपादयः । न हि कश्चिन्नदीं तितीर्षुर्नौकां दत्वा शिलां गृह्णाति, नौकां त्यक्त्वा वा । शिलार्थमेव वा नौकां त्यजति । तस्य गतिमाह **विषमत्त्यमृतं त्यजन्निति** । म्रियमाणोऽमृतं प्राप्य तद्दत्वा यथा विषं गृहीत्वा भक्षयति, तस्य या अवस्था, सा एतस्यापीति भावः ॥ ४२ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

देवदत्तमित्यत्र । **परार्थमिति** । इन्द्रियहितार्थं तथा करोति, तथा च परार्थसाधकत्वं गुण एव स्यादित्यर्थः । **तदभावार्थमिति** । एवंकरणाभावार्थमेतादृशपरार्थस्य कर्तव्यतां निराकरोतीत्यर्थः । **अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्ग** इति । निन्दायां तात्पर्यकथने । त्वं हि ब्रह्मेत्यस्याभासे द्वादशश्लोकानामपि स्तुतिरूपोऽर्थ उक्तो बाधितो भवेदित्यर्थः ।

---

१. तदभावार्थमिति क्वचिन्नास्ति ।

तथा भवदादीनामपीत्याशङ्क्याह अहं ब्रह्मेति ।

अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्ठमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

यथार्थकृपायुक्ताः अन्ये भ्रान्ताः, यथा वा प्राप्यापि विषयप्रवणाः, तथा न वयम्, किन्तु भिन्नप्रकारमाश्रिताः । भगवतः सात्त्विकत्वादितरौ समानौ प्रथमं गणयति । अहं रुद्रो ब्रह्मा चेति । ततो हीनास्तन्नियम्या विबुधाः । अधिकारिणो निरूप्य ज्ञानपरान् निरूपयति मुनयश्चेति । तेषां पृथङ्निरूपणे हेतुः अमलाशया इति । साधनपराः सिद्धाश्चेति वा । अमलाशया मनुष्याः । मुनयः सनकादयोऽपि तथा । एते त्रिविधा अपि । चकारादेतदनुसारिणः सर्वे परिगृहीताः । ते वयं सर्वात्मना त्वां प्रपन्नाः । स्वस्य प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं निर्दिशति आत्मानं प्रेष्ठमीश्वरमिति । पूर्वस्मात्प्रेमातिशयो विशेषः । तेनैव साधनानि अन्यानि सम्पन्नानि ॥ ४३ ॥

साम्प्रतं विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारार्थं शरणं व्रजामीत्याह तं त्वामिति ।

तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवतम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥

एवं सर्वोपास्यं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं त्वां भजाम । तमिति श्लोकद्वयार्थः परिगृहीतः, लोकवेदप्रसिद्धम् । त्वां परिदृश्यमानम् । जगत्स्थित्युदयान्तहेतुमिति ब्रह्मत्वाय जगत्कारणत्वमुक्तम् । बहिर्दोषाभावाय समम् । प्रशान्तमिति अन्तर्दोषाभावाय । सुहृदिति विश्वासार्थम् । आत्मेति भयाभावाय । दैवतमितीष्टसिद्धये । भावकृतवैलक्षण्याभावायाह अनन्यमिति । न विद्यते अन्यो यस्मादिति । यस्य वा । अन्यबुद्धिर्भगवतो न कस्मिंश्चित् यत एक एव । कार्यमपि न ततः पृथक्, यतोऽयं जगतः आत्मा केतश्च । विशेषतो भजनस्य अपराधनिवर्तकत्वे प्रार्थिते इष्टमग्रे प्रार्थयितुमशक्यमिति सर्वस्यापि दोषस्य निवृत्तिरूपं मोक्षमेव प्रार्थयति भवापवर्गायेति । एवं शरणागमनलक्षणं भजनं निरूपितम् ॥ ४४ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अहं ब्रह्मेत्यत्र । भगवतः सात्त्विकत्वादिति । सात्त्विककल्पे भगवान् विष्णुरूपः सन्कार्यं करोति । तथाचात्र भगवतो विष्णुरूपत्वात्सात्त्विकत्वमित्यर्थः । पूर्वस्मादिति । पूर्वश्लोकोक्तस्य प्रियः अस्मदादीनां प्रेष्ठ इति पूर्वस्मात् स्वस्य प्रेमातिशयो विशेष इष्ठन्प्रत्ययेनोक्त इत्यर्थः ।

तं त्वामित्यत्र । लोकवेदेति । स्वस्य वेदरूपत्वादहं ब्रह्मेत्यनेन वेदप्रसिद्धिरुक्ता । तत्पूर्वेण च लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः । भावकृतेति । कस्मिंश्चिदन्यादृश इति वैलक्षण्यमनन्यत्वान्नास्तीत्यर्थः ।

विज्ञापनामाह अयं ममेष्ट इति ।

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ।
संपद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥

इष्टानुवृत्तिर्लोकसिद्धा । दयित इति प्रीतिविषयः । इच्छा रुचिश्च निरूपिते । अनुवर्तीति सर्वहेतुः, सर्वदा मामनुवर्तत इति, तेन मयाप्यनुवृत्तिः कर्तव्येति । अमुष्याभयं मया दत्तमिति वाचनिकम् । एवं कायवाङ्मनोभिरयमनुरोध्य इति सर्वथा त्वया कृपा कर्तव्येत्याह संपद्यतामिति । तत्तस्मात्कारणाद्भवतः प्रसादः संपद्यताम् । अथवा । मदुक्तं त्वदुक्तमेव । अतः स पूर्वोक्तः प्रसादः संपद्यताम्, आवयोर्भिन्नभावाभावात् । प्रसादं विशिनष्टि । यथा हि ते दैत्यपतौ प्रह्लादे प्रसाद इति ॥ ४५ ॥

ततो भगवान् प्रीतः कृतं कृतमेवेति वाचा शिवसान्त्वनं कृतवानित्याह यदात्थेति ।

श्रीभगवानुवाच—**यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।**
भवता यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

भगवन्निति सम्बोधनमभेदाभिप्रायेण । स हि भगवन्तमपृथक्त्वेन भजते । त्वं यदात्थ तन्नोऽस्मान् प्रति । तद्युक्तमेवेति । नोऽस्माकं वा त्वम् । अतः प्रियं करवाम । स्वकीयानां प्रियं कर्तव्यमेवेति । तवेति । वस्तुतस्तव वाक्यं च समर्थनीयम् । तदिदानीं बाहुच्छेदनाभावमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति भवता यद्व्यवसितमिति । 'त्वद्दर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते'इति । तत्साध्वेवानुमोदितम् । कृतं तु त्वयैव तच्छस्त्रद्वारा अनुमोदनमात्रं कृतमिति ॥ ४६ ॥

अभयं यत्प्रार्थ्यते, तत्राह अवध्योऽयं ममाप्येष इति ।

अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न ते वध्यो मयान्वयः ॥ ४७ ॥

प्रह्लादान्वयत्वज्ञापनाय पुरुषत्रयमाह वैरोचनसुत इति । विरोचनात्मजस्य बलेः

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

अयं ममेष्ट इत्यत्र । इति **वाचनिकमिति** । तथा **चानुवर्तीति** कायिकम् । **इष्टो दयित** इति मानसमितिभावः । भगवतान्यः प्रसादो न संपादित इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **अथवेति** । मदुक्त एवास्य प्रसादः संपद्यताम्, तस्यान्यथाभावो मा भवत्वित्यर्थः । **कृतं कृतमेवेति** । भुजच्छेदस्तु कृत एव, अवशिष्टं तिष्ठत्वित्यर्थः ।

यदात्थेत्यत्र । **नोऽस्माकं** वेतिपक्षे मूले यदस्माद्धेतोरित्यर्थः । **बाहुच्छेदनाभावमिति** । जातस्य बाहुच्छेदनस्याभावो निवृत्तिः, पुनः बाहुप्ररोह इदानीं स्यादित्याशङ्क्येत्यर्थः । **कृतं त्विति** । भगवतो व्यवसाय एव कृतिः । क्रिया त्वनुमोदनमात्रम् । यथा व्यवसायेनैव द्रोणादयो हताः । अत एव 'द्रोणं च भीष्मं चे'तिवाक्यम् । तदनन्तरं युद्धादिकं तु लोकप्रतीत्यर्थं तस्यैवानुमोदनम्, तथा सर्वत्रेति ज्ञेयम् ।

सुतोऽयं बाणः। किमतो यद्येवम्, तत्राह प्रह्लादाय वरो दत्त इति। ते अन्वयो मया न वध्य इति। ननु भक्ते कथमेवं वचनम्, तत्राह असुर इति। असुरा हन्तव्या एवेति। अनेन भक्तकृपालुत्वं भक्तापेक्षया आधिक्येन सूचितम्। स त्वेकस्यैव प्राणरक्षामाह, अहं तु वंशस्यैव कथयामीति ॥ ४७ ॥

तर्हि कथं छेदनमिति चेत्, तत्राह दर्पोपशमनायेति।

दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया।
सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥

प्रकर्षेण छेदनं बाहुमूलकम्[1]। ते वृक्णा एवेति न तस्य प्रतीकारः। सेनावधस्य क्लिष्टकर्मत्वमाशङ्क्य निमित्तान्तरमाह यच्च भुवो भारायितम्। चकाराद्भक्तानां बुद्धिनाशकं तत्सर्वमेव बलं सूदितं मारितम् ॥ ४८ ॥

तर्हि मत्प्रार्थनायां को विशेष इत्याशङ्क्याह चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तीति।

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः।
पार्षदमुख्यो भवतो नकुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥

मद्दत्तं सहजं भुजद्वयं त्वद्दत्तमागन्तुकं भुजद्वयमिति चत्वारोऽस्य भुजाः छिद्यमानेषु भुजेषु अवशिष्टा भविष्यन्ति। अनेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तं साम्प्रतं छिनत्तीति सूचितम्। अधिकभुजद्वयदाने हेतुः पार्षदमुख्य इति। तयोः कालान्तरेऽपि नाशाभावायाह अजरामरा इति। देवत्वं निरूपितम्। युक्तमेव पार्षदमुख्यो भवत इति। न कुतश्चिद्भय इति असुरत्वेऽपि न मत्तो न मदीयान्न गुणेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमभये दत्ते भगवत्कृपावलोकितः स्वोचितं कृतवानित्याह इति लब्ध्वेति।

इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः।
प्राद्युम्निं रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥

अभयं लब्धा, कृष्णं प्रणम्य, कन्यादाने संतुष्टो भविष्यतीति। शिरसेति। तस्यैतदेव महत्, यतोऽयमसुरः। प्राद्युम्निं भगवत्पौत्रम्। अर्थाद्बन्धनादिकं त्याजयित्वा, वरमिवालङ्कृत्य, वध्वा उषया सह समुपानयत्। सम्यक् भगवत्समीपमुपानयत्। एतदर्थमेव समागत इति तावता सन्तुष्टः ॥ ५० ॥

अक्षौहिण्या परिवृतं सुवाससमलंकृतम्।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः।

अवध्योयमित्यत्र। कथमेवं वचनमिति। निषेधस्य संभावनाहेतुकत्वाद्वधसंभावनाबाधकं[2] निषेधवचनं कथमुक्तवानित्यर्थः।

---

१. मूलतः। २. वधसंभवाबोधकमिति पाठः।

अक्षौहिण्या परिवृतमिति पारिबर्हमक्षौहिणी सेना । सुवाससमलंकृतमिति वस्त्राभरणानि । ततो भगवत्कृत्यमाह । सपत्नीकं तं पौत्रं पुरस्कृत्य रुद्रेणानुमोदितः, अन्यथा दण्डमिव तद्ग्रहणं रुद्रो मन्येत । कृष्णोनुमोदित इति पाठे अर्थाद्रुद्रेण । अनेन तस्मिन् भगवत्प्रसादो निरूपितः । जाम्बवत इव शिक्षार्थं निग्रह इत्यपि सूचितम् ॥५१॥

सिद्धार्थस्य भगवतः पुनरागमने पुरीं वर्णयति, विवाहोत्सवे पुरी न वर्णितेति, स्वराजधानीमिति ।

स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ ५२ ॥

अनेन विधिवद्विवाहः तेन द्वारकायामेव कृत इति सूचितम् । स्वस्य राजधानीति समागमने विलासा उक्ताः । ध्वजैः सतोरणैरलङ्कृतामित्युपर्यलङ्कारः । उक्षितमार्गचत्वरामित्यधः । गन्धोदैः उक्षिताः सिक्ताः मार्गाः चत्वराण्यङ्गणानि च यस्याः । मध्ये शोभामाह । पौरसुहृद्द्विजातिभिः शङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः सहितैरभ्युद्यतः । पौरास्तामसाः, सुहृदो राजसाः, सर्वैरभ्युपगमनम्, अयं विवाहः सर्वसंमत इति ज्ञापयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणं समाप्तमिति ज्ञापयितुमेतदुपाख्यानश्रवणफलमाह य एतत् कृष्णविजयमिति ।

य एतत्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुगम् ।
संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥

प्रत्यहं य एतत् स्मरेत्, तस्य पराजयो नेन्द्रियान्तःकरणैर्भवति । भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां भगवदासक्तियुक्तानां कालादिभिरुपद्रवे राजसानामुद्वेगो भवतीति फलनिरूपणे तदवश्यं वक्तव्यम् । उपायश्चानेन निरूपितः । पराजयसम्भावनायामेतत्स्मर्तव्यमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धविवरणे उत्तरार्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवत-दशम-उत्तरार्ध-राजस-फल-प्रकरणं समाप्तम् ।

श्रीविट्ठलरायात्मजश्रीवल्लभकृतलेखः ।

स्वराजधानीमित्यस्याभासे । विवाहोत्सवे इति । विवाहार्थं निर्गमने इत्यर्थः । व्याख्याने । अनेनेति । पुर्या अलङ्कारकथनेनेत्यर्थः ।

य एतदित्यत्र । निरुद्धानामित्यस्य विवरणमग्रिमपदद्वयेन ।

इति चतुर्दशाध्यायव्याख्या समाप्ता ।

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

परिशिष्टम्।

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणनिबन्धः।

अतः फलं सप्तभिर्वै राजसानां निरूप्यते।
अक्रूरो यादवानां हि मुख्यस्तस्य फलं पुरा ॥ १ ॥
ततः पञ्चविवाहैश्च[1] विद्यापर्वस्वरूपिकाः।
नायिकाः फलरूपा हि कृष्णसम्बन्धतो मताः ॥ २ ॥
तासां फलं हरिः कृष्णस्तत्सम्बन्धात्तथेतरे[2][3]।
कृष्णं फलमुपासाद्य दुःखग्रामाद्विनिर्गताः ॥ ३ ॥
ततोऽग्रे षोडशकलवृत्तिरूपाः सहस्रशः।
सम्बन्धेन हरिं प्राप्तास्तत्सम्बन्धात्तथेतरे ॥ ४ ॥
फलं चतुर्विधं तत्र कृष्णप्राप्तिः पुरा फलम्।
स्वप्राप्तिः कृष्णदेवस्य द्वितीयं फलमुच्यते ॥ ५ ॥
अन्योन्याध्यासवच्चैतत्फलद्वयमुदाहृतम्।
ततो भगवदंशस्य पुत्रभावेन कार्यवत्[4] ॥ ६ ॥

श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता योजना।

अतःपरमष्टपञ्चाशद्भिः फलप्रकरणं विचारयन्ति अत इत्यादि। अत इति। अतः परम्। एतेन फलनिरूपकत्वात् फलप्रकरणमितिसमाख्याबीजमुक्तम्। तत्र किं फलमित्याकाङ्क्षायामत्र पूर्वप्रकरणवन्नैकविधं फलम्, किन्तु नानाविधमिति बोधयितुं तत्तदध्यायोक्तं प्रकारमाहुः अक्रूर इत्यादि। पुरेति। प्रथमाध्याये। तत इति। द्वितीयाध्याये। ननु भगवत्सम्बन्धस्य फलत्वं पूर्वप्रकरणे सिद्धमिति तस्य तथात्वं युक्तम्, कथमेतासां तथात्वमित्यत आहुः तासामित्यादि। कृष्णतत्सम्बन्धादिति। कृष्णेन सह तासां सम्बन्धः कृष्णतत्सम्बन्धः, तस्मात्। तथेति। सम्बन्धिरूपेण। एवमधिकारिभेदेन फलभेदो द्वितीयाध्याय उक्तः। तृतीयाध्याय आहुः ततोऽग्र इत्यादि। षोडशकलवृत्तिरूपा इति। षोडशकलं मनः छान्दोग्ये सिद्धम्, तद्वृत्तिः, नानाप्रकारकसङ्कल्पविकल्पः, तद्रूपाः। तत्रेति। तेषु चतुःप्रकारेषु फलेषु पूर्वं फलं 'तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्ये'ति श्लोकद्वयेनोक्तम्। द्वितीयं 'अथो मुहूर्त एकस्मि'न्निति श्लोकेनोक्तम्। एतदेव यथाधिकारमक्रूरे प्रथमम्। तथैव महिषीषु द्वयं बोध्यम्। द्वितीये विशेषमाहुः अन्योन्येत्यादि। उदाहृतमिति तत्तदध्याय उक्तम्। अत्र च इति। सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुरिति 'गृहेषु तासामनपायी'त्यनेन चोक्तम्। चतुर्थाध्यायः फलशेष इति पञ्चमस्थं तदाहुः ततो भगवदित्यादि। पूर्वोक्तादाप्यरूपात् फलद्वयादस्य वैलक्षण्यमाहुः कार्यवदिति। षष्ठसप्तमा-

---

१. विवाहाश्च। २. कृष्णतत्संबन्धादिति योजनापाठः। ३. तथापरे। ४. कृत्।

लोकवेदप्रकारेण पुत्रपौत्रादिकं फलम् ।
तेषां च सर्वभावेन देवयुद्धादि[1] नान्यथा ॥ ७ ॥
कार्यसाधनमत्यर्थं चतुर्थं फलमुच्यते ।
यथा लोके सर्वभावो लौकिकेषु प्रजायते ॥ ८ ॥
तथा कृष्णे सर्वभावस्तेषां जात इतीर्यते ।
कृष्णोऽपि चेत्तथा कर्ता तदा स्वप्नो मनोरथः ॥ ९ ॥
प्रपञ्चाद्वैतवत्तत्र कृष्णाद्वैतं फलं मतम् ।
अर्थधर्मौ धर्मकामौ काममोक्षौ निरूपितौ ॥ १० ॥
केवलाश्चान्यसंयुक्ताः पुरुषार्थाः फलं हरेः ।
अक्रूरस्य फलं सिद्धमर्थो धर्मेण संयुतः ॥ ११ ॥
तदर्थं तादृशीं लीलां लोकाद्भिन्नां करोति हि ।
स्वतस्तेषां कृतिश्चेत् स्यात् कृष्णस्तोषं कथं व्रजेत् ॥ १२ ॥
दुर्योधनादिहन्तारो यथा वै पाण्डवाः प्रियाः ।
सत्राजिद्घातकास्तद्वच्छतधन्वादयो मताः ॥ १३ ॥

योजना ।

ध्यायोक्तं फलमाहुः तेषां चेत्यादि । नन्वस्य लौकिकत्वेन भगवत्सम्बन्धाभावात् कथ फलत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः यथा लोक इत्यादि । नन्वेवं सति फलत्वं दुर्घटम्, सर्वभावस्य साधनकोटिनिविष्टत्वादित्यत आहुः कृष्ण इत्यादि । यथा लौकिकाः सर्वभावविषयाः सन्तः स्वप्नादिप्रयोजका भवन्ति, तथा कृष्णो भगवानपि सर्वभावविषयः सन् तथा कर्ता स्वप्नादिकं प्रयोजयिता, तदा तेषां भगवद्विषयकः स्वप्नो मनोरथश्च 'पिता ममैवं कर्ता' 'श्वशुरो ममैवं दाता, लालयिते'त्यादिरूपो भवेत्, ततश्च लौकिकसर्वभाववतां यथा प्रपञ्चाद्वैतम्, तथा तेषां कृष्णाद्वैतं भवतीति हि सर्वभावस्वरूपम्[2] । एतदेव साधनाध्यायतृतीयपादे 'स एवाधस्ता'दिति छान्दोग्यश्रुतिमुपन्यस्य विचारितम् । तद्यद्यपि मुख्यफलाधिकारिणां साधनरूपम्, तथापि सायुज्याधिकारिणां तत् फलं मतम्, फलत्वेन सम्मतम् । तथा च साधनकोटिनिविष्टत्वेपि अधिकारिभेदात् फलनान्तरीयकत्वाच्च फलत्वमप्यविरुद्धमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण फलचातुर्विध्यमाहुः अर्थेत्यादि । द्वितीयं चातुर्विध्यविभागप्रकारमुदाहृत्य विशदीकुर्वन्ति अक्रूरस्येति । तादृशीं दुर्यशोलेपनरूपाम् । लोकाद्भिन्नां लोकविलक्षणाम् । ननु बीभत्सानुभवः प्रकारान्तरेणापि भवेदिति किमर्थमेवं करणमित्याकाङ्क्षायामाहुः स्वत इत्यादि । कृतिः सत्राजिद्वधकृतिः । ननु तद्वधेन किं भगवत इत्यत आहुः दुर्योधनादीत्यादि । अयमर्थः । भगवान् हि मुक्त्यर्थमवतीर्णोऽन्यसम्बन्धस्य राहित्येन स्वमात्रैकतानत्वे तां ददाति, अन्यसम्बन्धं च न सहते । वध्यानां

---

१. देवगुह्यादिना तथेति पाठः । २. तादृक्सर्वभावस्य स्वरूपम् । तादृग्भावस्वरूपम् ।

युद्धेन मारणं मुख्यं वने वा गुप्तभावतः ।
न तु सुप्तस्य सर्वासां समक्षं मारणं मतम् ॥ १४ ॥
शतधन्वा ततो वध्यो मुक्त्यर्थं मारितः स्वतः ।
गुप्तलीला फले वाच्या तेनाज्ञानप्रकाशनम् ॥ १५ ॥
विद्यया बोधनं चापि विलम्बश्च पलायने ।
अक्रूरवत्सोऽपि तिष्ठेल्लीनो वा तत्र वै भवेत् ॥ १६ ॥
तदा वध्यो न चैव स्यात्परं पापेन दूषितः ।
युद्धार्थं कृष्णदेवेन मित्रयोः प्रार्थनां तथा ॥ १७ ॥
कृत्वा ज्ञात्वापि माहात्म्यं शरणं न स आगतः ।
अलौकिकं फलं ह्येतन्मर्यादायां न युज्यते ॥ १८ ॥
अतो हि बलदेवस्य नात्र सम्मतिरुत्तमा ।
अत्रैव बलदेवस्थं भिन्नमासीन्निवेशितम् ॥ १९ ॥
भगवद्धर्मजातं हि ततः स मिथिलां गतः ।
अरुचिश्च हरावासीदन्यधर्मप्रवेशतः ॥ २० ॥
अतः परं तु रामेण नैकमत्यं क्वचित्क्वचित् ।
लोकेऽपि फलमेतादृक् सेवकानां न रोचते ॥ २१ ॥
अतस्तद्गोपनार्थाय मारयित्वान्यथैव हि ।
मण्यर्थं मारणं वक्तुं वृथा मारणमाह हि ॥ २२ ॥
सोऽपि ज्ञात्वा व्यवसितं क्षोभशान्त्यै ततो गतः ।
काश्यादितीर्थे धर्मस्य सिद्धिरर्थेन साधिता ॥ २३ ॥
पुनः स्वस्थानमायातौ मणिं चावापतुः प्रभोः ।

योजना ।

च हननेन तां ददाति । प्रकृते च दुर्योधनादय इव सत्राजिदादयोप्यन्यसम्बद्धा इति तद्धन्तारोपि 'अन्ते त्वधर्मे'ति न्यायेन वध्यमुक्तिप्रयोजकतया भगवदभिमतकरणात् प्रिया इति तदर्थं तथेत्यर्थः । ननु तर्हि पाण्डववत् सोपि कुतो न रक्षित इति चेत्, तत्राहुः युद्धेनेत्यादि । नन्वेवं सति भगवतः सर्वं विदितमेवेति विलापादिकं कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः गुप्तेत्यादि । बोधनं अक्रूरादिकर्तृकम् । विलम्बः शतधन्वकर्तृकः । तर्हि तदैव कुतो न मारित इत्यत आहुः अक्रूरेत्यादि । ननु तर्हि मुक्तेरेवं देयत्वात् श्रीरामस्य कुतो वैमनस्यमित्यत आहुः अलौकिकमित्यादि । नन्वेवं सत्यपि बलदेवो भगवन्तं विहाय किमिति मिथिलायां गत इत्यपेक्षायामाहुः अत्रैवेत्यादि । निवेशितमिति । द्वादशाध्याये निवेशितम् । भगवद्वाक्यतात्पर्यमाहुः लोकेऽपीत्यादिसार्धेन । एतेनेयमैश्वर्यलीलेति बोधितम् । एवं प्रासङ्गिकं शेषं निरूप्य शेषिणं निरूपयन्ति सोऽपीत्यादिद्वाभ्याम् । सोऽपीति

एवं यादववर्येषु फलमेतेन बोधितम् ॥ २४ ॥
तथैव पाण्डवानां च फलं दातुं विनिर्गतः ।
सान्त्वने तेऽपि निर्दिष्टास्ततो गर्वत्रयं ददौ ॥ २५ ॥
आमुष्मिकं फलं सूर्यात्स हि वेदात्मको यतः ।
तत्संमतिं ज्ञापयितुं कालिन्दीप्राप्तिरुच्यते ॥ २६ ॥
तदर्थं गमनज्ञाननिवृत्त्यै प्राप्य तां पुनः ।
इन्द्रप्रस्थे स्थितः कालं तत्कार्याणां हि साधकः ॥ २७ ॥
आत्मबोधस्वरूपेयं तेन व्यावर्तितोऽर्जुनः ।
मित्रविन्दा तपोरूपा तेनानीता बलान्निजात् ॥ २८ ॥
अन्तस्तापबहिस्तापौ भ्रातराविव बोधितौ ।
स्वभागत्वाद्धृता तस्या बन्धूनां चाखिलार्थदः ॥ २९ ॥
योगात्मिकां नाग्नजितीं सूर्यवंशसमुद्भवाम् ।
व्यसनान्यग्रतो जित्वा तां जग्राहाखिलर्द्धये ॥ ३० ॥

योजना ।

अक्रूरोपि । आयाताविति । अक्रूरकृतवर्माणावायातौ । तेनाक्रूरस्यार्थधर्मयोः प्राप्तिरुक्ता । एवं सार्धत्रयोदशभिः प्रथमाध्यायो विचारितः ।

द्वितीयाध्यायं दशभिर्विचारयन्ति तथैवेत्यादिभिः । ननु यादवानां फले वक्तव्ये पाण्डवानां कः प्रसङ्ग इत्यत आहुः सान्त्वन इत्यादि । गर्वत्रयमिति । गर्वजनकत्रयम् । विश्वकर्माकारितं नगरम्, अग्निदत्तं गाण्डीवादिकम्, मयकृता सभा चेति । एतेषां यथायथं धर्मार्थकामसाधकत्वात् फलप्रकरणत्वाच्च वर्गत्रयमिति पाठः प्रतिभाति । प्रस्तुतं फलं वक्तुं तेषां स्वरूपादिकमाहुः आमुष्मिकमित्यादि । ज्ञापयितुमिति । यादवानामामुष्मिके फले वैदिकीं सम्मतिं ज्ञापयितुम् । प्राप्येति भिन्नं पदम् । कालमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावता कालेन पाण्डवकार्यसिद्धिः, तावत्कालमित्यर्थः । एतेन तेषां फलस्य प्रासङ्गिकत्वं स्फुटीकृतम् । अन्यथा तत्रैव कालिन्दीमुद्वहेत् । हिर्हेतौ । द्वितीयस्वरूपमाहुः मित्रविन्देत्यादि । तपोरूपत्वे गमकमाहुः अन्तरित्यादि । स्वभागत्वादिति । 'भागस्ते पैतृष्वसेयी'ति श्रुत्युक्तभागत्वात् । तस्या इत्यादि । भ्रात्रोरेव निषेधकत्वेनान्येषामनुकूलत्वात्तथेत्यर्थः । इदमपि तपोरूपत्वगमकम् । तृतीयस्वरूपमाहुः योगेत्यादि । गमकमाहुः सूर्येत्यादि । नवमे स्कन्धे तद्वंश्यानां योगित्वस्य दर्शितत्वात् तद्वंशजत्वेन तथेत्यर्थः । गमकान्तराण्याहुः व्यसनानीत्यादि । तज्जयस्य योगाङ्गत्वादित्यप्येकं गमकम् । अखिलर्द्धये इति । यादवानामिति शेषः । अत्रापि गमकमाहुः

सिद्धिरूपं पारिबर्हमतस्तत्र निरूपितम् ।
व्यसनाविष्टचित्तानां तत्रेच्छा न तु लभ्यते ॥ ३१ ॥
इति दर्शयितुं पश्चाद्युद्धमाह नरेण हि ।
नित्यानित्यविवेकाख्या भद्रा स्वयमुपागता ॥ ३२ ॥
भक्तिरूपा लक्ष्मणा हि बलाद्बुद्ध्या च सङ्गता ।
तस्या विस्तारकथनं सात्त्विकानां फले जगौ ॥ ३३ ॥
सर्वार्थसाधनैर्युक्तः स्वतोऽपि फलदायकः ।
फलप्रकरणे प्रोक्तः कृष्णः सर्वहितप्रदः ॥ ३४ ॥ अ० २
विषयाणामिन्द्रियाणामनन्तत्वं यदा भवेत् ।
ज्ञानसाध्ये कर्मसाध्ये फले स्यान्निर्वृतिः परा ॥ ३५ ॥
इति ज्ञापयितुं कृष्णः सहस्राणि च षोडश ।
नराणां कं सुखं हत्वा देवांश्च परिभूय हि ॥ ३६ ॥
महिषीवृत्तिरूपास्ताः कालदोषनिवृत्तये ।
उद्वाहयामास मुदा लोकवेदौ समर्थयन् ॥ ३७ ॥
अविद्याकार्यरूपो हि मुरो नरकरक्षकः ।
तत्पुत्राः पीठसहिताः प्राकृताः खादिवन्मताः ॥ ३८ ॥
नरको भगवत्पुत्रश्चतुर्मूर्तेस्तपस्स्थितः ।
तपसोऽन्ते तपस्विभ्यः फलदातुस्तु याचनात् ॥ ३९ ॥
भूम्या जातो वरः प्राप्तो न वध्यः सकलैरपि ।

योजना ।

सिद्धीत्यादि । चतुर्थस्वरूपमाहुः नित्यानित्येति । नित्यानित्यविवेकस्य आख्या प्रसिद्धिर्यतः वैराग्यात् तद्रूपा । तत्र गमकं स्वयमुपागतेति । ज्ञानयोगतपसां सिद्धौ वैराग्यस्य स्वयमेव प्राप्तेस्तथेत्यर्थः । पञ्चमस्वरूपमाहुः भक्तीत्यादि । गमकमाहुः हीत्यादि । हिर्हेतौ । बलं माहात्म्यज्ञापकम्, बुद्धिः स्नेहज्ञापिका । प्रमाणमाहुः तस्या इत्यादि । तथा च विस्तारेण प्रकरणेन च तदुभयरूपतायाः फलभक्तिरूपतास्फुटीभावादित्यर्थः । अथ महिषीणां काममोक्षयोर्धर्मकामयोर्वा सिद्धिं स्फुटीकुर्वन्ति सर्वार्थेत्यादि । अत्र वीर्यलीला स्फुटैव । एवं दशभिर्द्वितीयो विचारितः ।

सार्धाष्टभिस्तृतीयं विचारयन्ति विषयाणामित्यादि । स्यादिति । तदेति शेषः । उद्वाहयामासेति । स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचीकर'दितिवत् । मुदा कालदोषनिवृत्तये लोकवेदौ समर्थयन्नुदुवाहेत्यर्थः । एतेन यशोलीलेयमिति बोधितम् । खादिवदिति । इन्द्रियादिवत् । वरः प्राप्त इति । तेनेति शेषः । वराकारमाहुः नेत्यादि, चेदित्यन्तम् ।

१. तपस्विनः ।

नारायणास्त्रयुक्तश्चेत्परं पुत्राय तद्ददौ ॥ ४० ॥
तेन वध्यो हरेर्जातस्तथैव सुखमैहिकम् ।
दैवाधीनं तथा पुत्रफलं तत्र निवारितम् ॥ ४१ ॥
दैवाधीनत्वमेतेन विरक्तो भक्तिसंयुतः ।
ऐहिकामुष्मिककफलं कृष्णात्प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ४२ ॥
यादवानां समस्तानामेवं दातुं हरिस्तथा । अ० ३
परिहासविलासस्तु रुक्मिण्या यदिहोदितम् ॥ ४३ ॥
तद्वाचिकतिरोधानं गोपीनामिव कायिकम् ।
अभिमानादिदोषाणां निवृत्त्यै मध्यमत्वतः ॥ ४४ ॥
अन्तिमे च तथाध्याये मानसं च प्रवक्ष्यति ।
एवं त्रिधा तिरोभावो दोषाभावाय बोध्यते ॥ ४५ ॥
अत्यन्तं कोमला भक्ता न कृष्णरसभोजने ।
समर्था इति दार्ढ्याय तिरोधानं करोति हि ॥ ४६ ॥
अनेन सर्वभक्तानां सामर्थ्यं चापि यच्छति ।
फलभोगे फलं चापि तथा दोषं निवारयन् ॥ ४७ ॥ अ० ४

योजना ।

वध्यत्वे प्रकारमाहुः परमित्यादि । पुत्राय भगदत्ताय । तथैवेति । अविद्याकार्येणाहन्तादिना रक्षितमिन्द्रियादिपोषितं भूम्यां जातं भगवदाज्ञाविरुद्धकृतिसहितम् । यदैहिकं सुखं नराणां तद्भगवन्नाश्यमिति तत्तुल्यता । एतास्वन्यमपि विशेषमाहुः तथेत्यादि । तासु आमुत्रिकं फलं दैवाधीनम् । तत्र हेतुः निवारितमिति । अष्टावक्रेण शप्तत्वान्निवारितमित्यपि विशेष इत्यर्थः । स च 'न वयं साध्वि साम्राज्य'मिति सात्त्विकफलप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । एतेनैतासां धर्मकामौ केवलः कामो वा सिद्धः । एतल्लीलाप्रयोजनमाहुः दैवेत्यादि । एतेनैतद्व्यतिरिक्तानां दैवाधीनत्वं निवारितमिति संबन्धः । सिद्धमाहुः विरक्त इत्यादि । तथेति । कृतवानिति शेषः । एवं सार्धाष्टभिस्तृतीयो विचारितः ।

चतुर्थं विचारयन्ति सार्धैश्चतुर्भिः । परिहासेत्यादि । मध्यमत्वत इति । मध्यमाधिकारित्वात् । भगवद्विप्रयोगस्येषदसहिष्णुत्वं प्रथमाधिकारित्वम् । अधिकासहिष्णुत्वं मध्यमाधिकारित्वं मध्यमत्वम् । अत्यन्तासहिष्णुत्वं चोत्तमत्वम् । अन्तिम इति । स्कन्धसमाप्त्यध्याये । प्रवक्ष्यतीति । 'स्त्रिय ऊचु'रित्यादिना कथयिष्यति । निवारयन्निति । यच्छतीत्यनुषङ्गः । एतेनात्र फलानुक्तावपि तच्छेषनिरूपकत्वेनास्याध्यायस्य फलप्रकरणान्तःपातित्वमित्यर्थः । अत्र श्रीलीला स्फुटैव ।

पुत्रपौत्रादिसम्पत्तिः फलपूर्वमुदाहृतम् ।
तत्र दोषसमुद्भावे दैत्येष्वेव नियोजयेत् ॥ ४८ ॥
इति दर्शयितुं रुक्मी हतो रामेण मङ्गले ।
अधर्मोद्वाहजं पापं तत्रैव निहतं यतः ॥ ४९ ॥
अतः पापे प्रतिहते सुखिनस्ते समागताः ।
अतः परं सर्वभावैः कृष्णो भक्तार्थसाधकः ॥ ५० ॥
इति दर्शयितुं प्रोक्तमूषाख्यानं महाद्भुतम् ।
अध्यायद्वितयेनैव वैराग्येणापि धर्मिणा[1] ॥ ५१ ॥
तूष्णीं स्वधर्मान् संहृत्य ज्ञात्वाप्यास्ते सदा हरिः ।
यदोत्कृष्टं भक्तकार्यं कुतश्चित्सिद्धिमेति हि ॥ ५२ ॥
इत्युषाहरणं ज्ञात्वा रक्षकांश्च निवारयन् ।
अनभिप्रेतकर्ता च नारदो न निवारितः ॥ ५३ ॥
एतदर्थं यतो लोके मुग्धभावः स्थिरोऽभवत् ।
महादेवादिभिर्युद्धं नाव्यमत्र न संशयः ॥ ५४ ॥
महादेवोक्त एवार्थो यतोयं हरिणा कृतः ।
भक्तेषु पक्षपातो हि सर्वदेवेषु बोधितः ॥ ५५ ॥
तथाप्यशक्ता निखिला इति बाहूंश्चकर्त ह ।
भक्तप्रियेषु सर्वेषु ये केचिद्विमताः क्वचित् ॥ ५६ ॥
यावता ते भविष्यन्ति सम्मतास्तत्करोति हि ।
अनिरुद्धकथा प्रोक्ता यादवानां च सूचिका ॥ ५७ ॥
राजसानां फलं ह्येतत्फलं कृष्णात्तु[2] निर्गुणम् ।

योजना ।

पञ्चमाध्यायं विचारयन्ति सार्धाभ्याम् । पुत्रेत्यादि । तत्रेत्यादि । पुत्रपौत्रादिषु सम्बन्धादिवशेन दोषोत्पत्तौ तद्दोषफलमेष भगवान् 'द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुत्युक्तन्यायेन दोषप्रयोजकेषु दैत्येष्वेवं योजयेदित्यर्थः । इयं च ज्ञानलीलेति ज्ञापनायाहुः अधर्मेत्यादि ।

सप्तमाष्टमौ विचारयन्ति अतःपरमित्यादि । वैराग्यलीलात्वं स्फुटीकुर्वन्ति तूष्णीमित्यादि । सदेत्यत्र यदेति । यदेत्यत्र तदेति पाठः प्रतिभाति । धर्मिलीला शिवस्तुत्यादिभिः स्पष्टैव । इतीति । ज्ञापयितुमिति शेषः । निवारयन्निति तूष्णीमास्तेत्यनुषङ्गेण योजना । अशक्ता इति । स्ववरदत्तार्थरक्षणेऽशक्ताः । एतेन कर्तनेन यज्ज्ञापितं तदाहुः भक्तप्रियेष्वित्यादि । अनिरुद्धकथोपबन्धप्रयोजनमाहुः अनिरुद्धेत्यादि । सूचिकेति । उद्वेलत्वसूचिका । सिद्धमर्थमाहुः राजसानामित्यादि । राजसानां विचारे

---

१. अथ धर्मिणा । २. कृष्णाच्चतुर्गुणम् ।

एवं फलप्रकरणं राजसेषु निरूपितम् ॥ ५८ ॥ अ०८-१.

योजना ।

फलं हि निश्चयेन एतत्परिदृश्यमानं सर्वभावैः सर्वार्थसाधनरूपम् । ते एतावदेव फलत्वेनाविदन्नित्यर्थः । तर्हि तत्त्वविचारे किं फलमित्याकाङ्क्षायामाहुः फलमित्यादि । निर्गुणमिति । विश्वमायानिवृत्तिरूपमित्यर्थः । उपसंहरन्ति एवमित्यादि । एवं सार्धद्विनवत्यधिकशतेन राजसप्रकरणं विचारितम् ।

इति श्रीमत्प्रभुचरणैः पुरुषोत्तमस्य दर्शिता दशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणयोजना ।

श्रीगोकुलरायकृतदशमराजसफलप्रकरणाध्यायार्थः ।

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे मणिकथाप्रस्तावे अभक्तसत्राजिद्घातकत्वेन प्रियाय शतधन्वने कृष्णभयदशायां कृतवर्माक्रूराभ्यां लौकिकालौकिकप्रबोधवतः मर्यादारूपबलदेवविसम्मतावपि मुक्तिरूपालौकिकफलप्रदानस्य केवलैश्वर्यमूलत्वात् मणिहर्तुरक्रूरस्य काशीतः प्रत्याकारितस्य धर्मसंयुतार्थफलसिद्ध्यर्थं तस्मै सर्वलोकदृष्टमणिप्रत्यर्पणस्याप्यैश्वर्यबोधकत्वादैश्वर्यनिरूपणं चतुःपञ्चाशत्तमेऽध्याये । एवं मणिप्रत्यर्पणेन भगवति लोभाभावः ॥ ५४ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे पाण्डवेषु स्ववीर्यं दत्वा सभागाण्डीवनगरनिर्माणैर्धर्मार्थकामफलदानात्, यादवेषु विद्यापर्वजफलदानार्थं विद्यापर्वस्वरूपाणां पञ्चनायिकानां कामफलसिद्ध्यर्थं वीर्यशुल्केन परिणयात्, पर्वात्मकनायिकनां भगवच्छक्तिरूपत्वेन नायिकासम्बन्धिष्वपि भगवच्छक्तिरूपधर्मद्वारा कृष्णसम्बन्धफलदानाद्वीर्यनिरूपणं पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५५ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे विरक्तेषु भक्तिसंयुतेषु भक्तेषु भगवत्सम्बन्धिसुखस्य ऐहिकामुष्मिकविलक्षणत्वज्ञापनार्थं अनन्तत्वज्ञापनार्थं चाविद्याकार्यरूपाहंममात्मकं मुरं निहत्य ऐहिकसुखरूपं नरकं च निहत्य इन्द्रादिदेवांश्च परिभूय कामसुखहेतुमनोमहिष्योरेकादशेन्द्रियपञ्चविषयात्मकषोडशकलयोः सहस्रवृत्तिरूपाणां षोडशसहस्रनायिकानां परिणयेन यादवेषु तादृशसुखरूपफलप्रदानस्य यशोरूपत्वात् दैत्यवधेन देवकार्यसाधनस्य देवपराभवेन भक्तमनोरथपूरणस्य च यशोरूपत्वात् भूमिप्रार्थनया तत्पौत्राभयदानस्य च यशोरूपत्वाद्यशोनिरूपणं षट्पञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५६ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे सर्वभक्तानां दोषं निवारयन् फलभोगे सामर्थ्यं फलं च यच्छतीति ज्ञापनार्थं श्रीरूपाया रुक्मिण्यास्तदतिदेशेन च सर्वासां श्रीरूपाणां मध्यमाधिकारित्वात् परि(हास)त्वात् परिहासोक्तिरूपवाचिकतिरोधानेनाभिमानादिदोषान् निवार्य दार्ढ्यं सम्पाद्य दृढभगवत्सम्बन्धसम्पादनात् श्रीनिरूपणं सप्तपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५७ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे भगवत्पत्न्यो रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणस्य ज्ञानबोधकत्वात् भगवत्सम्बद्धैर्भक्तैर्भगवत्कार्यवत् भगवदंशविस्तारोपि कर्तव्य इति बोधनार्थं लोकवेदप्रकारेण श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशपुत्रपौत्राद्युत्पत्तिरपि ज्ञानकार्यरूपत्वात् श्रुतौ ज्ञानिनां पापं तद्द्वेषिषु सञ्चरतीति निरूपणात्, अत्रापि प्रद्युम्नानिरुद्धयोरधमोद्वाहजपापस्य बलभद्रकृतवधेन ज्ञापितस्य कृष्णादिसर्वयादवद्वेषिणि रुक्मिणि सञ्चारेण ज्ञानलीलाया निरूपणात् ज्ञाननिरूपणमष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये ॥ ५८ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे लोकानां लौकिकेषु सर्वभावेन प्रपञ्चस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाद्वैतवत् भक्तानां यादवानां कृष्णकृतोपकारजनितेन कृष्णे सर्वभावेन कृष्णस्यैव स्वप्नमनोरथादिप्रयोजकत्वात् कृष्णाद्वैतफलदानज्ञापनार्थमूषाख्याननिरूपणप्रस्तावे अनिरुद्धकार्यसिद्ध्यर्थमूषया द्वारकातोऽनिरुद्धहरणे जानतोऽपि भगवतः स्वधर्मोपसंहारेण तूष्णींभावस्य वैराग्यबोधकत्वात् वैराग्यनिरूपणमेकोनषष्टितमेऽध्याये ॥ ५९ ॥

राजसप्रकरणान्तर्गतफलप्रकरणे महादेवादिदेवाः स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा युद्धज्वराद्युपायसहस्रैरपि वरपालनेऽशक्ता इति ज्ञापनार्थं बाणभुजकृन्तनस्य धर्मिकार्यत्वात्, भगवांस्तु स्वभक्तेभ्यो वरं दत्वा तत्पालने शक्त इति ज्ञापनार्थं शिवस्तुत्या शिवात् श्रेष्ठत्वं ज्ञापयित्वा युद्धेपि बाणरक्षणस्य च धर्मिकार्यत्वात् महादेवस्तुतौ च धर्मिस्वरूपनिरूपणात् भक्तकार्यसाधनेन भक्तपक्षपातस्यापि धर्मिबोधकत्वात् धर्मिनिरूपणं षष्टितमेऽध्यये ॥ ६० ॥

श्रीघनश्यामभट्टकृतप्रकरणविभागसूचिका ।

अतः परं फलप्रकरणं तत्तदधिकारिभेदेन तत्तत्फलनिरूपकत्वात्फलत्वमस्य प्रकरणस्य । अत्रापि पूर्ववदेव सप्ताध्यायाः । तत्र प्रथमे ऐश्वर्यं शतधन्ववधादिकार्यम् । द्वितीये विश्वकर्मणा नगरनिर्माणं मित्रविन्दाहरणादिकं वीर्यम् । तृतीये भौमवधानन्तरं भूमिस्तुत्या अभयदानं यश एव । चतुर्थे भगवतो रुक्मिणीं प्रति परिहासोक्त्यनन्तरं सान्त्वनं प्रियत्यागभयरूपापन्निवारकत्वात् श्रीकार्यम् । पञ्चमे भगवत्पत्न्यः रमणकर्तुर्भगवतो मनो वशीकर्तुं न समर्था इति निरूपणेन ज्ञानम् । षष्ठे अनिरुद्धबन्धनं प्रतीकाराकरणं वैराग्यम् । सप्तमे धर्मिनिरूपणं बाणभुजकृन्तनवरदानादिना स्पष्टम् । एवमष्टाविंशतिभिरध्यायैः राजसप्रकरणं निरूपितम् ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

(९३२–९५५) सत्यभामाप्राणपतिः कालिन्दीरतिवर्धनः ।
मित्रविन्दापतिः सत्यापतिर्वृषनिषूदनः ॥ १ ॥

भद्रावाञ्छितभर्ता च लक्ष्मणावरणक्षमः ।
इन्द्रादिप्रार्थितवधनरकासुरसूदनः ॥ २ ॥
मुरारिः पीठहन्ता च ताम्रादिप्राणहारकः ।
षोडशस्त्रीसहस्रेशश्छत्रकुण्डलदानकृत् ॥ ३ ॥
पारिजातापहरणो देवेन्द्रमदनाशकः ।
रुक्मिणीसमसर्वस्त्रीसाध्यभोगरतिप्रदः ॥ ४ ॥
रुक्मिणीपरिहासोक्तिवाक्तिरोधानकारकः ।
पुत्रपौत्रमहाभाग्यगृहधर्मप्रदर्शकः ॥ ५ ॥
शम्बरान्तकसत्पुत्रविवाहहतरुक्मिकः ।
उषापहृतपौत्रश्रीबाणबाहुनिवारकः ॥ ६ ॥
शीतज्वरभयव्याप्तज्वरसंस्तुतषड्गुणः ।
शङ्करप्रतियोद्धा च द्वन्द्वयुद्धविशारदः ॥ ७ ॥

त्रिविधनामावल्यामेतत्प्रकरणस्थभगवन्नामानि ।

सत्राजित्स्वर्गहेतवे नमः ॥ १ ॥ स्यमन्तकमणिहर्त्रे नमः ॥ २ ॥ शुद्धकीर्तिस्थापकाय नमः ॥ ३ ॥ अक्रूरादिभक्तदोषनिवारकाय नमः ॥ ४ ॥ कालिन्दीपतये नमः ॥ ५ ॥ पाण्डवराज्यस्थापकाय नमः ॥ ६ ॥ मित्रविन्दापतये नमः ॥ ७ ॥ सत्यापतये नमः ॥ ८ ॥ भद्रापतये नमः ॥ ९ ॥ लक्ष्मणापतये नमः ॥ १० ॥ रोहिणीपतये नमः ॥ ११ ॥ षोडशसहस्रनायिकापतये नमः ॥ १२ ॥ मुरारये नमः ॥ १३ ॥ नरकान्तकाय नमः ॥ १४ ॥ वसुधापूजितचरणाय नमः ॥ १५ ॥ सर्वजनीनसुखहेतवे नमः ॥ १६ ॥ पारिजातापहरणाय नमः ॥ १७ ॥ महेन्द्रादिदुष्टबुद्धिनिवारकाय नमः ॥ १८ ॥ सर्वरत्नकोशादिपूरितगृहाय नमः ॥ १९ ॥ रुक्मिण्यादिस्त्रीमनःपरीक्षकाय नमः ॥ २० ॥ लौकिकलीलावाक्यविशारदाय नमः ॥ २१ ॥ श्रुत्यर्थप्रतिपादकदशदशपुत्राय नमः ॥ २२ ॥ कलिधर्मप्रतिपादकवंशादिककर्त्रे नमः ॥ २३ ॥ बाणासुरबलान्तकर्त्रे नमः ॥ २४ ॥ महादेवादिसन्मानहेतवे नमः ॥ २५ ॥ ज्वरादिदोषनाशकाय नमः ॥ २६ ॥ प्रल्हादादिभक्तवंशरक्षकाय नमः ॥ २७ ॥

श्रीमद्भागवतदशमोत्तरार्धराजसफलप्रकरणानुक्रमणिका ।

विवाहः सत्यभामाया दत्तायाः प्रीतये हरेः ।
रामेण सह कृष्णस्य गमनं गजसाह्वये ॥ १ ॥
अक्रूरकृतवर्मभ्यां प्रेरिताच्छतधन्वनः ।
सत्राजितवधो मध्ये कृष्णाच्छतधनोर्वधः ॥ २ ॥

रामस्य मिथिलावासो गदाशिक्षा सुयोधने ।
अक्रूरमणिदानं च शक्रप्रस्थे हरेर्गतिः ॥ ३ ॥
कालिन्द्याः सङ्गतिः शौरेर्विवाहः स्वपुरे ततः ।
मित्रविन्दाहृतिर्नाग्नजित्युद्वाहोऽत एव च ॥ ४ ॥
भद्राया लक्ष्मणायाश्च विवाहो मुरघातिना ।
पीठतत्तनयानां च नरकस्य च घातनम् ॥ ५ ॥
भूमिस्तुती राजकन्याप्रेषणं स्वपुरे ततः ।
गत्वा महेन्द्रभवनं पारिजाताहृतिर्बलात् ॥ ६ ॥
उद्वाहो राजकन्यानां रुक्मिणीकृष्णकौतुकम् ।
कृष्णभार्याकथा पुत्रनामान्युद्वाहपर्वणि ॥ ७ ॥
रामाद्रुक्मिवधो द्यूते बाणस्य हरसङ्कथा ।
उषास्वप्नकथा चित्रलेखया हरणं हरेः ॥ ८ ॥
पौत्रस्य बन्धनं चापि बाणयादवसंयुगे ।
कृष्णशङ्करयोर्युद्धं ज्वरसंस्तवनं ततः ॥ ९ ॥
बाणबाहुच्छिदा रुद्रस्तुतिर्बाणाभयं वरः ।
उषाप्राप्तिः............................॥ १० ॥

उत्तरार्धसूचनिका ।

अष्टमाध्याये. श्लो. ४२. श्रवणकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते, समुच्चयेन चेत्यादि । **नवमाध्याये.** श्लो. ६. यथा भगवान् पूजितः, तथा भक्ता अपीत्यादि । श्लो. ५. कृष्णापदेन कालिन्दीयोग्यता, 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' । श्लो. १०. भावनाकार्यमेव क्लेशहननम्, स्मरणं भावेनेति सिद्धम् । **दशमाध्याये.** परमतभाषा. श्लो. ४४ बन्द्या गृहीताः, बन्दिग्रहणं, अभिप्रेता हि सेवा कर्तव्या, अभिप्रायस्तु दुर्गम. इति छन्दः । श्लो. ४५. प्रत्युद्गमासनवरार्हणमिति दास्यं ससाधनं ताभिः सुसंस्कृता दास्यं विदधुः । **एकादशाध्याये** । अत्र विशेषो निबन्ध एवास्ति । स लिख्यते । भगवान् फलभोगे सामर्थ्यं यच्छतीति । **द्वादशाध्याये** । श्लो. २. भगवान् सर्वदा गृह एव तिष्ठतीति, छन्दः पञ्चमं, आभासे 'पतिमेकादशं कृधी'ति श्रुत्युक्तप्रकारेण सेवां कृतवती । **चतुर्दशाध्याये** । श्लो. २३. अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्नुक् चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । तस्मात् देवतारूपमग्निं निःसारयितुं वृत्रादिवाग्नीषोमौ । श्लो. २६. कालो दैवं कर्मजीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाहः । श्लो. ३३. वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यत्र प्रकारः ।

---

१. मिथिलायात्रा । २. मुदैव च । ३. पितुस्तत्तनयानाम् ।

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
१ प्रपन्नं विरथं भीतं न हन्ति	९	१३	भा. १-७-३६.
२ यो यच्छ्रद्धः स एव सः	२१	१५	भ. गीता. १७-३
३ येनोपशान्तिर्भूतानाम्	२२	१९	भा. ४-३०-२९.
४ नाहं वेदैः	२६	२	गीता. ११-५३.
५ धनुर्यज्ञादुत्पन्नमिषवश्च यज्ञजन्मा हि	२८	१	See तै. आ. ५-१-२-२.
६ अग्निः सर्वा देवताः	२८	३	तै. ब्रा. २४.
७ धन्या पितृमुखी कन्या.	३०	१४	पञ्चतन्त्रम् ?
८ तस्मात् नैका द्वौ पती विन्दते	३०	२२	तै. सं. ६-६-४-३७.
९ ते दश प्राणाः, एते चन्द्राः,	३०	२३	Vide बृ. ३-९-४.
१० देवानां पूरयोध्या	३१	१९	तै. आ. १-२७-३.
११ इयं वा अदितिः	४२	३	तै. ब्रा. १-११-६-४.
१२ विष्णोर्मुखोत्थानिलपूरितस्य	४४	३	पञ्चायुधस्तोत्रम् ।
१३ आपो हि रक्षोघ्नीः	४६	१४	तै. ब्रा. ३-२-१०
१४ गदया निर्बिभेदाद्रीन्	५२	२१	भा. द. उ. १०-४.
१५ तया विना क देवत्वम्	५३	५	
१६ तत्त्वेषु पुरुषो महान्	५३	१३	
१७ एकः सन् बहुधा विचचार	५४	१४	तै. आ. ३. ११.
१८ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५४	२५	गीता ४, ११.
१९ सर्वान् बलकृतान्-मनुरब्रवीत्	५६	४	मनुस्मृतिः ८-१६८.
२० कन्या वरयते रूपम्	६८	२८	पञ्चतन्त्रम्. ४-६८.
२१ अज्ञानात् कृतमकृतमेव	६९	१०	न्यायः
२२ नूनं स्वार्थपरो लोको ×× यदि वेद न याचेत ।	६९	२०	भा. ६-१०-६
२३ धर्मार्थकाममोक्षार्थं य इच्छेत्	७१	१३	भा. ४-८-४१.
२४ आत्मलाभान्न परं विद्यते	७१	१६	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
२५ यथा स्त्रिया संपरिष्वक्तः न वेद	७२	११	बृ. उ. ४-३-२१ Vide (शारीरब्राह्मणम्)
२६ शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः	७२	१२	बृ. उ. ४-३-२१.
२७ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन	७३	१३	ब्र. सू. १-३.
२८ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः	७४	९	भ. सू. ३. २-१०.
२९ ये त्यक्तलोकधर्माश्च	७५	२८	१०-३-४.
३० द्विःशरं नाभिसंधत्ते	७६	११	रामायणम् ?
३१ कौन्तेय प्रतिजानीहि	७६	१२	गीता. ९-३१.
३२ स्त्रीषु नर्मविवाहे	७६	२७	भा. ८-१९-४३.
३३ परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम	७७	३	भा. ११-२१-३५.
३४ अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना	७८	१२	अमरकोशः २-६-३.
३५ चित्तमनेनाकृष्यते	७९	१०	Vide भा. ११-१४-४३.

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
३६ अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति	७९,१११	१९,१	न्यायः
३७ समः प्लुषिणा	८०	१२	बृ. उ. १-३-२२.
३८ सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वेहोपरतिः	८१	१७	भा. ७-१३-२६.
३९ न द्विषतोऽन्नमश्नीयात् द्विषन्तं नैव भोजयेत् । द्विषता हि हविर्भुक्तं नेह नान्यत्र तद् भवेत् ।	८२	२	स्मृतिः । इदं वाक्यं प्रथम-सुबोधिन्यामुपन्यस्तम् । भा. १-१३-२३.
४० स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा	८२	२३	भा. ११-२०-२६.
४१ अश्वं न त्वा वारवन्तम्	८५	१७	ऋग्वेद. १-२,२२,१. यास्क. निरुक्तम्. १-२०४.
४२ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा	९३	१०	पाणिनिसूत्रम्. ३-३-१३१.
४३ मम योनिर्महद् ब्रह्म	९३	११	गीता. १४-३.
४४ संभवः सर्वभूतानाम्	९३	१२	गीता. १४-३.
४५ ईशादपेतस्य	९६	१२	भा. ११-२-३७.
४६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः	९७	१०	पाणिनिः ३-४-६.
४७ त्रयीद्विषो हन्तव्याः	९९	१८	
४८ दशास्यां पुत्रानाधेहि	९९	१९	ऋग्वेदः ८-३-२८-५
४९ पतिमेकादशं कृधि	१०१	२०	,,
५० नव वै पुरुषे प्राणाः	११०	१४	तै. ब्रा. १-८-५.१७. तै. सं. ६-१-१-२१.
५१ नृम्णाय नृम्णम्	१२०	१७	ऋग्वेदः
५२ यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ता	१२७	११	पञ्चायुधस्तोत्रम्
५३ कोटरा रेवती ज्येष्ठा	१२७	१७	भा. १०-६-२८.
५४ कन्यायोनिं पशुक्रीडां नग्नस्त्रीं प्रकटस्तनीम्	१२७	२४	धर्मशास्त्रे । see व्रतचर्या-सुबोधिनी ।
५५ रुद्रः पशूंश्छमायेत	१२८	७	आप. श्रौ. सू. ६-१४-११. तै. सं. ३-१-९-७२.
५६ न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते	१२८	८	तै. ब्रा. पृ. ७५. गो. ना.
५७ यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः	१२८	१९	तै. आ. ४-२२.
५८ एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः	१२८	२१	,,
५९ ताभिरमुं गच्छ योऽस्मान्द्वेष्टि	१२८	२१	,,
६० पुरुषो ह वै नारायणः	१२८	२३	नारायणोपनिषत्.
६१ इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत्	१२८	२४	तै. सं. २-५-४-४. पृ.
६२ खाता हि वेदिः	१३१	१०	
६३ नाग्नेर्हि तापः	१३१	२०	भा. ११-२३-५६.
६४ न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम	१३१	२१	न्यायः
६५ चक्षुषः चक्षुः । श्रोत्रस्य श्रोत्रम्	१३१	२३	केन. २.
६६ किं ज्योतिरयं पुरुषः	१३५	११	शतपथब्रा. ११-६-१-१०. बृ. उ. ४-३-४
६७ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः	१३५	१५	गीता. १५. १५.

वाक्यम् ।	पृष्ठम्	पंक्तिः	कुत्रत्यम् ।
६८ रूपमग्नौ प्रतिष्ठितम्	१३५	२७	
६९ विश्वस्य भगवान् पिता	१३६	२	
७० मेघाः सूर्योद्भूताः	१३८	३०	
७१ याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिः	१३८	३०	तै. आ. १०-६३-१६. महाना. उ. p. 149 नि.सा.
७२ ताभिः पर्जन्यो वर्षति	१३८	३०	,,
७३ अन्ते या मतिः सा गतिः	१३९	१५, १८	न्यायः ।
७४ प्रजा अनु प्रजायन्ते	१३९	१६	तै. सं. ३-३. पृ. ७९.
७५ सदा तद्भावभावितः	१३७	३	गीता. ८-६.
७६ माता पीतामही यस्य तथैव प्रपितामही । तिस्र एककुले जाता अभिशस्तो निगद्यते ।	१०६	२९	

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणस्थमूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

एतत्प्रकरणीयश्रीमदाचार्यवाङ्मुक्तावलिरकारादिवर्णानुक्रमेण ।

वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः

वाचि 'किञ्ज्योतिरयं पुरुष' इति वाक्यादतः परं ज्योतिर्भगवानेव । तर्ह्येवं सति साक्षात्पुराणपुरुषः परमात्मा देवक्यामवतरिष्यति, स एव वेदार्थ इति कथं वेदे न श्रूयते, तत्राह गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति । वेदैस्तथैव प्रतिपाद्यते, परं गुप्तप्रकारेण । अत एव गुप्तत्वाद्भगवानाह 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति । तर्हि कथं निश्चये न प्रवृत्तिरित्यत आह यं पश्यन्तीति । ते हि प्रथमतो गूढं ज्ञात्वा सूक्ष्मदर्शनार्थममलात्मानो भवन्ति । ततः पाञ्चभौतिकेषु घटपटादिषु आकाशमिव अप्रकटमपि शून्यवत्प्रतिभासमानं सर्वत्र पश्यन्ति । तर्हि सङ्घातप्रविष्टं तं जीवरूपं जानीयुः, तत्राह केवलमिति । न तु सङ्घाताविष्टम् । ... १३५

३४ क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् । सप्ताङ्गानि क्षत्रियस्य । सर्वत्र तत्सामर्थ्ये महान् भवति । अतः सप्तवृषा दम्यत्वेन स्थापिताः । ३५

३५ जृम्भणाख्यो गणस्तृतीये निरूपितः । १२६

३६ ज्ञाने सर्वे विरोधिनः, भक्तौ प्रकृतिरेवेति व्यसनान्येवात्र बाधकानीति तान्येकेन रूपेण दूरीकर्तुमशक्यानीति सप्तविधा साधनशक्तिरुक्ता । अन्यथा त्रिभिरेव प्रेमसम्पत्तौ पादसेवनादीनां वैयर्थ्यमेव स्यात् । सख्यात्मनिवेदने च भगवता स्वधर्मस्थापनार्थं क्रियेते । तत्कृत्वा भगवत्तुल्यः पश्चाद्व्यसनानि समूलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सप्त रूपाणि करिष्यति । इत्थं च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञापयितुं नग्नजिद्राज्ञः कन्यात्वेन सा निरूप्यते । नग्नान् वेदरहितान् जयतीति । ... २९

३७ ज्येष्ठयोर्नमस्कारः । समस्यालिङ्गनं संभाषणं च । अन्ययोर्नमस्कारानन्तरमाशिषः । २१

३८ ता हि प्रमाणस्थकामानुसारेण न विवाहिताः, किन्तु प्रमेयस्यानुसारेण । स हि पुष्टो निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः । अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत्स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् । विधिपरिपालनार्थमेव दशपुत्रोत्पादनम्, तदत्र न वक्तव्यम्, कामप्राधान्यात् उत्पादने हि कामः क्षीयत इति ... ५९

वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः

३९ त्रिलोकस्थितभक्तरक्षणार्थमवताराः । १३१

४० देहाभिमानिनां तावदेव तापः, यावत्तेऽङ्घ्रिमूलं नासेवेरन् । अनेनान्यथा तापनिवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तम् । ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्घ्रिमूलाश्रयणमेव हेतुरिति किमन्तर्गडुना ज्ञानेनेति भक्तेरुत्कर्षोऽप्युक्तः । ... १३२

४१ धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्तन्ते । यथा गङ्गायां जलम् । ततोपि गङ्गा महती, तथा भवानिति मयडर्थः । ... ८५

४२ धर्मो हि द्विविधः, विहितकरणं निषेधपरिपालनं च । ९९

४३ धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृतवैकृतभेदेन दशविधो भवति । कामस्त्रिविध इति सहस्रशो युवतयो दत्ताः । नायिकाभेदेन गुणभेदेन च त्रैविध्यम् । नियतालङ्कृता रसालम्बना इति । ३८

४४ ननु भगवान्निरिन्द्रियो ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते, न त्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि तावन्त्येव लक्ष्मीः करोतीति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणामावेशः । ... ६०

४५ न हि क्वचिद्विषयाभावोस्ति । श्वादियोनावपि विषयोपभोगस्य दृष्टत्वात् । दुःखं तु विषयसम्बन्धे नियतम् । तारतम्यं त्वप्रयोजकम् । ९५

४६ न हि बह्व्यो मक्षिका यं कञ्चिदपकृष्टमाश्रयन्त इति गरुडाश्रितभगवत्तुल्यो भवति । ८१

४७ न हि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः, किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थं च । ६५

४८ न ह्यसत्स्वामी जीवैर्निश्रिते ज्ञाते वा प्राकृत इव तन्मन्युं गृह्णाति । सात्यकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति । तक्षक इव वा भक्षयति । मृत्युरिव वा हन्ति । तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् । १४

४९ नागपाशा अवतारविशेषे भगवतोपि तथात्वं सम्पादयन्ति, किमुत तदंशानाम् । १२१

५० निरुद्धं मनः सर्वहेतुर्भवति । ... ११२

५१ निस्स्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति । चोरं हत्वापि यो वस्तुतो न भागी, स न द्रव्यं प्राप्नोति परिज्ञातम् । उत्पन्न एव दायभा-

वाक्यम् । पृष्ठाङ्कः

विषयानुक्रमः ।

निवेदनम् ।

एतत्प्रकरणमुद्रणमपि श्रीमद्गोस्वामिकुलतिलकश्रीमद्गोवर्धनलालजीमहाराजचरणानां तत्कुमारश्रीदामोदरलालचरणानां च परमकृपया भवति । श्रीसुबोधिनीमुद्रणयोजनाविषयकं सर्वमावश्यकमस्माभी राजससाधनप्रकरणे निवेदितम्, अतस्तन्नानूद्यतेऽत्र । जिज्ञासुभिस्तत्प्रकरणमवलोकनीयम् । श्रीसुबोधिनीलेखकृच्छ्रीवल्लभविषयको निर्णयोस्माभिस्तामसफलप्रकरणे कृतः, तदनुसारेणास्माभिर्लेखकृन्नाम निवेशितम् । परिशिष्टे निवेशितौ कारिकाणां श्लोकानां चाकारादिवर्णानुक्रमौ 'गोविन्दलाल हरिगोविन्द भट्ट, एम्. ए.' इत्यनेन संपादितौ । श्रीमदाचार्यचरणानां निजाशयबोधकानां वाक्यानामस्मिन् प्रकरणे उपलब्धानां संग्रहः स्थलनिर्देशपूर्वकं परिशिष्टे वाङ्मुक्तावल्यां कृतः । एतेन लौकिकादिव्यापृतिव्यग्राणामवकाशरहितानामपि इतरेषां तत्त्वबुभुत्सूनामेतत्प्रकरणावगाहनं स्वल्पकालेन स्वल्पप्रयासेन च भविष्यति । दर्भावतीस्थवल्लभदासतः श्रीसुबोधिन्या एकं हस्तलिखितं पुस्तकमेतन्मुद्रणावसरेऽधिकं प्राप्तम् । एतत्प्रकरणश्रीसुबोधिनीपाठादि श्रीमत्प्रभुचरणानां श्रीविट्ठलदीक्षितानां श्रीमदाचार्यसेवकराणाव्यासलिखितमूलपुस्तकाधारेण राजससाधनप्रकरणवदेव योजितम् । इदं पुस्तकं सुरतिपुरे श्रीमद्बालकृष्णप्रभुमन्दिरे सेवायां श्री-समीपे विराजते । एतदुपयोगोऽस्माभिस्तन्मन्दिराधिष्ठातॄणां श्रीमद्गोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालचरणानां परमकृपया कृतः । पूर्वप्रकरणवदत्रापि विरामादिकं दशदिगन्तविजयिश्रीमद्गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमानां पुस्तकानुसारेण कृतम् । पूर्ववदेव प्रत्येकश्लोकव्याख्यानसमापनसूचनं दर्भावतीस्थमोहनलालतः प्राप्तप्राचीनपुस्तकाधारेण कृतम् । पूर्ववदेव मोहमयीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगोकुलनाथचरणानामत्राप्युपकारः समजनि । पण्डितभट्टश्रीबलभद्रशर्मण उपकारः पूर्ववदेवास्माभिः स्मर्तव्यः । शास्त्रिवर्यश्रीकल्याणजिच्छर्मणा क्वचिदस्मिन्मुद्रणे उपकृतम् । तथैव शास्त्रिजिच्छ्रीरमानाथेन । पण्डितमुख्यपरिचारकश्रीगोकुलदासैरपि । मुद्रणसाहित्यसंपादने पण्डितशिरोमणिभट्टश्रीगट्टूलालाजीसंस्थाया उपकारस्त्वविस्मरणीयः । अस्मदनवधानेनात्रानिर्दिष्टानां प्रमादाद्वा विस्मृतानां विदुषामप्युपकारः स्मर्यते । एवं यथाशक्ति सर्वाङ्गसंपन्नत्वमस्य प्रकरणस्य संपादयितुं प्रयासः कृतः । एतेन कस्यचिदपि भगवदीयस्य श्रीसुबोधिन्या अध्ययने किमपि सौकर्यं भविष्यतीति विचारेणैव परमप्रेम्णा परिश्रमेण च सिद्धमेतत्प्रकरणं श्रीमत्प्रभुचरणकमलेषु समर्पयाम इति । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

दोलोत्सवः
१९८१–मुंबई.

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

EDITORS' NOTE

This is the second volume of the tenth Uttarārdha Subodhinī of S'rī Vallabhacharya. Here are printed the second seven Adhyayas (8–14) which are said to comprise the Phala Prakaraṇa of the Rajasa Prakaraṇa of the tenth Skandha of Shrimad Bhagavata. As before an effort has been made by us to settle the text of Bhagavata according to S'rī Vallabhacharya's Subodhinī. The text of Subodhinī is carefully settled as before. It is based on six MSS. two of which were received from Pandit Gattulalaji's Library, one from Mr. Mohanlal of Dabhoi, one from Vallabhdas of the same place, one printed at Brindaban and one of S'rī Vitthala Dīkshita second son of S'rī Vallabhacharya. The last has been written in the hand of Rana Vyasa, a select pupil of S'rī Vallabhacharya. Our text of Subodhinī is primarily based on this very copy, the use of which was so very kindly allowed to us by the enlightened Maharaja S'rī Vraja Ratnaji of Surat in whose Temple this book has been preserved in Sevā. In this connection we have also to thank, as before, S'rī Gokulanathaji Maharaja of Bombay for having facilitated our work by allowing us the use of his press-copy. Our obligations are also due to S'rī Vallabhalalji Maharaja of Kama and his Shastri Vasantaram for giving us the original picture of the Lekhakāra S'rī Vallabhaji. As before the Nibandha of S'rī Vallabhacharya with Purushottamaji's commentary on this chapter has been printed here. All other materials in connection with this are also included in this Volume. Indexes of Karikas and S'lokas of this Prakaraṇa are given. These were kindly prepared by Mr. Govindlal Harigovind Bhatta M. A. A list of all quotations occurring in this chapter has been given indicating as far as possible the sources from which they are drawn. We have culled out and printed at the end typical sentences expressing the author's personal views from this Prakaraṇa-Subodhini; a perusal of which would at a glance enable the reader to come into touch with the grand personality of the noble great soul who wrote this work.

As before we have specially to thank Tiket S'rī Govardhanalalji Maharaja of S'ri Nathadwara, the head of the Goswami Maharajas, and his son S'ri Damodarlalji for having supplied us with funds for the publication of this work. Four pictures of S'rī Vallabhacharya, of S'rī Vallabhaji the author of the commentary named Lekha which is printed here, of Tiket S'ri Govardhanalalji and his son S'ri Damodarji are also put in this Volume.

We have spared no pains to make this volume as complete as possible and with feelings of Joy we offer this fruit of our labour of love at the Lotus-feet of Lord S'ri Krishṇa.

Bombay,
24th-2-1925.

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia

मुद्रितपुस्तकानि ।

१	सेवाफलम् । द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १- ०-०
२	निरोधलक्षणम् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
३	संन्यासनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १- ०-०
४	जलभेदः । चतुर्विवरणसमेतः । पञ्चपद्यानि । विवरणद्वयसमेतानि । सेवाफलम् । [illegible]रणत्रयम् ।	रु. १- ०-०
५	श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०-१०-०
६	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् ।	रु. १- ०-०
७	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविट्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २- ८-०
८	श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम्
९	प्रेमामृतम् । श्रीविट्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०- ८-०
१०	वेदान्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. १- ०-०
११	भक्तिवर्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २- ०-०
१२	त्रिविधनामावली । टीकासमेता ।	रु. १- ४-०
१३	श्रीमती टिप्पणी । श्रीमद्विट्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २- ०-०
१४	रासपञ्चाध्यायीप्रकाशः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १- ०-०
१५	सिद्धान्तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १- ०-०
१६	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १- ०-०
१७	मनोदूतम्-हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०- ८-०
१८	श्रीसुबोधिनी । दशम-उत्तरार्ध-राजस-साधनप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
१९	श्रीसुबोधिनी । दशम-पूर्वार्ध-तामस-फलप्रकरणम् ।	रु. ३- ०-०
२०	भावप्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः प्रथमाध्यायः । श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. १- ०-०
२१	भावप्रकाशिका । द्वितीयाध्यायः । ,,	रु. ०- ८-०
२२	सिद्धान्तरहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
२३	पुष्टिप्रवाहमर्यादा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १- ०-०
२४	नवरत्नम्-पञ्चविवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १- ०-०
२५	श्रीसुबोधिनी दशमोत्तरार्ध राजसफलप्रकरणम् ।	रु. २- ०-०
26	Discuss how far S'ankaracharya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1- 0-0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

२. नडीयाद पुष्टिमार्गीयपुस्तकालयः, नडीयाद.

३. चुनीलाल बुकसेलर, बडामंदिर भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Mulchandra Tulsidas Telivala B. A., L. L. B., Vakil, High Court, Khakkar Buildings, C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.